

VEDA

DVOMESEČNIK ZA ZNANOST IN
KULTURO - IZDAJAJO IN URE-
JAJO: ALBERT KRAMER · IVAN
PRIJATELJ · MIHAJLO ROSTOHAR
BOGVMIL VOŠNJAK

LETO I.

MCMXI.

ŠTEV. 6.

VSEBINA ŠESTE ŠTEVILKE :

VOŠNJAK, BOGUMIL Dr.: † Dr. Josip Vošnjak	Str. 533
ZARNIK, BORIS Dr.: Moderni biološki problemi	„ 543
OGRIS, ALBIN: Sodobni individualizem in renesanca romantike (Konec)	„ 562
PRIJATELJ, IVAN Dr.: Slovenščina pod Napoleonom. (Konec)	„ 584
VOŠNJAK, BOGUMIL Dr.: Uvod v občna načela državnega nauka. (Konec)	„ 601
VOŠNJAK, JOSIP Dr.: Dodatki k „Spominom“. (Dalje prih.)	„ 637
PREGLEDI IN REFERATI: Kultura. — Glonar, J. A. dr.: Slovensko slovstvo. — Prijatelj, Ivan dr.: „Ilirska“ misel. — Iz revij. — Država in družba. — Narodno gospodarstvo. — † Vošnjak, Josip dr.: Tehniško, komercialno in obrtno izobraževanje na Ruskem. — Po- litična zgodovina. — Bogumil Vošnjak: Dr. Dragotin Lončar. Slovenci. — Dokumenti. — Pregled revij. — B. V.: Pregled. List za nauku i socialni život. — B. V.: Dan. — B. V.: Revue des sciences politiques	„ 644

„VEDA“

izhaja tekom vsakega drugega meseca ter stane na leto 8 K (v obrokih primerno), za dijake (katerim se pa obroki ne dovoljujejo) 5 K, posam. zvezki 1-70 K.

† Dr. Josip Vošnjak.

K 21. oktobru 1911.

Vinogradnik tam izpod znožja Pohorja je zapustil svoje ljubljene gorice. Tam je njegova roka tekom pol stoletja cepila žlahtne trte. In v spomladi, ko so se prikazali na penju in vejevju trt biseri in solze, ko se je širil nepopisno mameč opojen duh vinskega cvetja, se je radovala duša. In kadar je kak trs poginil, ko je bil dal ljudem že dovolj zlate volje in veselja, so v jeseni na istem mestu kopali jamo, veliko in globoko kakor majhen grob, iz katerega je črez leto in dan zopet klilo novo življenje. Tistega meglene oktobrskega dne so pa vzeli štirje možje na rame krsto, v kateri je ležalo starčevo truplo, in jo nesli doli k Venčeslu. Silhueta sv. Venčesla, ta mična idila, ki se prikaže popotniku na tem pogorju sredi zelenja, je bila ta dan kakor zastrta od svinčene megle. Krsto so spustili v grob, in vaški župnik je s toplo besedo, polno krščanske ljubezni, in brez vsakega konfesionalnega srda slikal življenje onega, ki je nekdej z drugimi mladimi Slovenci bil duša prvega odpora proti političnemu vplivu cerkve.

Koga so položili pri Venčeslu v grob? Starca, ki je menda predolgo živel, ki ga menda širša javnost ni mogla več razumeti, saj je bil poslednji iz one danes že zgodovinske dobe šestdesetih let. Zgodila se mu je velika nepravičnost. Ker je živel sredi nas, so ga presojali kakor da bi bil mož sedanjosti. Vsa slovenska primitivnost se pač kaže v tem, da tudi najbistrejši duhovi nimajo toliko kulture, da bi sedanjost ločili od preteklosti, da bi političnih in literarnih postav ne merili po današnjem merilu. Dr. Josip

Vošnjak je pripadal drugi dobi, ki jo bomo menda kedaj še smatrali na najvažnejšo v slovenski zgodovini. S svojim toplim čuvstvom, s svojo kristalno čisto dušo, s svojim idealizmom, pač ni spadal v ta naš današnji svet. Njegova nesebičnost, njegovo idealistično umevanje političnega življenja je bilo danes polno anahronizma. Naše javno življenje se je amerikaniziralo v slabem pomenu besede. Denar je postal merilo vsega. Politika se je nekdanj delala z navdušenjem in prepričanjem, danes pa zmaguje samo ona stranka, ki je gmotno najbolj podprta. Vse stare vrednote so se prelile v nove. Kako naj razume ta naša današnja tako kruta, tako brezsrčna doba tega taborjana, ki mu je polnila srce najčistejša brezkončna ljubezen do Slovencev, tega naivnega idealista, ki zase ni zahteval ničesar, za druge vse. Hladne so bile one besede o njegovi smrti, ki smo jih čitali v slovenskih časnikih, in oni ugledni slovenski književnik bi utegnil imeti prav, ki je pisal ob tej priliki: »Kak bi bil otrok, ki bi si del kvečjemu črno kravato, a zato vržinko v usta za pogrebom svojega očeta?« Ali se je temu čuditi v dobi, ko se skoraj sramujemo izpregovoriti besedo »značaj« in si je že skoraj ne moremo misliti brez ušesc. Satira in karikatura ima v vsaki književnosti svoje važno, trajno mesto in njene službe so mnogokrat dragocene. Ako pa prekorači odkazane ji meje, postane ubijavka volje, strup. Razumljivo je, da je naši negativni, čuvstveno rafinirani dobi prikazen drja. Josipa Vošnjaka tuja. Kako naj razume zadnjega izmed onih, ki so s pozitivno voljo, s smelostjo značajnih ljudi ustvarili zavest slovenske celokupnosti, slovensko množico uvedli v javno življenje, ustvarili takorekoč slovensko narodnost?

Rodil se je štirinajst let pred marčevo revolucijo. Poučno je, kako slika v svojih »Spominih« ono malomestno sredino svojega rojstnega kraja. Kako slabo je bilo slovenstvo v predmarčni dobi? Koliko smelega požrtvovalnosti, koliko prekipečih sil je bilo treba, da so se Slovenci otresli tiste strašne stoletne letargije. Ali bi bili to storili malodušni, rafinirano-blazirani epigoni? Absolutizem vlada v onih letih, ko obiskuje Jože s svojim bratom Mihaelom in obema Ipavcema dunajsko visoko šolo. Tista dijaška leta so v marsikaterem oziru odločilna. Čuvstvo stroge ustavnosti, ki je značilno za moše l. 48., je mlademu Jožetu že skoraj tuje. Ustavno življenje je pomenjalo za Slovence že nekako bridko prevaro, ni čuda, da je tudi Jože že gledal mnogo bolj skeptično na ustavo in njene pravice. Pozneje bo preiskovati, kako daleč se je odmeknil dr. Vošnjak od naukov gospodarskega liberalizma, ki so imeli še tedaj v Avstriji veliko veljavo. V onih dijaških letih se poizkuša

mladi Vošnjak tudi s svojimi prvimi dramatiškimi poizkusi. Letos mesec pred smrtjo, ko smo sedeli v njegovi skromni izbi pri kupici zlate kaplje in sočnem grozdju, nam je kazal gledališčni list iz petdesetih let. Ta list je naznanjal gledališčno predstavo v nemškem jeziku. Predstava je bila na šoštanjskem gradu. Avtor je bil mladi Vošnjak, pa skrival se je pod psevdonomom. Ko ga je sodnik, ki je bil obenem politični uradnik, vprašal, kdo je igrokaz spisal, se mu je Jože odrezal, rekši, da je oni, čigar ime je na listu, znan dunajski avtor. To so bili začetki Jožetove gledališčne kariere.

Ko je vstopil v moško dobo, se je začelo novo ustavno življenje. In prav je imel, ko je napisal v uvodu k svoji brošuri: »Slovenci, kaj čemo?« besede: »Nastopili so imenitni časi.« Zdelo se je, da je nastopila vigred narodov. Sredi tega živahnega vrvenja prvega ustavnega življenja je bilo mladi nastopajoči generaciji odkazano častno mesto. Zdaj ji je bila dana priložnost, da uri svoje mlade sile. Tem mladim možem ni bilo treba staviti svojih sposobnosti pod mernik, ni jim bilo treba preboleti tistega žalostnega razpoloženja, ko doba ne kliče svojih ljudi iz zatišja, ampak mirno trpi, da mlade sile, na strani stoječ ginevajo brezdelno. Doba šestdesetih let je bila vsa druga. Vse, kar je imelo sposobnosti, je moralo stopiti vun na plan. Povsodi vrvenje, življenje, delo in boj, nobene resignacije, nobene brezdelne apatije. Sedemdesetletnika se je lotevalo sentimentalno hrepenenje po oni taborski dobi vsekdar, kadar se je je spomnil. Ko je bil Jože Vošnjak pozneje parlamentarec, ko je imel svoj sedež v Schmerlingovem gledališču pri »škotskih vratih« in pa v starodavni graški stanovski zbornici, je pač izprevidel, da je realnost političnega življenja vsa druga, nego je bil idealizem taborskih let. Neka široko-potezna, plemenito-navdušena požrtvovalnost je glavna črta taborske dobe. Nepregledne so množice, ki zborujejo pod milim nebom, vso deželo od Mure do Adrije preveva in pretresa neko silno valovanje toplih čuvstev. Prikazali so se množicam cilji in smotri, ki so bili doslej le politične predstave peščice inteligentnih izvoljencev. Vošnjakova brošura »Slovenci, kaj čemo« je iz l. 1867. To je bila še doba, ko je Avstrija, izstopivši iz nemške zveze, še vedno verovala v ozko politično zvezo z nemškimi državami. Nemci, najslabši politiki pod solncem, se še vedno niso mogli sprijazniti z mislijo, da je Avstrija sama poklicana razvijati svoje državno življenje.

Ako pomislimo, da se je Vošnjak šele pozno privadil pismeni slovenščini, ko je imel za seboj že vseučiliščna leta, se

moramo naravnost čuditi, kako gladek in poljuden je jezik te prve brošure. Nekatera poglavja so takšna, da bi jih mogli kar ponatisniti, in bila bi najboljše ljudsko berilo. Na prvih straneh razlaga Vošnjak postanek države. Vsaka rodbina si je postavila svojo kočo na svojem posestvu in mirno živela druga pri drugi. Več sosednjih rodbin je stopilo v zvezo, da skupaj obravnavajo to, kar sovaščane skupno zadeva, in si volijo svojega župana. Med seboj so se pa zvezale soseske ali občine, »da so se z zedinjenoj skupnoj močjoj ubranile sovražnih napadov in si rešile svojo posest in premoženje. In tako je postala slovenska država«. To je pač prav idealen vznik države, razlaga, ki seveda ne more zadovoljevati. Stare Slovane slika prav realistično, »da so njih koče nemarne in nesnažne bile, da so radi več ko treba kupic piva ali medicine izsrkali«. Po uvodu razvija Vošnjak slovenske težnje in zahteve. Vpraša, kaj hočemo? In na to razpravlja o slovenskih zahtevah narodne enakopravnosti. »Ravnopravnost! zlata beseda, izvir miru in sreče.« V preprosti, pa prepričevalni besedi razlaga, kaj je narodnost. »Ni je trdnejše in močnejše vezi čez narodnost. Zato taka vlada, katera se ne ozira na narodne ideje, ali jih celo izkuša zatreti, neprevidno in nepremišljeno ravna in deželo v veliko škodo in nesrečo pahne.«

Pred petdesetimi leti skoraj je torej Josip Vošnjak spoznal ono temeljno misel, ki je menda še danes nerazumljiva avstrijskim državnikom, misel o silah, ki so v narodnostih in ki se le radi tega ne morejo razvijati, ker država umetno ovira napredek narodnostnih življev. »Združena Slovenija«, za to se moramo poganjati vsi, tako zaključuje avtor, ko je popisal dosedanje politično razkosanost slovenskega ozemlja. Pa kako priti do tega zaželenega smotra? Vošnjak pogumno zahteva ustavodajni zbor. Vladar naj skliče zastopnike vseh Slovencev, da se naj izrečejo o prihodnji državnopravni uredbi.

Zanimivo je, kako se ogreva Vošnjak za južnoslovansko vseučilišče v Zagrebu. Pravi, da Slovincem zase ne bi bilo nikdar mogoče, ustanoviti si svojega vseučilišča, radi tega bodi hrvatsko vseučilišče obenem namenjeno Slovincem. Za to visoko šolo se naj nabira po vseh slovenskih krajih, saj bo Slovincem tako koristila kakor Hrvatom.

V brošuri »Kaj hočemo?« je Vošnjakov konfiteor: Slovenci nismo starokopitneži, reakcionarci, ampak želimo večje politične svobode v besedi, v shajanju in v tisku. Zagovarjamo federalizem, federalisti smo.

V drugi svoji brošuri »Slovenci in državni zbor l. 1873 in 1874« poroča o svojem in svojih političnih tovarišev delovanju. Ta brošura ima že precej polemičen značaj. Mladoslovenci so že v hudi borbi z duhovščino. Pisatelj značilno karakterizira tedanjo klerikalno strujo, ki se je medtem seveda modernizirala na zunaj.

Parlamentarno življenje ne more nič prav prijati mlademu Vošnjaku. V svojem pismu, pisanem na Tomaževo 1872 ga ostro karakterizira njegov »grimmiger Freund Davorin«. »Na eni strani trmoglav in nagel, na drugi zopet mehek.« Terstenjak mu svetuje, naj ne hrepeni po kakem vodstvu. Imenuje ga »turbulentno glavo«. Ni čuda, da mu v prvih letih parlamentarnega delovanja niso bili usojeni uspehi. Vošnjak je bil eden prvih Slovanov, ki so zahtevali, da naj bodo sprejeti tudi nenemški govori v stenografični zapisnik.¹⁾

Vošnjak je politično deloval v dveh deželnih zborih, v štajerskem in kranjskem. Bil je eden prvih Slovencev, ki so zasedali v starinskem graškem deželnem dvorcu. Ko se je pozneje preselil v Ljubljano, je bil voljen v kranjski deželni zbor. Kot kranjski deželni odbornik je bil vesten upravitelj dežele. Kranjski zdravniški zakon je bil njegovo delo; sploh je mnogo storil za deželno zdravništvo. Zadnja leta političnega delovanja niso bila zanj več prijetna, politična realnost je bila pač vsa druga ko ideali taborske dobe. Na starega leta dan 1896 je še bil navzoč pri seji deželnega odbora, potem se je še isti dan preselil na svoj visolski vinograd, ki mu ga je kupil njegov oče v šestdesetih letih. To slovo od politike in javnega življenja ni bilo brez bridkosti. Disgustiran je obrnil hrbet javnemu delovanju. Odslej se začelja visolska idila.

Sodba, ki jo bo imela slovenska literarna kritika o leposlovnem delovanju Josipa Vošnjaka, bo najbrž neugodna. Smer, ki prisega na načelo »l'art pour l'art«, ne bo nikdar priznavala Vošnjaka kot romanopisca in dramatika umetniškega glasu. In umetnik Josip Vošnjak tudi nikdar ni bil, ravno tako malo, kakor menda Jurčič. Nadebuden slovenski filolog in historik se je obrnil do Vošnjaka z vprašanjem, kakšne umetniške nazore je imel Jurčič. Ni dobil odgovora, ker si je bil Vošnjak v svesti, da umetniška potencia njegove dobe ni bila previsoka. Ali mu je torej odrekati vsako umetniško čuvstvovanje? Povsem tuja mu je bila tista rafiniranost, s katero se danes analizirajo umetniške vrednote, ni iskal nikakih kompliciranih psiholoških zapletljajev.

¹⁾ Neisser: Die Geschäftsordnung des Abgeordnetenhauses des Reichsrates, II. zvezek str. 433.

Pa vendar bi bilo nepravilno, ako bi dvomili, da je bila v njegovi notranjščini vkljub vsej zunanji banavnosti neka skrita tiha težnja po tem, kar je najintimnejši odsev realnosti, prenesen v nadzemske sfere. In ne pozabljamo nikdar, zakaj je Vošnjak prijel za pero. Literatura mu sicer ni bila dekla narodnosti, kakor bi morebiti menili nepoboljšljivi »l'art pour l'artovci«, pa vendar ena najuspešnejših pomočnic. Ako smo odkritosrčni, moramo priznati, da je vprašanje, ali sme imeti umetniški spis tendenco, nerešljivo, esteti se naj kregajo, pa končni izid diskusije bo nepovoljen. Mislim, da je nespametno, ako se merijo spisi, ki jih je ustvaril politik z najčistejšim namenom, z istim merilom kakor spisi umetnika, ki je v cehu. Kritika zgreši povsem svojo nalogo, ako se ne vpraša, zakaj so nastali ti spisi in v kakšni sredini so bili spočeti. V študiji o pisatelju Vošnjaku, ki jo je priobčila ugledna dunajska nemška revija, čitamo te-le vrste: »Durch ihren eminent praktischen Wert sichern sich die Werke dieses national-slowenischen Schriftstellers, abgesehen von jedweder anderseitigen, eine nachhaltige kulturgeschichtliche Bedeutung, sie erscheinen dadurch von epochalem Einfluss auf die Weiterbildung des slowenischen Volkes, das, wenn auch erst in kommenden Tagen, so recht und ganz die bestimmende Wirkung von der Tätigkeit des Mannes auf seine Eigenentwicklung erkennen und dem danken wird, der heute in seinen Schriften so wolmeinend zu ihm spricht.¹⁾

Bodisi sodba o literatu Vošnjaku dobra ali slaba, vendar bo marsikdo iz mlajše generacije moral priznati, da so bili Vošnjakovi spisi prvo resnobnejše slovensko čtivo, ki mu je prišlo v roke, in da so imeli ti spisi posebno na mladino precejšen vpliv. Kaj pa naj pravim o poljudnih Vošnjakovih spisih, ki so bili namenjeni najširšim slojem? Ali ni bil dr. Josip Vošnjak nekdanj naprtiljubljenejši pripovedovavec slovenskemu ljudstvu? Naloga literarnih monografij bo, podati karakteristiko literata Vošnjaka; tu se moram zadovoljiti z nekaterimi občnimi opazkami.

Slovenska javnost je najbrž že pozabila, da je bil Vošnjak prvi Slovenec, ki se je teoretsko bavil z gospodarskimi problemi, bil je prvi slovenski socialni politik. Pred Vošnjakom ni nobenih pravih narodno-gospodarskih spisov.

L. 1884. je izdal »Poročilo o kmetijski enketi dne 17. in 18. aprila 1884«. Ker je bil sam član tedanje deželne uprave, je pač

¹⁾ Österreichisch-Ungarische Revue 1895, str. 206. Recenzija Vošnjakovih dramatičnih spisov.

umljivo, da se je posebno zanimal za ta pri nas menda prvi poizkus empiričnega proučevanja socialnih razmer. Obe prvi njegovi daljši razpravi se tičeta agrarnega vprašanja, obe sta gotovo posledica kranjske enquete. Prva je izšla v Letopisu Matice Slovenske l. 1884. in je naslovljena: »Ob agrarnem vprašanju, druga pa v Letopisu l. 1886. pod naslovom: »Socialni problem in kmetijski stan.« Agrarno vprašanje je Vošnjaku najvažnejše izmed vseh socialnih vprašanj. Popisuje položaj kmetijskega stanu skoraj v vseh evropskih državah. Posebno obširno se bavi z ruskim »mirom«. Pisatelja preveva še tisto sentimentalno slavjanofilstvo starega kova; vse, kar je rusko, je dobro. Pristaviti moram, da je pokojnik še nekoliko dni pred smrtjo govoril o ruskem »miru« in se izrazil, da smatra svoje nekdanje nazore o tej instituciji za zmoto. V svojem spisu pa priporoča ruskim državljanom, »da naj ne posezajo z razdirajočo roko v stare naprave«. Povsem umljivo je, da se Vošnjak v svoji razpravi peča tudi z ameriškim »homesteadom«, ki se mu zdi primerno izhodišče za agrarne reforme. Zanimivo za socialno strukturo osemdesetih let je pač, da prihaja za Vošnjaka v poštev samo kmetijski stan. Njegova argumentacija je sledeča: »Ako postavimo kmetijski stan na trdno podlago, ukrepimo s tem tudi druge stanove ter si najbolj zagotovimo narodnost svojo.« To je konec njegove prve razprave. Druga razprava je pa radi tega važna, ker se v njej zrealijo Vošnjakovi socialni nazori. Kako se pač motijo oni, ki mislijo, da se sme govoriti o nekakem slovenskem gospodarskem »liberalizmu«. Vošnjak, prvi slovenski narodno-gospodarski pisatelj, se zaganja z vso vehemenco v gospodarski liberalizem. Njegovo geslo je naperjeno proti liberalnemu kapitalizmu. Zdi se, da stoji silno pod vplivom Vogelsangovih doktrin. Delajoči stanovi so mu sužnji kapitala. Treba je odstraniti sedanji kapitalistični gospodarski sistem, na njega mesto pa se morajo postaviti zopet načela krščanstva. Z vso svojo temperamentno zgovornostjo se obrača proti borzijancem, ki si polnijo žepe brez dela in truda. Ali gre kmetiskemu stanu kaj bolje pod režimom toli hvalisane svobode. Blagostanje kmetijskega stanu pada. Kaj je napraviti, da bi se ustavilo to rastoče uboštvo? Na to vprašanje odgovarja socialni politik dr. Vošnjak: Kar se tiče zemlje, ne smejo nikogar motiti fraze o svobodi in neomejenem razpolaganju z imetkom. Gospodarski individualizem nima pravice do obstanka. Vošnjakov agrarni program se tiče meje zadolževanju kmetij in pa kmetijskih domov. Na kmetijah se smejo dolгови vknjižiti samo do neke meje, ti dolгови se ne smejo odpovedati in se morajo vrniti

le po letnih obrokih. Ustanovijo se naj kmetски domi, nerušni in take velikosti, da se na njih lahko preživi ena rodbina. Prejemnik kmetije naj dobi kmetijo v celoti in sicer po taki cenitvi, da bo mogel izhajati. Drugi njegovi reformni predlogi se tičejo davčnih olajšav. Razpravi so priloženi statistični podatki o kmetiskem zadolženju na Kranjskem. Razprava izzveni čisto humanitarno in krščansko. Brez vzvišene ljubezni do bližnjega ni dovoljne rešitve socialnega vprašanja. Vsak narod nosi v sebi usmiljenje do trpečih in voljo pomagati revnim in zatiranim. Pa Slovani so edino poklicani, da oživetvorijo pravičen socialni red bodočnosti.

Manj značilna je precej obsežna razprava, ki je izšla v Letopisu I. 87. in 88. Naslovljena je: »Kaj človeštvo prideluje in uživa.« Na koncu te razprave so zopet humanitarno navdahnjena razmatranja. Kdaj bodo vsi narodi spoznali, da so sinovi enega človeškega plemena? Nacionalizem se tu že skoro izpremeni v humanitarni kozmopolitizem.

Nepotrebno je pač naglašati pomen »Spominov« za zgodovino slovenskega preporoda. Star mož jih je pisal, ki je bil že prekoračil sedmo desetletje. Gospodje kritiki so pa presojali ta spis, pozablajoč, da je to zgodovinski dokument. Grajali so »nepreglednost«, »nesistematičnost«, pa ta graja je skoraj ravno tako neupravičena, kakor bi bilo smešno, ako bi očitali kakemu srednjeveškemu kronistu slab slog ali nečitljiv rokopis. Oblika je v takih slučajih čisto irelevantna, gre samo za osebo. Avtor »Spominov« ni nameraval napisati zgodovine slovenskega preporoda, temveč podajati samo gradivo. Zdi se, da ti gospodje kritiki še niso čitali mnogo memoarjev, zakaj drugače bi vedeli, da je pri vseh narodih v tej literarni panogi prav redka sistematičnost, ampak povsodi je gradivo precej pestro nanizano.

Ni lahko ustvariti že danes, ko ga krije zemlja komaj nekaj dni, njegov duševni portret. To bodi naloga bodočnosti. Danes bi bilo menda najbolj umestno precizirati njegove nazore o aktualnih družabnih stremljenjih. Po svojih gospodarskih nazorih je stal pač najbližje socializmu, dasi ni bil njegov pristaš. Do konca svojih dni je upravljal svoj lastni vinograd in bližnja dva vinograde svojih dveh bratov. Pri tem praktičnem delu se je mnogokrat kazal svoj socialni čut. Viničarji so ga visoko spoštovali kakor menda nikogar drugega. Zavzemal se je vedno toplo za njih blagostanje. Vzrojl je, ako mu je kdo očital, da ravna preblago z viničarji. Bil je mišljenja, da bo socialno vprašanje prej rešeno ko narodnostno. Vojsko je smatral za potrebno zlo. Na

svetu je itak preveč ljudi. Vojske iztrebijo nekoliko milijonov ljudi in ostalemu ljudstvu se potem bolje godi.

To je pač značilna črta njegove osebnosti, da so se njegovi nazori o političnem življenju Slovencev povsem ujemali z onimi mlade generacije. O vprašanih zunanje politike je sodil prav šablonsko, simpatiziral je z rusko reakcijo. Pa v tem, kar se tiče Slovencev, je bil enih nazorov z mladino. Dr. Vošnjak je bil pred pol stoletjem eden prvih Mladoslavencev, eden prvih slovenskih naprednjakov. Starejša slovenska generacija je menda že pozabila na to. Pa to strankarsko prepričanje, dasi je važno, ne prihaja edino v poštev. Za skupna eksistenčna vprašanja slovenskega naroda je imel oni globoki zmisel, ki manjka v precejšnji meri aktivni slovenski politiki. Stari taborjan si je bil v svesti, da morajo strankarski prepiri utihniti, ako gre za narodno eksistenco, in globoko ga je užalostilo, ko je videl, kako se žrtvujejo radi efemernih strankarskih uspehov glavni pogoji slovenske narodne eksistence. Živahno je zasledoval slovensko obrambno delo. Tri dni pred smrtjo je z vsem svojim temperamentom smešil Bartschev pamflet »Das deutsche Leid« in se hudoval nad nekoliko zaspano kritiko tega romana, ki je izšla v nekem slovenskem časopisu. Prav do smrti je zasledoval vse posameznosti slovenskega narodnega boja in prešinjalo ga je neprestano globoko umevanje narodnih potreb. Obžaloval je, da se je našel Nemeč (Bartsch), ki sijajno slika južno-štajersko pokrajino, in da slovenski pisatelji nimajo volje, da bi mesto zagonetnih poludekadentnih psiholoških abnormalnosti slikali slovenskega človeka in slovensko zemljo.

Stari taborjan morebiti ni soglašal z novodobno estetiko in umetnostjo, ni imel zanjo umevanja, pa politično in znanstvenokulturno delo je presojal kakor da bi bil mlad mož. Ko se je pojavila »Veda«, je bistro spoznal važnost tega znanstvenega poizkusa. Rekel je: Tako se še ni pisalo med Slovenci. Zanimal se je za naš časopis z mladeniško vnemo. Posebno zadnje številke ni mogel dočakati. Zdelo se mu je, da se uresničuje kulturni program izza šestdesetih let na poljih, ki so bila doslej Slovincem tuja. Kako naj poplačamo najstarejšemu sotrudniku »Vede« to veliko ljubezen, to veliko zaupanje, ki ga je imel v naše delo? Nekoliko dni pred smrtjo mi je še izročil nekatere rokopise, ki jih prinese »Veda« v tej in v prihodnji številki. Ti rokopisi so bili napisani takorekoč tik pred smrtjo. Tisti antični simbol, da ena generacija izroča drugi tlečo bakljo, velja tu doslovno.

Odšel je poslednji izmed slovenskih buditeljev. Politika mu je bila preozko torišče. Vsestranski je bil. S tisto impetuznostjo, ki je značilna za intelektualne delavce mladih slovanskih narodov, s tistim svetim ognjem v duši, tekom nekaj let popraviti to, kar so zagrešila stoletja, se je vrغل strastno in temperamentno na delo. Delati je moral, bodisi karkoli, bodisi kjerkoli. Do zadnjega trenutka, dokler ga ni premagal svinčeni smrtni spanec, je z vso intenzivnostjo mislil, na one velike smotre, ki so ga prešinjali tekom dolgega življenja. Ves njegov življenjski smoter je v teh zadnjih urah stopil pred njegovo dušo, v celi svoji mogočni in veličastni enostavnosti. Umrl je kakor očk, globoko verujoč, da se izpolni to, kar je bilo zmisel njegovega življenja.

Življenje Josipa Vošnjaka ni bil praznik. Pa vendar si je ohranil svoje optimistično svetovno naziranje. Ostal je zvest tistemu nesebičnemu, požrtvovalnemu, idealnemu nacionalizmu svojih mladih let, dobe taborov. Polnila mu je plemenito dušo brezkončna ljubezen do onih, ki so njegovega jezika in krvi. Koliko ognja je v njem moralo biti v mladih letih, ko je bilo v pozni starosti to danes nemo srce še tako polno večnega nemira.

Idejni zaklad slovenskega preporoda je morebiti danes že izčrpan. Preteklost ne sme bodočnosti biti edina vodnica in vladarica. Pa dobro je, ako se dá novo vino v stare sode. Te nove sile se morajo nekako prilagoditi temu, kar je preteklost dobrega ustvarila. Nove stope gaziti je težka stvar. Stope, ki so bile pot k zdravim smotrom stare generacije, so tudi koristne mladi generaciji. Kaka izguba dela in časa, ako bi vsak rod hotel hoditi samo po svojih stopah in bi se ne posluževal tudi starih. Treba je, da hodi mnogo smelih ljudi isto pot, ako hočemo, da je steza porabna ne samo za izvoljence, ampak tudi za veliko množico. In stari visolski vinogradnik je več ko pol stoletja hodil po taki še neizhojeni poti, samozavestno in pogumno, z ljubeznijo v duši, da bi mu drugi laže sledili.

Bogumil Vošnjak.

672

Moderni biološki problemi.

Spisal priv. doc. dr. **Boris Zarnik.**

Neki znamenit avstrijski zoolog mi je pripovedoval, kako je šel kot mlad dijak — bilo je v 60-tih letih — k dunajskemu zoologu Schmar di in ga vprašal za svet glede študija zoologije. »Kaj? Zoolog hočete postati?« se je začudil Schmar da, »saj tu vendar nimate nobene prihodnosti, saj je na polju zoologije že vse raziskano, vse poznano.« Tako je rekel stari sistematičar Schmar da, in baš tedaj je otvorila descedenčna teorija in posebno po Haeckelovih naukih poživljena morfologija in embriologija raziskovavcem nedogledne nove perspektive. Ako se danes ozremo nazaj, se nam zdi, da je počela prav tedaj, ko je dunajski sistematičar mislil, da je vse raziskano, prava znanstvena biologija. Seveda drugačna biologija, kakor si jo je predstavljal Schmar da; ne klasificiranje posušenih hroščev in metuljev ter zaprašenih mehov, polhov in vrabcev, nego študij celega organizma, primerjanje ustroja organov in historičsko pojmovanje razvoja. Ravno to pa je dvignilo biologijo na najodličnejše mesto med prirodnimi vedami; Darwin in Haeckel sta imeni, ki sta neomejeno zavladali v tej epohi. Biogenetski zakon — nauk, da je ontogenija, individualni razvoj, kratka rekapitulacija filogenije, občnega razvoja — je bil ključ k novim problemom, in z obširnimi znanstvenimi aparatom so v zadnjih 40 letih na podlagi teh načel preiskali vse večje skupine živali in rastlin. Ideal biologa je postal rodovnik živih bitij; krona vsakega znanstvenega biološkega dela te dobe je bil vedno načrt rodovnika na podlagi anatomskih in embrioloških raziskav.

Gotovo je, da je še dandanes na tem polju nešteto nerешenih problemov, gotovo je, da ostane metoda primerjajoče anatomije in embriologije vedno v veljavi, vendar se je pojavila proti koncu prošlega stoletja neka utrujenost v bioloških raziskavah. Bilo je pač vse vedno po istem kopitu in naposled je postalo le jasno, da ne moremo priti glede rodovnika skoro nikjer do popolne gotovosti. Le nekatere skupine, kjer so paleontološke najdbe zadostne, v prvi vrsti vretenčarji, so dopustile natančnejše in sigurnejše rezultate v tem pogledu; pri drugih

skupinah so bile pa vse raziskave glede rodovnika iluzorne, ako ni bilo pričakovati odkritja kake povsem nove forme; toda v tem oziru je bila znanost že izčrpana — glavne forme živih bitij so nam pač že vse poznane in jako neverjetno je, da bi bilo na polju sistematike izlahka najti še kaj povsem novega. Marsikak morfoglog je proti koncu stoletja čutil slično, kakor se je bil 40 let prej izrazil Schmar da. Toda nakrat so vznikli popolnoma novi problemi, stremljenje biologov je zadobilo popolnoma nove dotedaj več ali manj nepoznane smeri. Poleg raznih manjših disciplin so se pojavile 3 nove panoge biologije in sicer deloma v zvezi s prejšnjimi strokami, deloma kot popolnoma novo stvarjenje: razvojna mehanika, veda o dednosti in citologija.

I.

Embriologi primerjajoče šole so se zadovoljili glede razlage razvoja z biogenetskim zakonom; glavni smoter jim pravzaprav ni bila razlaga in pojmovanje vzrokov, nego vesten in minuciozen študij pojavov razvoja kot takih, torej deskriptivna karakterizacija vnanjega in notranjega ustroja vseh razvojnih stopenj organizma. Ako se je vprašalo po vzrokih razvoja, je bil odgovor pač ta, da je to rekapitulacija filogenije. »*Philogenia est vera causa ontogeniae.*« Vzemimo konkreten slučaj: razvoj škrgoustnice (*amphioxus*). Oplojeno jajce se razdeli najprvo v dve stanici, takozv. blastomeri, vsaka blastomera se zopet razdeli v dve itd., da ščasoma nastane murbi podoben kupček majhnih blastomer, takozv. morula. V notranjosti morule se pojavi votlina, ki se vedno večja in večja, poleg tega se pa stanice neprestano razmnožujejo, dokler ne nastane votla krogla, katere stena obstoji iz ene plasti majhnih stanic, takozv. blastula. Blastula se potem na eni strani vdolbi, slično, ko da bi utisnili žogo, tako da notranja votlina popolnoma izgine; razvije se plod, ki sestoji iz dveh plasti stanic in ima iz vdolbine nastalo votlino, ki je torej na eni strani odprt; ta plod nazivljemo gastrulo. Ti štadiji zadostujejo za našo primero.

Morfološka šola se je zadovoljila s tem, da je rekla: vzrok temu oblikovanju je ta, da se tu ponavljajo na kratko isti procesi ko v pradavnih časih v filogenetskem razvoju; oplojeno jajce ponavlja stadij, ki ga še dandanes reprezentirajo enostanične praživali; blastula je ponovitev stadija, ki odgovarja živalici *volvox*, malemu mehurčku iz enotne plasti stanic z mi-

getalkami; gastrula je zopet reminiscenca na razvojno stopnjo, ki jo zavzemajo še dandanes polipi n. pr. sivi trdoživ itd. S tem je bila razlaga razvoja izčrpana. Morfološka šola je popolnoma v nemar pustila vprašanje po silah in činiteljih, ki efektivno vsakokrat delujejo pri individualnem razvoju. Kakšne sile povzročujejo razvoj vobče? Kako so razporejene lastnosti v posameznih delih ploda? Ima li vsaka blastomera iste lastnosti in zmožnosti, ali so zmožnosti posameznih delov različne? Ali se razvija vsak organ odvisno od drugega, ali je vsak del ploda samostojen? Vsa ta vprašanja po energijah, ki vodijo razvoj, so morfologi prezrli; zadostoval jim je občni pojem podedovanja, češ vse to se pač podeduje od pradednih časov, ko so bili še predniki na dotični nizki stopnji. Morfološka analiza je sicer popolnoma pravilna, tudi potom metod morfološke šole je možno razrešiti še nešteto silno zanimivih problemov, toda na vprašanje po učinkovanju razvojnih energij in njih kvalitet nam morfologija ne more dati odgovora.

Samo poizkusi nas morejo poučiti o vzrokih razvoja in o silah, ki tu delujejo. Treba je, da posežemo v tek ontogenije bodisi z instrumenti, bodisi z drugimi sredstvi; nastale izpremembe v razvoju nam morejo razjasniti razmerje sil in energij, ki se tu pojavljajo. Seveda ni mogoče pri vseh živalih kar tako poseči v embrionalni razvoj. Pri živalih, ki rode žive mladiče, je to popolnoma izključeno; tudi pri živalih, ki ležejo jajca s trdo lupino, so poizkusi silno težko izvedljivi. Najpripravnejši predmet za taka raziskovanja so jajca dvoživk, ki jih obdaja samo sluzasta snov, ki se lahko odstrani; žabja jajca so naravnost klasiški predmet za te študije, na njih sta izvršila l. 1883. Pflüger in W. Roux prve take poizkuse. Še mnogo pripravnejša so jajca morskega ježa, ki so sicer silno majhna, a ravno radi tega jako prozorna, tako da je na njih mogoče proučevati vse procese delitve stanice.

Prve uspešne poizkuse o razvoju je napravil l. 1883. W. Roux; izkušal je dognati, kaj povzroči smer prve delitve oplojenega žabjega jajca. Dokazal je, da se razdeli jajce v smeri onega meridiana, ki seče točko, kjer se pri oploditvi vrine spermij v jajce, da torej spermij odločuje smer prve delitve. Posluževal se je med drugim poizkusa, da je s pomočjo svilene nitke na najrazličnejših mestih jajca uvel spermije; smer prve delitve je šla vedno skozi to točko. Cela vrsta sličnih eksperimentov je sledila v nasled-

njih letih. Rezultati so bili v vsakem oziru silno zanimivi, in kmalu se je začelo tudi več drugih učenjakov baviti s takimi poizkusi: na Nemškem O. Hertwig, H. Driesch in C. Herbst, na Laškem A. Hertlitzka in R. Zoja, v Ameriki J. Loeb in Th. H. Morgan. Wilhelm Roux je nazval to novo disciplino »razvojno mehaniko« (Entwicklungsmechanik). To ime je še danes najnavadnejše, dasi uporabljata Driesch in Herbst le izraz »razvojna fiziologija«, češ, da o zgolj mehaniških procesih tu sploh ni govora. Odkar je ustanovil W. Roux poseben časopis »Archiv für Entwicklungsmechanik« (l. 1894.), si je pridobila nova znanost v vrstah mlajših biologov neštevilno pristašev.

Eden glavnih problemov razvojne mehanike je vprašanje po vplivu vnanjih činiteljev na razvoj plodu. Ravno prvi poizkusi so se nanašali na ta problem. Pflüger, O. Schultze in Roux so poizkuševali, kako vpliva težnost na razvoj. Vnela se je dolga kontroverza, ki jo je naposled odločil Roux z eksperimentom, da je pritrdil posodice z žabjimi jajci v bato zaviti na obodu, ki se je vedno vrtel, tako da so bila jajca, ki se radi svoje pritrditve niso mogla premakniti, vsak moment v drugi legi proti smeri težnosti; vkljub temu so se normalno razvila, dokaz, da težnost ne igra nobene vloge pri razvoju. Isto tako se je posrečilo tudi za druge vnanje faktorje dokazati, da niso za razvoj nikakor neobhodno potrebni, razen življenjskih pogojev, kislica in primerne toplote. Razvoj jajca je torej v celem samoobrazba (Selbstdifferenzierung; Roux). Zanimivi so poizkusi o vplivu raznih kemiških snovi na jajca. Th. H. Morgan in J. Loeb sta namreč odkrila takozv. umetno partenogenezo. Potom raznih raztopin (zlasti jako razredčenih alkalij) je moči pripraviti jajca morskega ježa do tega, da se prično deliti in razvijati, ko da so oplojena. Loeb je potom umetne partenogeneze proizvedel popolne larve morskega ježa, in francoski učenjak Y. Delage je pred kratkim gojil take partenogenetske larve tako dolgo, da so se razvile v pravega morskega ježa, ki se v ničemer ne razlikuje od normalnega.

Drugi važen problem razvojne mehanike je vprašanje po determinaciji, vprašanje, kje da so v jajcu oni činitelji, ki provzročujejo razvoj in odločujejo pri ontogenezi, kje da je sedež onih dednih kvalitete; so li po celem jajcu enakomerno razdeljene ali pa so posamezni deli jajca že od početka odločeni za gotove dele embriona. Torej staro vprašanje: epigeneza ali

preformacija? v novi obliki. Že l. 1874. je embriolog His na podlagi morfoloških opazovanj osnoval takozvani princip organotvornih okrožij plodu (Prinzip der organbildenden Keimbezirke), čigar bistvo je, da je vsak del jajca že od početka določen za formacijo gotovih organov, tako da je torej implicitno lokaliziran v raznih delih jajca že cel organizem z vsemi lastnostmi, prava preformacija. Da Hisov nauk ne zadene v vsem pravega, so pokazali že prvi poizkusi Pflügerjevi, ki je žabja jajca tako pritrdil, da je bila na vrhu ona stran, ki je normalno navzdol obrnjena in se razločuje že po belkasti barvi od ostale rjave površine; Pflüger je dognal, da se razvije embrio vedno tako, da je njegov hrbet obrnjen navzgor, večkrat je torej ona površina jajca, ki se normalno razvije v trebuh embriona, proizvedla pri Pflügerjevih poizkusih hrbet plodu. Še zanimivejši so bili rezultati z jajci morskega ježa. Hans Driesch je prvi pokazal, da se posamezne izolirane stanice ali blastomere prvih stadijev razvoja (torej z 2 ali 4 blastomerami) razvijejo v popolno larvo, ki je seveda toliko manjša od normalne, kolikor manj snovi se je uporabilo. Izolirane stanice poznejših stadijev se sicer razvijajo nadalje, toda popolnih larv ne morejo proizvajati, ostanejo navadno na stadiju blastule. Torej vsaka blastomera more, ako je izolirana, več proizvesti nego v normalnem razvoju; to lastnost naziva Driesch *prospektivno* zmožnost, dočim je vloga, ki jo igra blastomera v normalnem embrionu, nje *prospektiven* pomen. Tudi ako razrežemo jajce, se posamezni deli pod gotovimi pogoji razvijejo v normalne larve. Toda že pri morskem ježu je pokazal Boveri, da obstoji v jajcu neka polarna razvrstitev snovi, da jajce ni na vse strani homogeno, nego da ima več različnih, vzporednih plasti; ako prerežemo jajce v smeri ž njega ekvatorjem, se sicer gorenji del v početku normalno razvija, toda ne more napraviti gastrule, nego ostane samo na stadiju blastule, dočim dolnji del gastrulira, toda taki larvi manjka šop večjih migetalk, ki so pri normalni larvi na gorenjem polu nameščene. Iz tega sledi, da so snovi, ki povzročijo gastrulacijo, že v jajcu lokalizirane v dolnjem delu. Ne moremo tu nadalje razpravljati mnogobrojnih poizkusov, ki se nanašajo na problem determinacije; iz navedenega je že zadosti razvidno, kakšnih rezultatov je pričakovati od takih eksperimentov. V celem smo danes glede determinacije že precej na jasnem; občnega zakona ni tu nobenega, nego pri nekaterih živalskih formah je *prospektivna* zmožnost blastomer večja, pri drugih zopet manjša ali pa

se celo popolnoma krije s prospektivnim pomenom. Toda tudi pri jajcih, katerih deli imajo jako obsežno prospektivno zmožnost, so gotove lastnosti že lokalizirane, preformirane. Vsi poizkusi pa kažejo, da je nositelj teh lastnosti neka posebna snov; posrečilo se je namreč pri raznih jajcih, n. pr. pri jajcih gliste, potem centrifugiranja (Boveri in Miss Hogue), premestiti kako tako snov na drugi del jajca, tako da se je potem dotičen organ razvil na popolnoma napačnem mestu.

Nadaljna naloga razvojne mehanike je, razrešiti vprašanje o bistvu činiteljev razvoja, ki delujejo v embrionu. Razmnoževanje stanic, večanje stanic, njih migracija in diferencijacija so glavni elementarni procesi, ki povzročijo, da se jajce polagoma izpremeni v embriona. Medsebojno razmerje teh štirih procesov odločuje, kako se oblikuje plod. V teh problemih je znanost šele v prvih začetkih. Posrečilo se je, dokazati nekatere fizikalne komponente, n. pr. ozmozo; Herbst je pokazal, da rast larve morskega ježka obstoji v ozmotičnih procesih, da pronica voda v notranjost larve in jo proširi. Nadalje so dognali, da napetost površine v precejšni meri določuje obliko blastomer; toda ti fizikalni činitelji stopijo popolnoma v ozadje v primeri z aktivnim delovanjem stanic. Pri mnogih procesih, posebno pri migraciji stanic, se je pokazalo, da so posledica mikov, ki izhajajo iz drugih delov plodu. V celem pa stoji razvojna mehanika tu še pred nešteti zagatami, zakaj rešitev teh problemov se krije vobče z rešitvijo vprašanja, kaj je življenje. Hipoteze morajo dandanes še izpolnjevati naše neznanje v teh kardinalnih problemih biologije. Nedvomno je, da igrajo izvestne kemijske snovi, ki so v stanicah nameščene, odločilno vlogo; lokalizacija teh snovi nam je znana, toda njih finejša sestavina je še dandanes uganka.

V ozkem stiku z razvojno mehaniko je študij regeneracije, one čudovite prikazni, da morejo mnoge živali organe in ude, ki smo jim jih odstranili, zopet popolnoma nadomestiti z novimi. Vsakomur je gotovo znano, da zrastejo raku nove škarkarje, ako smo mu jih odtrgali, ali da zraste martinčku nov rep. Epohalnega pomena na tem polju je bilo odkritje Erika Müllerja in G. Wolffa, da se razvije pri mladem pupku (triton) nova očesna leča, ako smo mu staro odstranili, in sicer se razvije iz staničevine, ki v normalnem razvoju nikdar ne proizvaja leče, kar kaže, da imajo tudi diferencirane staničevine v sebi latentno zmožnost, se popolnoma premeniti. Do današnjega dne so že skoro vse važnejše forme živali preiskali z ozirom

na zmožnost regeneracije, in pokazalo se je, da je ta zmožnost tem manjša, čim višja je stopnja organizacije. Tudi naš rojak F. Megušar se je mnogo bavil s takimi poizkusi, osobito z regeneracijo žuželk. Našel je, da se razni organi, ki smo jih pri ličinkah odstranili, v teku metamorfoze regenerirajo, tako da ima razviti hrošč zopet cele ude.

Dasi je razvojna mehanika še tako mlada znanost, se je brzo razširila po celem znanstvenem svetu. Na Nemškem je započela, a nadaljni razvoj je našla v isti meri tudi v Ameriki. Ameriškemu duhu so taki eksaktni poizkusi jako prikladni; zato najdemo med ameriškimi biologi najspretnейše eksperimentatorje, ki znajo skoro nevidne stanice še razrezovati in operirati. L. 1904. so si ustanovili svoj časopis »The journal of experimental zoölogy«; Calkins, Crampton, Child, Harrison, Th. H. Morgan, Loeb, Lewis, Miss Stevens, E. B. Wilson, Zeleny i. dr. so glavni sotrudniki tega lista, ki donaja jako vestne in eksaktne razprave. Tudi v Avstriji se je mnogo biologov poprijelo eksperimentalne vede in sicer po zaslugi Hansa Przibrama, ki z veliko požrtvovalnostjo vzdržuje s pomočjo lastnih sredstev poseben institut na Dunaju, »Biologische Versuchsanstalt« v Praterju; tudi F. Megušar je član tega zavoda. Skoro vsako leto izide poseben zvezek časopisa »Archiv für Entwicklungsmechanik«, ki obsega samo razprave iz Przibramovega instituta.

Analiza razvoja je pokazala, da so ontogenetski procesi silno zamotani; nekateri razvojni mehaničarji so radi tega celo izgubili pogum, tolmačiti razvoj kot učinek poznanih nam energij ter so se zatekli k vitalizmu. V prvi vrsti Driesch in Herbst. Driesch je v svojih študijah prišel do zaključka, da je ontogenija proces, ki se v bistvenih točkah razlikuje od vsakega neorganskega pojava; po Drieschu vlada pri razvoju dvojna smotrenost, smotrenost razvoja kot takega in smotrenost regulacij, t. j. pojavov, da se morejo mali delj plodu zopet izpopolniti; pojave življenja zatorej »razlaga« Driesch potom entelehij, transcendentálnih faktorjev, ki naj vse organske pojave obvladujejo. Tako postopanje je seveda popolnoma neznanstveno, ker uvaja za razlago prirodnih pojavov nam nepoznane fiktivne činitelje. Jako zdravo je za take neovitalistovske težnje, da se ravno v poslednjem času bavi nekaj biologov s tem, da izkušajo posnemati življenske pojave potom mrtvih snovi. Bütschliju se je že pred leti posrečilo na umeten način posnemati gibanje ameb, enostaničnih praživali: kaplja olja v lugovi raztopini kaže

vse pojave gibanja kakor protoplazma menjačice. R h u m b l e r je mogel celo umetnim potom proizvajati lupine, kakor jih imajo razne praživalice, ki tvorijo kreda, takozv. foraminifere ali tala-mofo-re (n. pr. beneški kolač). R h u m b l e r je pomešal razne oljnate zmesi z drobnim peskom; kapljice te zmesi so polagoma izločile na svoji površini pesek v oblikah, ki so silno podobne peščenim lupinam, ki jih izločujejo one živalice. Tudi študij kristalizacije je pokazal, da imajo kristali zmožnost regeneracije; pod gotovimi pogoji izpremeni poškodovan kristal svojo obliko, tako da nastane iz iste snovi popoln kristal v manjših porcijah, na kar je posebno opozoril P r z i b r a m. Seveda taki poizkusi ne značijo nobenega pozitivnega napredka v umevanju življenja in razvoja, toda kažejo nam, da živlenski pojavi nikakor niso čuda, ki bi ne dopustila možnosti zgolj fiziko-kemiške razlage.

II.

Dočim ima razvojna mehanika, dasi popolnoma nova disciplina, vendarle v mnogih ozirih svoj izvor v embriologiji prošlega stoletja, se je druga moderna biološka struja, znanost o d e d n o s t i, razvila popolnoma neodvisno od morfološke stroke.

D a r w i n o v nauk, ki je tako plodovito vplival na biologijo, je ostal do konca prošlega stoletja v celem v isti konstituciji, kakor smo ga bili prejeli od angleškega veleuma. Glede umevanja činiteljev, ki provzročujejo filogenetski razvoj, ni bilo opaziti nobenega napredka. Sicer so vstali tu pa tam kritiki, ki so izkušali ovreči selekcijski nauk in so se zavzemali za razvoj potom direktnega prilagodenja (lamarckizem); na drugi strani so pa zopet W e i s m a n n in njegova šola, takozvani neodarwinisti, oznanjali vsegamogočnost naravnega izbora. Toda vse to se je vršilo na podlagi teoretiških izvajanj, stvarnih empirijskih dejstev pa niso pomnožili z novimi opazovanji. D a r w i n o v a eksaktna metoda poizkuševanja z gojenjem in bastardacijo raznih pasem ni našla epigonov. Občno zanimanje je bilo pač na strani morfologije, ki jo je H a e c k e l na podlagi descedenčne teorije tako pospešil. Šele proti koncu stoletja se nakrat pojavi težnja, potem eksperimentov izkušati analizirati činitelje filogenetskega razvoja, torej težnja po raziskovalni metodi, ki jo je osnoval Darwin. Povratek k Darwinu je v tem oziru geslo moderne biologije.

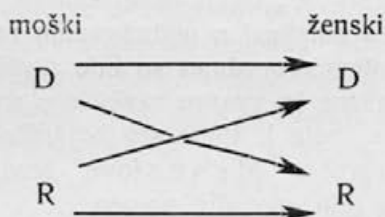
Holandski botaničar De Vries je bil prvi, ki je zopet v večji meri počel s študijem variacij živih bitij. Opazoval je, da se je pod posebnimi pogoji neka rastlina, *Oenothera lamarckiana*, kar nenadoma izpremenila, in sicer v toliki meri, da potomce z vsem pravom lahko zaznamujemo kot novo species. Tako izpreminjevanje je nazval De Vries mutacijo; na podlagi svojih izkustev je osnoval mutacijsko teorijo, ki veli, da niso neznatne variacije, ki vodijo k tvorbi novih vrst, ampak da je nastala mnogoličnost živih bitij potom takih nenadnih izprememb, potom mutacij. Ta izkustva so privedla vprašanje o činiteljih razvoja in njih eksperimentalnem študiju zopet v ospredje.

Posebno pozornost so začeli posvečati biologi dednosti, tej tako skrivnostni lastnosti, ki omogoči, da se najmanjši znak roditeljev zopet pokaže pri potomcih. Ravno dednost igra namreč pri filogenetskem razvoju največjo vlogo, zakaj le tedaj je mogoče, da se živa bitja izpreminjajo, ako se variacije in mutacije podedujejo. Velike važnosti za študij dednosti je bilo zopetno odkritje Mendelovih raziskav.

Že leta 1865. se je bavil avguštinski pater Gregor Mendel v Brnu s poizkusi o podedovanju raznih lastnosti pri bastardih; glavni njegov predmet so bile različne pasme graha. Toda te silno eksaktne in vestne raziskave so ostale tedaj popolnoma neopazene. Šele l. 1900. sta botaničarja Correns in Tschermak izgrebla Mendelove študije in opozorila znanstveni svet na njih epohalni pomen.

Bistvo Mendelovih izvajanj, ki jim pravimo dandanes Mendelov zakon, je sledeče. Za primero navedem poizkus Corrensa z rastlino *mirabilis jalappa*, ki je še mnogo enostavnejši, nego Mendelovi poizkusi z grahom. Ako križamo pasmo rastline *mirabilis* z belimi cveti s pasmo, ki ima rdeče cvete, dobimo seme, iz katerega se razvijejo rastline z rožnatim cvetjem. Ako to prvo generacijo potomcev med seboj oplodimo, se pojavijo v naslednji generaciji 3 različne vrste potomcev: $\frac{1}{4}$ potomcev ima belo, $\frac{2}{4}$ rožnato in $\frac{1}{4}$ rdeče cvetje. Torej v drugi generaciji se zopet pokažejo lastnosti obeh pasem, ki smo jih bili križali; ako parimo rastline druge generacije, ki imajo bele cvete, medseboj, so potomci zopet beli, isto tako dajo tudi rastline z rdečimi cveti samo rdeče potomce. Pasma sta se tu torej popolnoma ločili. Rastline z rožnatim cvetjem, ki tvorijo polovico druge generacije, pa dajo med seboj oplojene zopet $\frac{1}{4}$ belih, $\frac{2}{4}$ rožnatih in $\frac{1}{4}$ rdečih. Bele in rdeče te tretje generacije

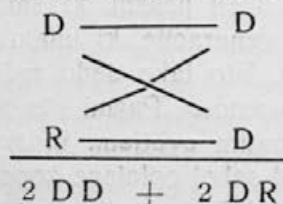
se zopet nič ne izpremene, ako jih gojimo dalje, dočim dado rožnate rastline zopet $\frac{1}{4}$ belih, $\frac{2}{4}$ rožnatih in $\frac{1}{4}$ rdečih itd. Nositelje dednih lastnosti, torej one elemente, ki prenašajo lastnosti od staršev na otroke, zaznamujemo z geni (Johannsen), ne da bi s tem zvezali kako posebno hipotezo, gen je zgolj empirijski pojem, kot abstrakcija iz bastardnih poizkusov. Navedena primera kaže, da se v obojih spolnih stanicah prve generacije zopet ločijo geni, ki določujejo belo barvo, od genov, ki določujejo rdečo barvo cvetja. Ako zaznamujemo gene dveh različnih lastnosti pasem, ki jih bastardiramo, z D in R, dobi torej po oplojenju prva generacija v svoje stanice oba ta gena, torej DR, v naši primeri se pojavita obe lastnosti, zato postane cvetje rožnato, ki je mešanica belega in rdečega. V spolnih stanicah pa mora biti, kakor kaže poizkus, neka posebna organizacija, tako da se gena D in R ločita; polovica spolnih stanic (moških kakor ženskih) dobi samo D, a druga samo R. Pri medsebojni oploditvi teh stanic je seveda jasno, po navadnem verjetnostnem računu, da zadene ista množina moških stanic z genom D kakor tudi z R na isto množino ženskih stanic, ki imajo D, kakor tudi ženskih stanic, ki imajo R; najboljše kaže to sledeči shema

Iz tega sledi torej za stanice potomcev formula:

$$1 \text{ DD} + 2 \text{ DR} + 1 \text{ RR.}$$

Iz te formule je tudi takoj razvidno, da mora polovica potomcev (DR) druge generacije med seboj oplojena zopet na isti način odcepiti lastnosti. Ako pa parimo potomce prve generacije (DR) z eno čisto pasmo (n. pr. D), moramo dobiti nastopen rezultat. Pol spolnih stanic prve generacije ima D, pol R; vse stanice čiste pasme imajo D, torej:

(spola tu ni treba upoštevati)

Polovica potomcev mora biti čiste pasme, polovica mešanih, kar popolnoma odgovarja poizkusom: ako križamo mirabilis z rožnatimi cveti z belo mirabilis, je polovica potomcev belih, polovica rožnatih.

Mendelov zakon so dokazali v naslednjih letih razni raziskovavci pri neštevilnih rastlinah in živalih. Posebno v Ameriki je študij dednosti jako hitro napredoval, ameriškim učenjakom Davenportu, Castleu, Th. H. Morganu, Toweru, i. dr. imamo zahvaliti nešteto silno vestnih in napornih raziskav na tem polju; tudi Francozi se odlikujejo v tej stroki s Cuénottom in Pictetom na čelu.

Mendelov zakon je za umevanje filogenetskega razvoja velikega pomena, zakaj kaže nam, da dobi tudi v slučaju, da se pari novo nastala forma s staro, četrtna potomcev lastnosti nove forme. Izključeno je torej, da bi se novo nastale lastnosti pri bastardaciji z drugimi individui poizgubile, kakor so preje nekateri trdili v nasprotju z Darwinom. Jako zanimiva so v tem oziru opazovanja Towerja, ki je 10 let neumorno eksperimentiral z ameriškim hroščem krompirjevcem (*leptinotarsa decemlineata*). Ako je izpostavil hrošče za dlje časa višji temperaturi, se je razvila iz njihovih jajc nova, povsem drugače barvana forma, ki jo je nazval *leptinotarsa pallida*. Ta forma je ostala tudi pri navadni temperaturi med seboj parjena popolnoma stanovitna; nastopila je bila torej mutacija v De Vriesovem zmislu. Pri križanju s staro formo so sledili potomci Mendelovemu zakonu, kar kaže, da je nova oblika trajna, da so se v njej razvili novi geni.

Tudij študij individualnih variacij so v poslednjem času precej poglobili. Če pretrimo potomce enega para staršev, ne najdemo nikdar popolne enakosti; eden je večji drugi manjši, eden temnejše barve, drugi svetlejši itd. To prikazen nazivljamo variacijo, posamezna bitja, ki kažejo razlike pa plus- in minusvariante. Pogostost takih variacij sledi zakonu, ki ga je postavil Anglež F. Galton; ta zakon veli: čim bolj se oddaljujejo individui po svoji variaciji od normalne srede, tem manj jih je, čim bolj se bližajo variante srednji vrednosti, tem pogostejše so. Ako grafiški izrazimo pogostost plus- in minusvariant s tem, da označimo število variant v smeri ordinate in kvantiteto variante v smeri abscise, dobimo kurvo s strmimi simetriškimi kraki; višek kurve odgovarja srednji variaciji. Ta Galtonova kurva ne velja samo za variacije, nego za vse prikazni, ki so odvisne zgolj od slučaja. Če izkušamo take variacije

izolirati, če n. pr. izberemo med žitom one klasove, ki imajo največja zrna, ter jih posejemo, se razvijejo klasovi z velikimi zrni, ki pa imajo zopet plus- in minusvariante, seveda le v malem obsegu. Ako zopet med temi izberemo največje, so pa potomci vkljub temu isti, z istimi variacijami, kakor v prvi generaciji, nadaljno stopnjevanje ni mogoče. Ko smo izbrali klas z velikimi zrni smo le izolirali eno takozvano čisto linijo, ki ima sicer tudi male variacije, toda meje so jim strogo začrtane, in vsi potomci take linije kažejo zopet iste neizpremenjene variacije, bodisi že, da so postali iz največje ali najmanjše variante čiste linije. J o h a n n s e n, ki je temeljito proučeval te razmere, je pokazal, da obstoji vsaka populacija, kakor nazivljemo vse individue ene species, iz več takih čistih linij, ki se razlikujejo med seboj v zmislu plus- in minusvariant. Ako smo linijo izolirali, ni mogoče doseči potom izbora nobene izpremembe več. Pokazalo se je, da ta zakon velja za vsa živa bitja. Selekcija, bodisi umetna, bodisi naravna, pri takih variacijah ne opravi ničesar, ker variacije čistih linij niso dedne.

To odkritje je privedlo Darwinov nauk v novo fazo. Preje so namreč mislili, da so vse take variacije dedne. Darwin je sicer že razločeval med dednimi in nedednimi variacijami, toda tega še ni natančno preciziral; danes torej vemo, da so individualne plus- in minusvariante za descendenco brez pomena. Izpremembe, kjer deluje selekcija uspešno in tvori nove species, so takozvane mutacije, več ali manj izdatne variacije, ki se takoj neizpremenjeno podedujejo.

Drugi problem vede o dednosti je vprašanje o podedovanju pridobljenih lastnosti. Vse izpremembe, ki smo jih gori omenili, so se pojavile šele pri potomcih, ako smo poprej vplivali na starše; jasno je torej, da je deloval vpliv tu na spolne organe staršev, na spolne stanice, ter te tako izpremenil, da je kazal plod mutacije. Že L a m a r c k je pa izrazil nazor, da se tudi izpremembe, ki so jih pridobila živa bitja potom prilagodenja v individualnem življenju, podedujejo na potomce, da n. pr. jakost mišic, ki smo jo pridobili šele potom telovadbe, preide na naše potomce. Tudi Darwin je bil mnenja, da se morejo take pridobljene lastnosti podedovati; selekcijo je sicer smatral kot glavnega činitelja pri descenci, toda pripisoval je veliko važnost tudi delovanju dednosti pridobljenih lastnosti, takozvanemu direktnemu prilagodenju. W e i s m a n n

je izkušal pozneje pokazati, da se potom prilagodenja pridobljene lastnosti sploh ne podedujejo, nego da je edini faktor filogeneze selekcija (neodarwinizem). Weismannovi argumenti so ostali dolgo časa neovrženi, zakaj res ni bil znan noben slučaj, da bi se bile pridobljene lastnosti podedovale, razen nekega precej dvomljivega eksperimenta Brown-Séquarda o podedovanju umetno proizvedene epilepsije pri morskih prašičkih. Toda v zadnjem času je uspelo nekaj poizkusov, ki odločno govorijo za podedovanje pridobljenih lastnosti. V prvi vrsti moramo omeniti študije dunajskega zoologa Kammererja, ki z izredno marljivostjo deluje na tem polju. Navedi hočem najeklatantnejši Kammererjev poizkus z močeradi. Močerad ima zmožnost, da polagoma prilagodi svojo barvo barvi tal, na katerih živi. Navadna barva močerada je, kar je najbrže vsakomur znano, črna z rumenimi marogami. Ako so tla svetla, postanejo močeradi polagoma svetlejši, rumene lise se razširijo, tako da črna barva skoro izgine; na temnih tleh pa se rumene lise jako pomanjšajo, močeradi postanejo skoro popolnoma črni. Kammerer je najprvo gojil močerade na svetlih tleh, da so postali svetli; njih mladiče je pa takoj po rojstvu premestil na temna tla, vključ temu so dobili ti mladiči mnogo svetlejšo barvo, kakor navadni močeradi. Svetla barva, ki so jo starši pridobili potom prilagodenja, je prešla torej na potomce, vpliv svetlih tal na eno samo generacijo je že zadostoval.

Bistvo problema dednosti pridobljenih lastnosti je vprašanje, je li možno, da vplivajo telesne stanice v teku individualnega življenja že na diferencirane spolne stanice, da jim vtisnejo dedne znake. Na to točko se nanašajo nekateri jako jasni poizkusi zadnjih let. Sitowsky je krmil molje, a Riddle kokoši in želve z rumenim barvilom »sudan«; barvilo se je pokazalo tudi pri potomcih teh živali, znak, da je prešlo iz črevesa staršev potom presnavljanja v spolne stanice, da torej res prehajajo snovi iz telesnih stanic neposredno tudi na spolne stanice. Dočim je tu le umetno barvilo pronicalo v spolne stanice, je pokazal Američan Guthrie, da tudi normalne telesne lastnosti vplivajo na spolne stanice in premene njihove gene. Guthrie je izrezal kokošim neke popolnoma črne rase ovarije ter jih je nadomestil z ovariji, ki jih je vzel belim kokošim. Take transplantacije se pri mladih individualih večkrat posrečijo. Te črne kokoši, ki so imele ovarije belih, je paril s petelinom bele rase. Iz jajc se je izleglo 9 belih in 11 belo in črno lisastih piščancev. Zadnje dejstvo kaže, da so telesne stanice lastnost proizvodnje črne barve po-

delile tudi transplantiranim spolnim stanicam. Tudi pri obratnem poizkusu, pri transplantaciji ovarijev črnih kokoši na bele kokoši in oploditvi teh s črnim petelinom, je dosegel sličen rezultat: 12 belo in črno pisanih piščancev. To je tako eklatanten in jasen poizkus, da je osupnil ves znanstven svet. Seveda moramo biti vendar nekoliko previdni, ker napake pač nikjer niso izključene.

Taki in enaki poizkusi so nas torej dovedli v pojmovanju dednosti že v teku 10 let dokaj dalje. Jasno je, da na vseh očrtanih poljih dan na dan z veliko vnemo nadalje raziskujejo; vendar smo lahko že s sedanjim napredkom jako zadovoljni; povratek k Darwinovi metodi opazovanja in gojenja živali je pokazal, da nam Darwinov genij ni samo podal teoretiških naukov, ki so prenovili vso biološko znanost, nego nam je tudi označil pravo pot, po kateri dospemo do nadaljne izpopolnitve njegovega dela.

III.

Kmalu že poteče stoletje, odkar so osnovali Schleiden, Schwann, Purkinje i. dr. nauk o stanici, nauk, da obstojajo vsa živa bitja iz malih elementarnih organizmov. Mohl (1846) je natančneje proučil vsebino stanic in jo nazval protoplazmo in Brücke ter Max Schultze (1861) sta pokazala, da je razen protoplazme še bistven del stanice nje jedro. L. 1873. je odkril Anton Schneider takozvano indirektno delitev stanice, za katero je vpeljal Flemming (1879) termin mitotiza. Pri mitotizi se najprvo jedro razdeli v večje število trakastih teles, takozvanih kromosomov (Waldeyer). Ko so se kromosomi razvrstili v sredini stanice v eni ravnici, se začne telo stanice polagoma deliti. Kromosomi se pri tem podolgoma razpolove, tako da dobi vsaka obeh novih stanic isto število kromosomov, kakor jih je imela stanica-matica. Po končani delitvi se kromosomi zopet strnejo v jedro. V naslednjih letih so pokazali, da je mitotiza pri vseh mnogostaničnih živalih edini normalni način delitve stanice. Dasi je nauk o stanici že tako star, so šele v 80-tih letih posvetili biologi stanici in osobito njenemu jedru večjo pozornost, od tedaj šele obstoji ta biološka stroka, ki jo nazivljemo citologijo. Da se je pojavila citologija šele tako pozno, je pripisovati deloma tudi temu, da so mikroskop, glavno orodje biologa, ravno početkom 80tih let po prizadevanju fizika Abbéja izdatno izboljšali in se je tudi tehnika pripravljanja mikroskopskih preparatov jako izpopolnila. Po-

sebnost se je pa dvignila citologija, ko je vpeljal B o v e r i koncem 90tih let eksperiment v to znanost; od tedaj se šele prav zavedamo pomena posameznih delov stanice.

Citologija igra pravzaprav med vsemi biološkimi disciplinami dandanes kardinalno vlogo, vse druge stroke so več ali manj odvisne od nje, zakaj vsak pojav na živih bitjih je posledica delovanja njihovih stanic, v stanicah kot elementarnih organizmih se mora iskati sedež vseh kvalitete; vsak biološki problem je torej končno tudi citološki problem. Nadalje vemo, da je izvor vsakega organizma ena sama stanica: oplojeno jajce; radi tega igra vprašanje po bistvu dednosti tudi v citologiji največjo vlogo. Naravno je, da stoji v najožji zvezi s citologijo študij praživali, živali, ki obstoje samo iz ene stanice; obenem s citologijo je stopila tudi znanost o praživalih, protistologija, v novejšem času v ospredje bioloških strok.

Eno prvih vprašanj, ki so jih začeli koncem prejšnjega stoletja natančneje razmotravati, je problem oplojenja. Raziskovanja E. Van Benedena in Th. Boverija so pokazala, da se pri oploditvi združita jedri semenskega telesca in jajca. Ko sta se jedri spojili, počne delitev jajca. Iz izkustev Strassburgerja, Navašina, Guignarda i. dr. sledi, da se odigravajo tudi pri oploditvi rastlin isti procesi. Boveri je našel, da nastopa pri delitvi živalskih stanic neko posebno telesce, takozv. centrosom. Ta centrosom se najprvo razdeli v dva dela, ki se polagoma oddaljujeta drugi od drugega in se postavita vsak na drugi konec jedra, ki se je med tem počelo razstavljati v kromosome. Med centrosomi in kromosomi se razpno tenke niti; ko se začne telo stanice deliti, se počneta tudi centrosoma pomikati proti skrajnim polom stanice; pri tem vlečejo niti na kromosomih, zakaj vsak kromosom je z obema centrosomoma v zvezi. Kromosomi se polagoma razpolove in vsak centrosom potegne potom onih niti svoj del kromosoma náse. Bistvo oploditve je, kakor je pokazal Boveri, da dovede spermij v jajce centrosomu, ki potem vodi deljenje jajca. Pomen jedra za stanico je, kakor sta že slutila Max Schultze in Brücke, da je nekak osrednji organ za vse funkcije stanice. Nussbaum, Gruber, Hofer in Verworn so pri raznih praživalih izvedli poizkus, da so telo živalice razrezali na več kosov. Oni del, ki je imel jedro, je okreval in se zopet polagoma regeneriral; vsi deli, ki niso imeli jedra, so sicer živeli nekaj dni, a so potem razpadli. Jedro je torej implicite nositelj vseh lastnosti stanice; iz nekega

jako fino premišljenega poizkusa Boverijevega sledi, da je le jedro nositelj dednih lastnosti. Ako razrežemo jajce morskega ježa, je vsak kos mogoče oploditi; tudi iz kosov, ki nimajo jajčnega jedra, nego dobe pri oploditvi samo jedro spermija, se morejo razviti majhne a normalne larve. Morski ježi se jako lahko bastardirajo z drugimi species; larve potem kažejo mešane znake obeh vrst staršev. Boveri je imel sledečo idejo: ako ima razen jedra tudi protoplazma dedne lastnosti, se mora tudi v slučaju, da oplodim kos jajca, ki nima jedra, s semenom druge species, razviti bastarna larva, ako pa ima samo jedro dedne lastnosti, mora imeti larva iz brezjedrnega kosa jajca zgolj znake očetovske species. Larve, ki so se pri takem poizkusu razvile, so imele le lastnosti očetovske species, torej semensko telesce je provzročilo, da se je iz brezjedrnega dela jajca tuje species razvila larva brez materinskih lastnosti. S tem je dokazano, da je samo jedro nositelj dednih karakteriev.

Pri delitvi stanice se, kakor smo že omenili, razstavi jedro v večje število kromosomov, ki se po končani delitvi zopet strnejo v jedro. Dokler jedro miruje, ne moremo razločiti nobenih kromosomov. Vendar je število kromosomov za vsako species konstantno, vedno in vedno se pri vseh delitvah stanic ene species pokaže isto število kromosomov. Ako se potom poizkusa uvede v jajce abnormalno število kromosomov, se pri vseh naslednjih delitvah zopet pojavi to število. Na podlagi teh in nešteti drugih sličnih izkustev je osnoval Boveri teorijo individualnosti kromosomov, ki trdi, da so kromosomi individui, ki so tudi v mirujočem jedru ločeni elementi, česar pa mi ne moremo opaziti, ker imajo v mirujočem jedru obliko finega omrežja, ki se pa pred delitvijo zopet zgosti. Ta teorija, ki jo dokazujejo dan za dnevom nova citološka izkustva, je temelj vsem modernim raziskovanjem o funkciji staničnega jedra. Iz dejstva, da so kromosomi edini elementi jedra, ki se pri delitvi stanice natančno razpolove, kakor tudi vobče iz celega aparata mitoze, ki ima edino-le funkcijo, kromosome razdeliti, moremo že z veliko gotovostjo sklepati, da so baš kromosomi ona sestavina jedra, ki je nositeljica dednosti. Genijalni poizkusi Boverije vi z jajci morskega ježa, ki jih žal radi njihove komplikacije ne moremo tu navajati, so z vso gotovostjo dognali, da so res kromosomi ona snov, ki prenaša dedne lastnosti, in sicer so kromosomi paroma kvalitativno različni; neka species morskega ježa ima n. pr. 36 kromosomov, torej 18 parov, in vsak teh parov je nositelj drugih lastnosti. Da so kromosomi paroma različni,

kažejo tudi izkustva Američana Suttona, ki je našel pri neki kobilici velike morfološke razlike med kromosomi in sicer imata vedno po dva in dva kromosoma isto obliko, kar tudi jako govori za njih fiziološko razliko. Slične razmere so opazovali pozneje tudi pri mnogih drugih živalih.

Mnogobrojne citološke študije se bavijo s procesi razvoja spermija, s takozv. spermatogenezo, in z razvojem jajca, takozv. ovogenezo. Najvažnejše dejstvo spermatogeneze je, da se kromosomi v semenotvornih stanicah (spermatocitah 1. reda), iz katerih se po drugi delitvi razvije spermij, paroma zvežejo, in sicer vedno pari, ki so po svoji obliki in najbrže tudi kvalitativno enaki. Pri delitvi teh spermatocit 1. reda se zveže vsak centrosom potom nitke z enim kromosomom dvojčkom; nitke pri delitvi le ločijo paroma združene kromosome drugega od drugega, tako da dobi vsaka potomska stanica (takozv. spermatocita 2. reda) le polovico normalnega števila kromosomov. Delitev spermatocit 2. reda je zopet normalna mitoza; spermiji dobe torej le pol toliko kromosomov, kakor jih imajo druge telesne stanice. Dočim so v poslednjih kromosomi paroma enaki, so v spermijih pari ločeni, t. j. vsaka kvaliteta kromosomov je le enkrat zastopana. Prvi je to opazoval Brauer in za njim nešteta vrsta raziskovavcev pri najrazličnejših živalih. Isto je tudi z jajcem. Tudi v jedru jajca kromosomi paroma kopulirajo, in jedro se potem dvakrat zaporedoma razdeli; pri prvi delitvi se tudi le združeni kromosomi ločijo, tako da ima jajce naposled le polovico normalnega števila kromosomov.*) Pri teh delitvah jedra se pa jajčna plazma ne razdeli normalno, nego z razdeljenim jedrom se vsakokrat odcepi od jajca le majčkena stanica, takozv. polarno telesce. Ta proces zovemo zorenje jajca. Boveri, ki je to prvi opazoval, je tudi opozoril na pomen te redukcije kromosomov v jajcu in v spermatogenezi; z redukcijo je namreč zasigurano, da ima oplojeno jajce in vobče stanice razvijajočega se plodu zopet isto število kromosomov, kakor telesne stanice staršev, zakaj ko se pri oploditvi združita jedri jajca in spermija, ki imata vsak polovico kromosomov, se zopet ustanovi normalno število.

Kakor rečeno so kromosomi nositelji dednosti. Sutton je pokazal, da sledi pri upoštevanju tega dejstva iz procesa redukcije s polno jastnostjo Mendelov zakon. Ako parimo dve

*) Pri nekaterih živalih se v spermatogenezi in ovogenezi pri prvi delitvi kopulirani kromosomi razpolové in se pari šele pri drugi delitvi razločijo, toda rezultat, ki nas tu zanima, je seveda isti: polovica normalnega števila.

pasmi, ki se razlikujeta v tem, da ima ena lastnost D, a druga mesto nje lastnost R, dobe stanice bastardov prve generacije kromosom z lastnostjo D in kromosom z lastnostjo R. Pri spermatogenezi in ovogenezi se kromosomi paroma združijo in sicer pari, ki imajo isto obliko in kvaliteto. V našem slučaju so vsi kromosomi paroma enaki razen kromosomov z D in R; ker se vsi enaki kromosomi združijo, je jasno, da se morata naposled tudi kromosoma z D in R združiti. Pri deljenju spermatocit 1. reda, ko se pari zopet razdružijo, dobi polovica stanic kromosom z D, a druga polovica kromosom z R. Isto tako mora dobiti po verjetnostnem računu polovica dozorelih jajc kromosom D, a druga polovica kromosom R. Kateri spermiji in katera jajca baš kopulirajo, zavisi od slučaja, gotovost je torej, da enako število spermijev z D in spermijev z R pride do oploditve, in isto tako enako število jajc z D in jajc z R. Po verjetnostnem računu mora biti rezultat oploditve sledeči:

$\frac{1}{4}$	jajc z D	oplode	spermatozoi z D				
$\frac{1}{4}$	" "	D	"	"	"	"	R
$\frac{1}{4}$	" "	R	"	"	"	"	D
$\frac{1}{4}$	" "	R	"	"	"	"	R;

dobimo torej v stanicah nastalih plodov sledeče kombinacije kromosomov D in R:

$\frac{1}{4}$	embrionov	dobi	2 kromosoma z D
$\frac{2}{4}$	" "	"	1 kromosom z D in 1 kromosom z R
$\frac{1}{4}$	" "	"	2 kromosoma z R.

To pa ni nič drugega kakor Mendelov zakon! Tako eklatantno se torej krijejo izkustva, dobljena v prosti prirodi potom gojitve bastardov in opazovanja mikroskopskih preparatov pri tisočkratni povečavi!*)

Najmodernejši citološki problem je sedaj vprašanje p o d o l o č i t v i s p o l a. Že l. 1890. je opazoval Henking, da nastopa v spermatogenezi neke stenice kromosom, ki se ne pari z drugimi. Pozneje so ameriški raziskovavci Mc Clung, Montgomery, Paulmier, Sutton, Miss Stevens in zlasti E. B. Wilson stvar nadalje zasledovali. Našli so pri raznih žuželkah, da je število kromosomov samca za 1 manjše

*) Nekateri slučajji pri grahu, ki ima eventualno več različnih lastnosti, ki lahko vsaka zase nastopi, kakor pa kromosomov, delajo sicer majhno težavo. De Vries je mnenja, da so take lastnosti tudi lahko navezane le na dele kromosomov, tako da je lahko več takih lastnosti na enem kromosomu, kar potem popolnoma zadovolji gorenjo razlago.

od kromosomov samice; moške stanice imajo torej liho število, a samice sodo. Dočim kopulirajo pri zorenju jajca vsi kromosomi, ostane v spermatogenezi 1 kromosom radi lihega števila brez druga. Ta kromosom, takozv. akcesoriški kromosom, heterokromosom ali x-kromosom, odpade pri delitvi samo na eno spermatocito 2. reda, tako da dobi polovica spermijev ta kromosom, a polovica ga nima. Za primero navedem neko stenico, anasa tristis: samec ima 21 kromosomov, samica 22; razvijejo se spermiji z 11 in spermiji z 10 kromosomi, zrelo jajce pa dobi 11. Ako oplodi jajce spermij z 10 kromosomi, rezultira oplojeno jajce z $11+10=21$ kromosomi, to je normalno število moških stanic, razvije se torej samec; ako pa oplodi jajce spermij z 11 kromosomi, dobimo vsoto $11+11=22$ kromosomov, razvije se žensko bitje. Akcesoriški kromosom torej določuje spol in sicer je bitje, ki ima dvojni akcesoriški kromosom, žensko, a bitje z enim takim kromosomom moško. Slične procese je našel Boveri tudi pri glistah, moj kolega Baltzer z malimi razlikami pri morskem ježu, pisatelj teh vrst pri mehkužcih (z gotovimi komplikacijami). Ravno kar sem prejel razpravo Američana Jordana, ki trdi, da je tudi pri nekem sesavcu, miši-vrečarici (Didelphys virginiana) taka številna razlika med kromosomi ženskih in moških stanic.

Toda dovolj; zašli bi preveč v specialna vprašanja, ako bi so še nadalje poglobljali v perspektive, ki nam jih odvarja nauk kromosomov. Upam, da podane primere zadostno kažejo, kam gre stremljenje moderne citologije in kako velepomembni so že njeni dosedanja rezultati; kakor upam, je tudi razvidno, da imamo ta pokret citologije v prvi vrsti zahvaliti raziskovanju in idejam Theodora Boverija, ki je vodja novi struji v vseh njenih panogah.

Kar sem tu podal, je seveda samo kurzoričen pregled glavnih problemov moderne biologije; v prvi vrsti mi je bil namen, očrtati nekatere markantne poteze novih strok, zato sem se tudi rajše pomudil dlje časa pri posameznih važnih slučajih, ko da obdelam na kratko večjo množino dejstev, ker pri tem bi preveč trpela jasnost. Kar sem tu navedel, so torej le glavne linije. Razen teh glavnih struj je še mnogo drugih modernih stremljenj v biologiji n. pr. protistologija, ki sem jo le mimogrede omenil, nadalje moderna faunistika in hidrobiologija, poslednja posebno še z ozirom na geografsko razširjenost vodnih živali, discipline, ki jako lepo uspevajo in imajo mnogo gojiteljev.

Vendar danes še niso tako pomembne, da bi jih mogli staviti na stran popisanim trem strujam.

Seveda ne smejo cenjeni bravci misliti, da so radi teh modernih ved izgubile vrednost morfološke in fiziološke raziskave. Tri četrtine vseh biologov gre še vedno pota, ki so jih začrtali v drugi polovici prejšnjega stoletja; vsak dan dobim pred oči polno lepih in silno zanimivih razprav iz okrožja teh strok, ki odpirajo vedno in vedno nove vidike. Tudi glede prihodnosti modernih struj ne smemo nikdar pozabiti, da ostane naposled, ako je že tudi raziskan vsak molekul živih bitij in njega pomen, še vedno vprašanje, zakaj imajo živa bitja ravno to obliko in ne drugačne, zakaj slede pri razvoju ravno takim formam in ne drugačnim, vprašanje, na katero dá pravi odgovor le historičsko pojmovanje organizmov, morfologija recentnih bitij v zvezi s paleontologijo na podlagi biogenetskega zakona.

Sodobni individualizem in renesanca romantike.

Albin Ogris.

(Konec.)

II.

Toliko pričakovana filozofska renesanca se je izvršila tekom zadnjih dveh desetletij. Kajpak da ima Ben Akiba z vaško svojo modrostjo tudi tu prav, češ, da ni nič novega pod solncem. Že imena raznih modroslovnih struj, ki se začenjajo večinoma z besedico »neo«- svedočijo o tem, da gre samo za popravljene stare sisteme, za v modernejši obliki izražene ideje, za staro vino v novih sodih. Vodilne misli modernih filozofov nahajamo brez malega že v starem veku.

Ako naj velja tudi za našo dobo, da se porajajo nove ideje, ko so izgubile stare že svojo vitalno silo, ko se pojavi med duhovi neka skeptična anarhija in ko sloni ves morebitni napredek na odločni samostojnosti nekaternikov, moremo pričakovati, da so sodobne filozofske struje delo velikih in močnih individualnosti, čeprav se marsikaj zrcali v njih naukih. In ako pomislimo nadalje, da so sodobni modroslovski sistemi neka reakcija proti preti-

rani idealistični metafiziki prejšnjega stoletja in da se hočejo ponašati predvsem s praktičnimi, za realno življenje prirojenimi vrednostnimi sodbami, se tudi ne moremo čuditi razbrzdanosti, ki jim je lastna, in moramo smatrati zaključke posameznih sistemov ne toliko za rezultat nesebične duševne radoznalosti kakor za v modroslovni obliki izražene želje sodobnega človeka. Neovitalizem, neoidealizem, neorealizem, bergsonizem, pragmatizem itd., vse te novostilizirane idejne zgradbe stremijo za tem, da osvobodijo duha dialektičnih šten, v katere so ga zamotale visokoleteče ideologije prejšnjih stoletij.

Ta pokret se je pojavil na več mestih obenem, na vsakem samostojno in na svoj izrazit, individualen način, vzroki in psihološke podlage so povsod taiste. Praktični zmisel, ki je podal Ameriki pragmatizem, je vtisnil tudi evropskim tozadevnim smerem svoj pečat. Človeštvo se je odvrnilo od praznega generaliziranja v metafizičnih višinah ter je zahtevalo filozofijo za življenje, za vsakdanje potrebe, prirojene za individualno stremljenje svobodnega posameznika.

Moderni človek, ki mu je cerkvena vera psihološko nesprejemljiva, je občutil potrebo po novi podstavi za religiozna svoja čuvstva, novo stališče napram nerazrešljivim vsemirnim uganjam. Spoznanje nestalne relativnosti vseh »absolutnih« resnic je izvotlilo v njegovi duši večje globine, dotam, kjer leže korenine vsega spoznanja, v podzavestne sfere intuitivnega mišljenja. Psihološke vede so pripravile tla za preocenjevanje spoznanjskih teorij, biologija je preiskala izvore vitalnih procesov in opredelila pojem duševne determiniranosti.

Mislim, da je v obilni meri udeležena pri novodobnem mišljenjskem preobratu tudi vedno rastoča industrijalizacija evropskega ekonomskega gibanja. Zakaj ž njo morajo naravno rasti tudi zahteve po neposredni koristi filozofsko- naboženskih pojmov. Militaristna smer se javlja zlasti v pragmatizmu vseh po narodnosti se menjajočih nians, v neovitalizmu in Bergsonovem empirizmu.

Ko so bile filozofske šole same ob sebi in kar se tiče pripadnikov še maloštevilne in so živele neko eremitsko od širših krogov ločeno življenje, je bila enotnost v načelih lahka stvar. Odkar pa se je vsled splošne dekadence konfesij pojavilo med širšimi krogi razumništva tako intenzivno in se čim dalje bolj razširjajoče zanimanje za modroslovne probleme, prihaja modroslovčeva individualna osebnost k vedno večji veljavi. Res je, vsako modroslovje moramo smatrati kot odsev osebnih želja ter ciljev, ampak

dočim so se naslanjali modroslovci v prejšnjih dobah vedno na kakšno izredno avtoriteto, je dandanes anarhija v tem oziru popolna; iz vsakega novega sistema moremo takoj povzeti pisateljeve osebne ambicije, njegovo naravo in narodnost. Lehko bi rekli, da je dandanes toliko filozofskih smeri, kolikor je modroslovcev, vsaki pa da ima napisano na svojem praporu svobodno razmotravanje, bogve, se li že nahaja med njimi tudi ona močna osebnost, ki bo strnila vse te tako nasprotujoče si težnje v veliko, jasno sintezo in približala človeštvo za znaten korak bližje k razrešitvi skrivnostne uganke: Odkod, čemu in zakaj.

Pragmatizem je sicer, kakor pravi njegov temperamentni ustanovitelj, pred nekaj meseci umrli William James, samo »a new name for some old ways of thinking«, torej neka reforma logike in metode, in oživitvev v starem veku že znanih idej (Aristoteles, stoa), kakor je to med dr. dokazal L. Stein²¹); če pa zatrjuje ta neopozitivistična struja edinopravičenost svoje metode v dosEGO pravega svetovnega nazora, si stavi s tem tudi višje, dà, zadnje cilje kakor vsako drugo modroslovje. Na tem mestu se hočemo pečati s pragmatizmom, kolikor je v naše svrhe potrebno, Reantropomorfizacija vsemira, ki jo proglašuje, odpira najskrajnejšemu individualizmu vrata na stežaj. Ako protestira z vso ameriškemu yankeemu lastno vehemenco zoper kakršenkoli apriorističen kritikizem in pripisuje le za realnost koristnim »resnicam« veljavo, mora biti največji sovražnik metafizike v starem pomenu besede. Resnica postane čisto subjektivno-individuelno mnenje, ki se prevrže že lahko prihodnji trenotek v diametralno nasprotnost. »The pluralist universe«, kakor ga oznanjujejo pragmatični anglo-amerikanski evangelisti, ironiki, je je izraz za skrajno relativnost vsega našega spoznanja; ta izraz laska modernemu človeku, ki si menja svetovni nazor kakor kravato in se boji katerekoli trdne principialnosti. Ako pravi James, da »it is lawful for us to adopt the belief most congenial with our spiritual needs and to try whether our faith will not make it come true«, s tem noče morda priporočati kakšno malomarno sibiritstvo; njegov sistem je v istini z navdušenim patosom prednašan poizkus, izvabiti od življenja-uganke one zadnje resnice, ki so jih zaman iskale dosedanje filozofije, kakor preveva tudi vse njegove spise neki mesijanski zanos novega proroka. Ako se resničnost idej ne razločuje od njihove praktične

²¹) Gl. Stein: Philosophische Strömungen der Gegenwart in članek: Der Pragmatismus v Arch. f. syst. Philos. 1908.

vrednosti in uporabljivosti²²), ako moremo soditi idejo le po neposredno koristnih učinkih in je vsako nesebično razglabljanje spoznanjskih problemov iluzija, je vsak posameznik res sam »the maker of truth«, stvarnik in uničevavec resnic, večer prečenjevavec vrednot. Če je vsaka resnica, kakor trdijo pragmatisti, samo subjektiven odgovor na kakšno vprašanje, vsebina katerega je odvisna od želja in narave posameznika, če torej sploh ne obstojajo apriorna načela, ampak samo postulati, potem je res vse naše mišljenje popolnoma teleologično in s tem neobhodno individualno svojevrstno. Neka pomladanska svežost in podjetni razmah te nove filozofije omami vsakogar, ki mu padejo prvič pragmatistični spisi v roke, in nehote si mora pripoznati, da je v bistvu tudi on pragmatist.

Trditi, da predpogojuje sleherna misel en postulat, se pravi pripoznati vero in zaupanje (faith) kot nujen činitelj umstvenega življenja, to se pravi, pripoznati analogijo med vedo in vero (v najširšem zmislu). S tem je prišlo v moderne filozofske sisteme nekaj verskega mysticisma, zakaj pragmatistična načela nahajamo v drugi obliki v vseh novejših modroslovjih²³, kar svedoči o živem zanimanju modernih miselcev za verske probleme.²⁴) Pragmatistično versko psihologijo moremo brez pridržka imenovati radikalen empirizem, ki vidi v osebnem religioznem čustvovanju posameznika edini temelj vse vere. S tem se približuje pragmatizem glede verskih vprašanj močno od uradnih cerkva toli preganjanemu bogoslovskemu modernizmu. V vsem zavestnem in podzavestnem mišljenjskem toku je verski činitelj tesno zvezan s spoznanjskim, je raztrošen v vseh logičnih zaključkih; izpreminja se v vsej nepretrgani kontinuiteti mišljenjskega toka, tako da se razlikujejo tudi patološki pojavi od normalnih samo po intenzivnosti. Glavna in skupna lastnost pragmatizma ter njegove verske filozofije in pa teološkega modernizma je individualizem. Po tem potu se približuje moderna filozofija zopet antiki, ki je videla v človeku merilo vseh stvari, cilj in smoter sveta. Verske sodbe so po modernističnem in pragmatističnem nauku resnične, ako najdejo v osebni naši izkušnji potrdilo, in so potemtakem najosebnejše in od vsake avtoritete najneodvisnejše stvari na svetu. Jamesova religija je torej eksperimentalna in se stavi z vedo na taisto črto.

22) Schiller: Humanism, philosophical essays, passim.

23) Gl. L. Stein: Philosophische Strömungen der Gegenwart.

24) Gl. E. Boutroux: W. James et l'expérience religieuse (Revue de la Métaphysique et Morale 1908).

Intelektualizem, proti kateremu je nastopil pragmatizem kot naravna reakcija, se boji bodočnosti, goji nezaupanje v človeško samostalnost, v poslednji analizi je pesimističen in išče svoje zavetje v pojmih neizpremenljive absolutnosti; v realnosti vidi nekaj za večne čase določenega in neče pripoznati stvarilne sile človeške agilnosti. Pragmatizem je kot njegova antiteza optimističen, povzdiguje človeško samozavest in zato je njegov idealizem realen, individualen ter se približuje neoidealističnemu gibanju naših dni²⁵), ki je našlo v Euckenu največjega svojega zagovornika. Ono se razlikuje od racionalističnega starega idealizma po pripoznanju, da so načela, ki jih iščemo za dejstva, v resnici tudi le dejstva in da so »absolutne« resnice le praktični simboli, pojmuje pa najbistvenejšo realnost duha kot življenjetvorno silo ter povdarja s pragmatizmom izvajanje filozofskih problemov iz našega notranjega življenja in beg iz umetno konstruiranega dualizma v podano dejstvenost realnega sveta.

Tudi neoidealizem trdi, čeprav z drugo terminologijo, da so naše resnice le postulati, in naglašuje važnost resne osebne odnosnosti posameznika napram idejam in svetovnemu nazoru, t. j. individualni značaj filozofskih trditev, ki si jih mora vsakdo sam in zase izbojevati. Resnica ni posebna od našega blagra ločena kategorija, ampak naš blagor par excellence, resnica je to, kar je ugodnejše za nas, da verjamemo²⁶), adaptacija naših zmožnosti k realnosti. Resnice ni, resnica postane (happens) za vsakega posameznika in posebno duševne dispozicije posebej. Tako izzveni nauk pragmatistične filozofije v visoko pesem samoniklosti posameznika, kar pove najkrajše Schillerjeva definicija pragmatizma, ki je »the thorough recognition that the purposive character of mental life generally must influence and pervade also our most remotely cognitive activities«. Sicer pa pragmatizem za nas Evropece tudi teoretično ni nobena novost, kar se nam zdi novo, je njegovo ime in še to ni patentirana transatlantiška iznajdba. Stirner, Guyau, Nietzsche in drugi so nam povedali že davno pred Dewey-James-Schillerjevo družbo vse najvažnejše točke pragmatizma in pripravili tla za dobo individualizma. Veliki umetnik in občudovatelj romanske renesance, Walter Pater²⁷, pravi: »Filozofske teorije ali ideje nam morejo kot vidiki, kot pomožna sredstva kritičnega opazovanja pomagati pri opazovanju in zbi-

25) Gl. Parodi: Le pragmatisme (Revue de Métaphysique et Morale 1908) in W. James: Pragmatism, str. 53.

26) W. James: The will to believe, passim.

27) W. Pater: Die Renaissance (prevod iz angleščine).

ranju onega, kar bi nam ostalo sicer neopaženo. Teorije, misli in sistemi, ki zahtevajo od nas žrtvovanja katerekoli teh izkušenj ali izkušnjskih možnosti na ljubo kakšni predpostavi ali abstraktni teoriji ... s katero se ne moremo poistovetiti — nimajo nobene pravice do nas. Filozofija je mikroskop misli.« Taisto so v nešteti variacijah izrazili najslavnejši iz sodobnih umetnikov-pisateljev, in stoji torej Paterjev izrek za vse. Tudi Nietzsche, veliki sugestor izobražene naše mladine, ima kakor Pater svoj kult individualne samoniklosti od občudovanja silnikov renesance. Nietzschejev pragmatizem obstoji v mržnji do »znanstvenega asketizma«, t. j. iskanja večne objektivne resnice, ki se ji mora posameznik brez-pogojno podvreči. »Vse kar vidimo je kaos, vse je v toku. Nič ni, kar bi nosilo v sebi samem samostojno vrednost, nič ni, kar bi moglo zapovedati: 'ti moraš'. Proti takemu povdinjajočemu početju moramo postaviti lastno, ustvarjajoče delo. Proti tem nestalnim smotrom moramo postaviti en smoter, ga u s t v a r i t i²⁸⁾. Poznati moramo samih sebe, svoje želje, svoje zmožnosti, svoje blodnje in svoj ideal, da najdemo svoji naravi odgovarjajočo resnico. Podvreči se tuji, abstraktni resnici pomenja slabost in degeneracijo vitalnih nagonov, naslanjati se na socialne dogme, se pravi ubijati ustvarjajoči razmah osebne talenta. Ni nadosebne resnice, »v filozofu ni absolutno ničesar neosebnega, posebno pa svedoči njegova morala sigurno in odločno o tem, kar je, to je o dalekosežnosti najintimnejših tendenc njegove narave.«²⁹⁾ Vsi ideali se porode iz nujnosti vitalnih nagonov, tudi s krščanstvom je tako, v svetu vidimo le nepretrgan tok dogajanja, ne pa harmoničnih sil, ki bi učinkovale po kakšnem sistemu. Vzrok in učinek sta mitološka pojma, pred nami je le kontinuiteta, iz katere poznamo nekoliko odlomkov.³⁰⁾ Znanstveni pojmi, kakor so se utrdili v matematiki, kemiji in drugod, so le za naše potrebe ustvarjeni, primitivni pripomočki, s katerimi moremo vplivati na naš milje in na naravo. Kantovske sintetične sodbe a priori pa so sploh nemo-goče. Ne razum, ampak neka artistna intuicija je stvariteljica novih, našim vitalnim nagonom se prilagajajočih novih vrednot, bajke o večni, absolutni Resnici, Pravici, Bistvu itd. so ostanki iz barbarske nerazvitosti našega uma. V teh Nietzschejevih stavih, ki bi jih lahko pripisovali vsakemu pragmatistu, je oživel zopet oni davno za mrtvega proglašeni romanticizem, ki vidi v svobodnem razmahu človeških sil alfo in omego vse zgodovine. Kakor

²⁸⁾ Nietzsche: Werke, XII. 202.

²⁹⁾ Nietzsche: Jenseits von Gut u. Böse, afor. 6.

³⁰⁾ Nietzsche: Fröhliche Wissenschaft, afor. 112.

Nietzsche in pragmatisti, so stavili tudi romantiki življenje, to kar je v postanku, zoper to kar obstoja, kar je gotovo in okostelo, oni so proslavljali kakor Nietzsche veliko sintezujočo silo in intuitivno iznajdljivost proti kritičnemu intelektualizmu, ki razdroblja življensko enotnost v njene dele in jih s tem ugonablja.³¹⁾ To so nujni zaključki Lamarck-Darwinovih teorij, na katerih sloni Nietzschejevo mesijansko nadčloveško in kult ekspanzivne osebnosti, njegov »Wille zur Macht«. Te ideje in to tendenco deli Nietzsche bistveno z žemialnim, v mladih letih umrlim filozofom-pesnikom Guyaujem. Prvotnost življenske sile in naravnih nagonov pri stvarjanju novih resnic je obema vodilna ideja, oba sta v jedru romantika-pragmatista.³²⁾ Edina sta si kolikor toliko tudi v kritiki spoznanja in v odklanjanju aprioristnih metafizičnih istinittev. »Vrednosti metafizičnih teorij ne moremo soditi po njih absolutni resnici, istinitosti, katere vendar nikoli ne moremo dokazati; pravilo za njih ocenjevanje nam nudi njihova plodonosnost. Ne zahtevajte od njih, da naj bodo resnične, resnične same ob sebi, neodvisno od nas in našega dejanja, temveč zahtevajte od njih, da postanejo resnične.«³³⁾ »Pozitivna in čisto znanstvena moralna veda more pripisovati poedincu le eno: razvij svoje življenje vsestransko: bodi osebnost.«³⁴⁾ »V krogotoku življenja je cilj o b e n e m izhodišče dejanja.«³⁵⁾ Alfr. Fouillée je dokazoval pred nekaj leti (v *Rev. des deux Mondes*), da je povzel pesnik Zarathustre mnogo svojih »najoriginalnejših« idej iz Guyaujevih spisov; kar je dodal on, to je ritmična beseda in aforistno - apokaliptična oblika izraza. Oba trdita, da imajo vsi moralni pojmi, tudi oni, ki nalagajo posamezniku najbolj trde dolžnosti napram samemu sebi, samo namen, vzdržati posameznika, pomnožiti njegove sile, da so vse »absolutne« resnice le izraz običajev, načinov bitja in delovanja in da služijo povišanju življenske energije posameznika ali kakšne skupine.³⁶⁾

Kar je rodilo toliko zla in prevarilo toliko velikih duhov v poslednjem polstoletju in ž njimi vse one kroge razumnštva, ki

31) Več gl. R. Berthelot: *Sur le pragmatisme de Nietzsche* (*Rev. de Métaph. et Morale*, 1908., 403—447).

32) Harald Höffding: *Moderne Philosophen*, str. 164.

33) M. Guyau: *Sittlichkeit ohne Pflicht*, str. 185 (nemški prevod Klinkhardtove zbirke).

34) M. Guyau: *Ibidem* str. 161.

35) " " " 103.

36) Jules de Gaultier: *Nietzsche et la Reforme philosophique* 48.

niso tičali v prazni vsakdanjosti, je bila ona ideološka vera, ki je stopila na mesto vere v nadnaravnost. Ampak nadnaravna je bila tudi ta vera, novo suženjstvo novim idolom je bilo ravno tako slepo in ponižno. Krščanski bogovi so se morali sicer umekniti v svoj Olimp, novi abstraktni pa so se razlikovali od njih samo po potencirani abstraktnosti. Novi maliki, Razum, Vzročnost, Absolutnost, Človeštvo in njegov Smoter, Resnica in druga božanstva, ustvarjena nekoč od »nebeškega« Platona, so oživila v stoletju elektrike in dostojanstveno zasedla svoj prestol. Da, povdarjali smo svoje dni, da je racionalizem novi zaveznik proti krščanskemu deizmu, ampak pezo novega politeizma smo občutili tem globlje v našem intimnejšem »jaz«-u, zakaj ta racionalistična vera je bila le pretiran izraz krščanskega verskega absolutizma. Iz groba premaganega katoličanstva je vzrastlo nemanj slepoverno poganstvo, lehkovernost napram lepim frazam filozofskih ideologij. Ali mar ni bila najzakrknenejša teologija ono igrakanje s pojmi čistega razuma, Razuma boga, Napredka, večne lepote in dobrote? Mislili smo, da stoji znanost nad življenjem, molili smo Vedo-boginjo, delali pa smo drugače, dokler nismo spoznali, da imajo naše božanstvene absolutne resnice vso svojo ceno edino od naših tajnih želja, da so delo »omejenega« našega razuma.

Iz biologije je nam došla vest, da je najbolj svojstveno naše življenje samo, ki si tvori sproti in sproti izpreminja vrednote, svoje ideje in smotre. Iz Machovega biološkega pragmatizma, iz njegovega pojmovanja resnice in zmote izvirajo velikim delom ideje, ki so povzročile renesanco v filozofiji in ki so vzbudile individualizem celo v geometriji, pravoslovju itd. Po njegovem mnenju je resnična spoznava vedno neko psihološko dejstvo, vodeč nas posredno ali neposredno k biološkemu rezultatu. Ako se sodba ne uresniči, jo imenujemo zmoto. Spoznanje in zmota izvirata iz taistega psihičnega vira: samo po uspehu jih moremo ločiti drug od drugega. Kot korektiv je pa zmota za napredek ravno tako koristna kakor pozitivna resnica. Kakol Simmel, pripisuje tudi Mach metafiziki le simbolično vlogo in jo odklanja kot znanost, zakaj realnosti ne moremo razumeti in razložiti z intelektualnimi načeli, ker izvajamo ta načela iz realnosti same. Machu se pridružuje z mnogimi drugimi tudi epistemolog Tiltney s svojim antiintelektualistnim zavračanjem aprioristne metafizike in Gaston Milhaud s svojimi raziskovanji o mejah logične zanesljivosti. Od Eucken-Mc-Taggartovega idealizma pelje ravna pot z mnogimi varia-

cijami in niansami k pragmatizmu in radikalnemu empirizmu H. Bergsona. Ta idealizem je, kakor smo že omenili, bližnji sorodnik pragmatizma in je v ozki zvezi s filozofijo Boutrouxjevo in Poincarajevo in z drugimi kontingentisti. Najskrajnejši višek dosega antiintelektualno gibanje v Abel Reyjevem skeptičnem nominalizmu (tudi pragmatizem moremo nazvati s tem imenom). Zanj obstoja veda iz samih konvencij, in samo tej okolnosti je pripisovati njeno navidezno gotovost. Znanstvena dejstva in a fortiori-zakoni so umeteljno delo znanstvenikov; znanstvo nam torej o absolutni resnici ne more povedati ničesar, ono nam more služiti samo od slučaja do slučaja. Naš razum pokvari vse, česar koli se loti, realnost je samo v naših bežečih in izpreminjajočih se občutkih in ta realnost izgine, kakor hitro se je dotaknemo.³⁷⁾ S tem se približuje A. Rey Bergsonu, zakaj nominalizem je bolj fasada njegove filozofije, ki je v jedru realizem, približuje pa se znatno tudi H. Poincaréju. Tudi le-tá vidi v najsplošnejših znanstvenih istinitvah le konvencije, ki se legitimirajo po svoji uporabnosti, t. j. po svoji preprostosti in soglasju z izkušnjo.³⁸⁾ Hipoteze torej niso slučajni momenti znanosti, temveč njih bistveni del. Odtod pa ne sledi, da je znanstvo zgolj umeteljna stvar, ampak znanstvo je našemu duhu se prilagajoča oblika, potem katera mislimo in vidimo. Na vsak način pa se ni izogniti dilemi: če z znanostjo ne moremo videti v bodočnost, potem je za naše praktično delovanje brezpomembna, če pa moremo zreti ž njeno pomočjo bolj ali manj sigurno v bodočnost, potem nam služi kot sredstvo in ni brez vrednosti. Spoznanje je cilj, dejanje sredstvo.³⁹⁾

Povsod torej povratek k specifično-individualnemu načelu! Le v kolikor more posameznik porabiti znanstvene pojme v dosedo najintimnejših svojih ciljev, v toliko je znanstvo upravičeno in koristno. Kar je posameznikovi psihi tuje, ni zanj resnica in naj se ji klanja ves svet. Njegova intuitivna vizija je najboljši vodnik skoz labirint nešteti ugank, ki stopajo predenj sleherni dan.

Noben pesnik in noben filozof pa ne govori modernemu človeku-individualistu tako iz srca, kakor od sodobne mladine oboževani Henri Bergson. V njem gledamo genija našega časa, velikega novatorja in heroja bodočih pokolenj. Neki tajinstven čar odseva iz njegovih čudovito prozornih spisov kakor iz ritmičnih in

³⁷⁾ A. Rey: *Un positivisme nouveau* (Rev. d. Métaphysique et Morale. 1901).

³⁸⁾ Henri Poincaré: *La Science et l' Hypothèse*, passim.

³⁹⁾ Henri Poincaré: *La Valeur de la Science*, str. 220.

muzikaličnih stihov ubogega Leliana. Dozdeva se nam, ko da govori ž njegovim jezikom najskritejši, podzavestni naš jaz, čutimo se svobodne, povzvišane. Njegova filozofija ni in noče biti sistematična, ona je intuitivna umetnost s tem razločkom, da je njen predmet občno življenje s posameznimi svojimi deli.⁴⁰⁾ Glavna njegova načela so v diametralnem nasprotju z načeli Kantovega racionalizma vseh struj. Ako trdi kantizem, ki je bil vendar glavna osnova vsega modrovanja v zadnjem stoletju, da ni drugega spoznanja kakor znanstveno ter drugega spoznanjskega sredstva kakor razum, da je znanstveno spoznanje omejeno na fenomenalni svet in ga obsega celotno, naj bo že biološki, psihološki ali kakršenkoli, da je trajanje iluzija in da obstoja ideal vse splošne znanosti v statiki, uči Bergson, da je na razpolago še druga vrsta spoznanja nego filozofski razum: intuicija. Proti fenomenalizmu stavi Bergson vedno živo in na novo se prerajajočo kontinuiteto. Ideal občne statične znanosti je fikcija, mi opažamo v svetu le čisto trajanje (*la durée pure*) v svetu intuicije, to je v življenju in duhu ter solidarno tudi v svetu mišljenja, v materiji. S čistim trajanjem stopi tudi svoboda do svoje veljave, determinizem je sovražen vsaki znanosti, ki se peča z bistvom stvari, kakor naj je tudi koristen v gotovih mejah in podrejenih specifičnih področjih. Morda bo poklicanejša pero podalo slovenskemu občinstvu v »Vedi« v kratkem natančno sliko te nove filozofije, omejeni prostor pripušča samo, da se je v svojo svrho mimogrede dotaknem.⁴¹⁾ Bergsonova filozofija je individualističen evangelij par excellence. On je zadal smrtni udarec Spencerjevemu fizičnemu evolucionizmu, onemu mehanistnemu svetovnemu nazoru, ki je hotel z matematično enostavnimi formulami obrazložiti vse dogajanje in je radi te simplicistične oblike tako ugajal fanatikom omike. Mesto od modroslovcev in sociologov toli brezmiselno ponavljanih fraz in terminov o mehničnem avtomatizmu je postavil Bergson življenskih razmah (*l' élan vital*), ki je glavni činitelj ustvarjajoče in razkrajajoče evolucije. Ta življenski razmah povzroča dedične variacije, dà, ta hipoteza nam more razložiti, kako se morejo različna plemena razvijati identično in v eni smeri. Enotnost v življenju je izhodna točka in ne smoter, kakor

40) Glavna njegova dela so: *Essai sur les données immédiates de la conscience*; *Le rire*; *L' évolution créatrice*; *Matière et Mémoire* in dosti manjših člankov v revijah, zlasti v Léonovi *Rev. de Métaphysique et Morale*.

41) Kdor mora štediti s časom, temu je priporočljivo publicistično delo (z obilnimi teksti) René Gillouin: *Henri Bergson*, 222 strani, ki je izšlo v zbirki: *Les grands philosophes français et étrangers*. Louis Michaud. Paris 1910. fr. 2-50.

trdi finalizem. Življenski razmah se deli tekom razvoja vedno bolj in bolj in se drobi v pojave, ki se vsled enotnega izhoda medsebojno izpopolnjujejo, si pa vendar obenem nasprotujejo in razlikujejo.⁴²⁾ Zmota intelektualistne filozofije je, da si prisvaja a priori celotnost razuma iz celotnosti stvarstva. Smatrajoč misel za prvotno in izvajajoč iz nje svoje kategorije je intelektualist prepričan o enotnosti narave in vseobsežnosti človeškega razuma. Ampak naloga misli ni razglabljanje, temveč dejanje. Ona izvršuje svojo vlogo samo v najožjem stiku z realnostjo, ona mora iskati vedno nekaj novega in se mora iznebiti tudi latentnega geometrizma. Pozitivna življenska znanost ima le simboličen pomen, zato ker je po svojem izvoru bistveno utilitaristna in z ozirom na našo naravo in cilje relativno resnična. Samo ako se poglobimo vase, v globine čistega trajanja, »čutimo razmah naše volje, se razpeti do skrajnih meja.«⁴³⁾ Ta svobodnost čistega trajanja presega intelektualnost daleko in nas povrača nam samim. Vse nam je nerazrešljivo v razvitku vesoljstva, ako si predstavljamo eno stvar, ki ustvarja, in drugo, ki se tvori; stvari ni, obstojajo samo dejanja, gibanje. V resnici je vse vesoljstvo čisto gibanje, tudi materija, in sicer inverzno gibanje, nepretrgan tok, t. j. življenje. Iz obeh nasprotujočih si gibanj izvira oni modus vivendi, ki ga imenujemo organizacijo, socializacijo. Življenski razmah je gonilna sila, ki strinja vse smeri v eno enoto. Njegovo bistvo in njegovo delovanje pa moremo zaslediti le z ono drugo, razumu ne podrejeno, temveč samostojno in razum sam porajajočo duševno zmožnostjo, ki ji pravimo intuitivno gledanje, t. j. »ono sposobnost gledanja, ki je sposobnosti delovanja imanentna in ki izvira iz obrata volje k sebi sami.«⁴⁴⁾ Poglobimo se torej v vrtimec notranjega življenja in ne iščimo svobode tam, kjer je ne moremo najti, v odnosnosti dejanja k nečemu, kar mu je tuje ali kar bi utegnili biti, ampak edino v gotovi niansi ali kakovosti dejanja samega. Svobodni smo, kadar izvirajo naša dejanja iz cele naše osebnosti, kadar jo izražajo, kadar nosijo edino nji lastni in izvirni pečat. Ker je intuicija najsubjektivnejša lastnost, ker je ženialna, zato je Bergson apostol sodobnega individualizma. On, ki je zavrnil v »*Essai sur les données immédiates de la conscience*« vse kemične in mehanične analogije psihofizičnega paralelizma, je moral nujno odreči tudi razumu njegovo prilaščeno prvenstvo.

42) H. Bergson : *L' évolution créatrice*, 113.

43) H. Bergson : *L' évolution créatrice*, str. 218.

44) H. Bergson : *Ibidem*, str. 272.

In ker teče vse stvarstvo v nepretrganem razvojnem toku in izpreminjanju in tvori vsak posameznik ustvarjajočo, samostojno osebnost, katere momenti se v dinamični neločljivosti prešinjajo, ne moremo več govoriti o zakonih v strogem zmislu besede, zakaj to bi pomenjalo vedno se vračajočo enakost dogajanja in tega ni. Velika je armada onih, da, večina, ki ne spoznajo nikdar te duševne svobode, ker živijo v predstavah in konvencijah, ki so jih prevzeli gotove in brez razsodka od drugih. Tudi intuitivno nadarjeni ljudje živijo po večini avtomatično življenje, zakaj brez avtomatizma bi bilo socialno življenje nemogoče, a mogli bi se kadarkoli povzpeti nad samih sebe in živeti čisto osebno izvirnost.

III.

Bergsonu se je zgodilo kakor Aristotelu. Najdiametralneje si nasprotujoče znanstvene struje in stranke se sklicujejo nanj. Tako izkorišča n. pr. Le Roy njegove ideje za apologijo svojega katoliškega modernizma, dekadentni pesniki ga štejejo za svojega filozofskega teoretika, v sociologiji in politiki pa prikrajajo sindikalisti njegove misli za revolucionarno propagando. Kritika kapitalizma in naglašanje razredne borbe, zavračanje države in patriotizma in pojmovanje socialističnega individualizma kot reformatorične in revolucionarne sile, to so tri temeljne osnove sindikalizma. Njegova teorija je filozofija dejanja, to je neposredne akcije (*action directe*), sabotaže, stavke itd., razredni boj edino sredstvo v doseg njegovih ciljev. Sindikalisti tvorijo elito socialistične armade. Vsestranska neodvisnost in samopomoč posameznikova se štejeta med prve točke sindikalnega programa. Proti staremu demokratičnemu pravu, ki sloni na premoči nezavednih množic in večin, ki tlačijo manjšine in ugonablja posameznikovo svobodo, ki posvečuje ekonomsko suženjstvo, se stavi sindikalistično pravo, čigar prve točke so posameznikova samozavestnost, avtonomnost človeške individualnosti, obenem pa prostovoljno bratstvo v svrhu lažjega socialnega boja.⁴⁵⁾ »V sindikalizmu je usoda bodočnosti, v njem so oživelili večni kulturni činitelji: zmisel za čast, čut za svobodo, duh neodvisnosti, požrtvovalnosti in borbe. Nad razvalinami buržoazijske dekadence ostane on depozitar visokih čuvstev, ki vzdržujejo svet, in heroični stražnik civilizacije«, tako panegirizuje eden prvih njegovih glasilcev.⁴⁶⁾ S svojo kritiko države in z antipatriotizmom se

⁴⁵⁾ Gl. Félicien Challaye : *Le Syndicalisme révolutionnaire*.

⁴⁶⁾ H. Lagardelle : *Le droit syndical*, Mouvement Socialiste 1906, 203.

približuje ta doktrina močno komunističnemu anarhizmu, s katerim deli tudi ono naivno vero v naravno človeško dobroto. Bergsonovo *durée réelle* z razločevanjem med spacialno in geometrično delujočim razumom in sintetizirajočo intuicijo in ustvarjajočo silo življenskega razmaha uporablja Georges Sorel, glavni sindikalistični teoretik, za svoje modrovanje o proletarski razredni zavesti. Ne poburžoazirana, vsenivelirajoča demokracija, ne parlamentarni socializem in politično strankarstvo⁴⁷⁾, temveč iz iracionalnih, podzvestnih človeških nagonov izvirajoča življenska sila je *primum agens* socialistične politike, ona edina naj podaja direktivo v borbi za socialistično bodočnost. Mentalne konstrukcije proletariata, utopije, ki jih imenuje G. Sorel »bajke« (mythe)⁴⁸⁾, ki so gonilna psihična sila vseh velikih gibanj in ki so tudi za razredni boj neobhodno potrebne. Socializem naj bo nekaka religija, čuvstvena stvar. Kar je povzel Sorel, »dekadent socializma«, kakor ga imenuje Kulczycki⁴⁹⁾, za sindikalizem, je subjektivna intuicija duševnega življenja, »*durée réelle*«, ž njeno nepreračunljivostjo, množinsko zavestjo proletariata in dinamiko velikih duševnih gibanj.⁵⁰⁾ Osvobojenje od centralizujoče države in demokracije, naglašanje revolucionarnega navdušenja, samizvojevanje vseh pravic in pa nujnosti posameznikove iniciative so odlični znaki individualizma in romantike, ki se ž njo ponaša to vedno bolj rastoče gibanje.⁵¹⁾ Na sličnih načelih sloni »Mahajevščina«, ruska sindikalistična struja, ki se pa obrača tudi proti vsej inteligenci kot taki, ki jo istoveti s kapitalizmom.⁵²⁾ Sindikalizem noče svobode v zlatih verigah, on zametuje političnega, abstraktnega posameznika, to številko dekadentne demokracije, in hoče pravega, samozavestnega občana. Zakaj vedno in vedno povdargajo pripadniki socialno-demokratske stranke, da je bistvo njihovega programa individualizem, in dostikrat naletimo na to frazo tudi v boljših monografijah o socializmu.⁵³⁾ Ta zmota izvira iz zame-

47) Več gl. VI. Knaflič: Socializem str. 262/4, Sombart: Sozialismus und soz. Bewegung, A. Zevaès: Le Syndicalisme contemporain in članek Chr. Comelissen v Arch. f. Sozw. u. Stat. 1911.

48) Georges Sorel: Reflexions sur la violence.

49) Kulczycki: Současný anarchismus, Hajnová knihovna, 1911, str. 366.

50) Gl. J. Goldstein: H. Bergson u. d. Sozialwissenschaft, Arch. für Sozw. u. Stat. 1910.

51) H. Lagardelle: Die syndikalistische Bewegung in Frankreich. Arch. f. Sozw. u. Stat. 1908.

52) Gl. Ивановъ Разумникъ: Объ интеллигенции. Что такое махевщина. С. П. Б. 1910.

53) Gl. n. pr. Knaflič: Socializem str. 1 in C. N. Starcke: La personnalité et l'individualisme de notre temps v Annales de l' Inst. intern. d. Sociol. 1899.

njavanja pojmov osebnosti in individualnosti.⁵⁴⁾ Brezdvomno hoče osvoboditi socializem od toliko strani ekonomski in duševno vezano osebnost s podružabljenjem kapitala, odpravo dedne pravice itd., ampak osebnost še daleko ni individualnost. Individuum ima vedno samo in edino sebi lastne prednosti. To je človek, ki se noče kratkomalo podvreči za enkrat in vselej ustanovljenemu družabnemu redu, ki se lahko izolira, ima lastno mnenje o družbi in poseben svetovni nazor. In če bi hotel v socialistični državi uveljaviti to svojo individualnost, bi grešil zoper temelje njene ustave, in družba bi ga morala preganjati. Za individualnost v kolektivistični družbi ni in ne more biti mesta in to tem manj, čim bolj rigorozen in enostaven je njen sistem, kakor tudi ne moremo govoriti o individualizmu v njemu diametralno nasprotnem manšestrskem liberalizmu, ki je zgolj sistem racionalističnih, ekonomskih dogem, stremečih bistveno h končni eliminaciji posameznikove svobode. Konec takega individualizma mora biti despotizem nekaternikov, ki izključuje svobodno konkurenco.⁵⁵⁾

IV.

Tudi teolog-modernist Le Roy se sklicuje na Bergsonovo filozofijo in ne brez pravice. Modernistična religija ima, kar se tiče občega značaja in temeljnih točk, marsikaj skupnega s pragmatizmom in bergsonizmom. Ako gre francoskemu filozofu za sluga, da je temeljito pometel z racionalistično-mehanskimi dogmami, je v bistvu taisto podjetje, namreč o imanenci, naglašanje subjektivizma in nadhistoričnosti, kar je doneslo modernistom malo laskave besede papeževe (»punitanje«, »zmošnjava duhov«, »heretični strup« i. dr.). Le Roy⁵⁶⁾ zahteva notranjo disociacijo vere in teologije, osvoboditev evangeljskega nauka vseh formul, ki so se nabrale tekom stoletij, ter preoceno pojma inspiracije. Dogmatične formule imajo negativen pomen, ker perhorescirajo stališče imanence, ki gre z razumom roko v roki. Kristov nauk je brezčasoven. »La vérité religieuse est transhistorique: Me suppose le passage d'une signification métaphysique et morale à travers l'histoire.«⁵⁷⁾ Avtoriteta v veri pomenja contradictio in adiecto, ako razumevamo z modernisti pod pojmom vere individualni in notranji odnos k resnici, zakaj samo v subjektivnosti je

54) Raoul de la Grasserie: Les principes sociologiques du droit public.

55) Sidney Webb: The difficulties of individualism, str. 5-7.

56) Le Roy: Dogme et critique, Blond 1907.

57) Ibidem.

za njeno apersepcijo nujna svoboda. Avtoriteta je vedno nekaj zunanjega, ki mora postati ščasoma jarem svobodnejše duševnosti.⁵⁸⁾ Mojzes, Jezus, Pavel i. dr. so pač glede vere in etike avtoritete, ampak katolik lahko izbira med njihovimi nauki in jih kritikuje. Sinoptični evangeliji po mnenju katoliških modernistov niso zgodovinski dokumenti, temveč neke vrste nabožno-pripovedni spisi⁵⁹⁾, in ker nam je znan ustanovitelj krščanstva ter njegov nauk le iz ustnega sporočila, moremo kvečjemu posnemati velikega mojstra in človekoljuba, ne smemo se pa pokoriti v svoji notranjosti tezam cerkvene oblasti, sloneče na stavkih, o avtentičnosti katerih si nikdar ne bomo na jasnem. Sicer se pa kažejo tudi v Kristovem nauku vplivi dedičnih tradicij in tedanjega miljeja, ki jih dandanes ne moremo sprejeti več kratkomalo v svojo last. Translacija božanskih lastnosti na organe, katerim je izročen liturgični kult, je razumljiva za čut verskega postanka, ne pa za XX. stoletje. Razen tega pa je zapustil paganizem v krščanstvu toliko svojih elementov, da se je dandanašnje krščanstvo oddaljilo precej od čistega nauka evangelijev.⁶⁰⁾ Soglasno s protestantskimi modernisti hočejo omejiti tudi katoliški novotarji pojem vere na subjektivno čuvstvovanje, na misteriozne notranje sile, melanholične trenutke hrepenenja in ljubezni, na čuvstvo človeške malopomembnosti in groze pred velikimi tajnostmi, ki nas obdajajo, obenem pa ostali verni katoličani, poslušni v vsem drugem rimski stolici in pobožni udje svete cerkve. Združiti moderno znanost z vero je njihova kardinalna želja, oni oznanjujejo neko »vero svetega duha«, ki bi jo, kolikor je posneti iz njih spisov, prikrojil lahko vsak po svoje. »Ce qui sauve l'ame, c'est la foi, non la croyance.«⁶¹⁾ Torej stvari, ki se razlikujejo malo od čuvstvene religije romantičnih pesnikov in filozofov prejšnjega stoletja, stvari, ki jih je že vse oznanjal Schleiermacher in katere so se pojavile dandanes vsled sorodne splošne mentalnosti evropskega človeštva. Njih omahljivost in neodločnost in njih megleni jezik jih osumlja ter ne pripušča v svrhu občega prerodenja katoliškega naboženstva nobenega intimnejšega stika s širšimi masami, razen tega pa čutijo na lastnem telesu veliko slabost notranjega nesoglasja med svojim načelom in metodo.

58) Auguste Sabatier : Les religions d'autorité et la religion de l'esprit 416/7.

59) A. Loisy : L'Évangile et l'Eglise.

60) Sabatier : Ibidem str. 437.

61) A. Sabatier : Ibidem str. 511.

Po načelu hočejo biti verni katoliki, njihova metoda pa jih tira vedno globlje v ateizem.⁶²⁾ Hoteti neko novo »nedogmatično krščanstvo«, »Reformkatholizismus«, »Kulturkatholizismus« in kar je drugili enakih imen, obenem pa se podvreči tozadevnim papeškim dekretom, kakor je n. pr. glasoviti »Lamentabili sane« od 3. julija 1907, je vendar nekonsekvenca, ki jo moramo s strmenjem občudovati. Subjektivni individualizem katoliških modernistov zaostaja le neznatno za protestantskim, ki ga nam je pred kratkim pokazal obenem s farizejsko zakrknjenostjo in dogmatizmom oficijelne protestantske cerkve v drastični luči slučaj Jatho. Tudi protestantska modernistična religija je po izjavah njenih zagovornikov podvržena zgodovini in življenju ter izvira edino iz naše diferencirane osebnosti in nasprotuje formalni doktrini. Ona živi in premine sama ob sebi in ni nič drugega nego izraz neodoljive volje do življenja. Enake misli nahajamo z ozirom na pravoslavlje pri Solovjevu, Čaadajevu in Merežkovskem. — Papeški simbolizem in romantika najčistejše barve, ki je pogonala tekom stoletja iz Kantove kritike čistega razuma. Verske resnice so po njegovem mnenju postulati praktičnega razuma, ki jih čisti razum nikdar ne more dokazati, in to je tudi bistvo verske psihologije, kakor jo goje pragmatisti.

Ako pomislimo, da je stopilo dandanes versko vprašanje zelo v ospredje, kar dokazuje procvitanje verske filozofije in psihologije, veliko zanimanje širših razumniških krogov za ustanovitev novega razmerja posameznika nasproti veri in verskim družbam, leposlovje z naboženskimi tendencami (Fogazzaro, Charles Morice, Frenssen), živahna bibliška kritika, mnogoštevilne etične in neokrščanske družbe, verska primerjalna znanost in — last not least — mnogoštevilni Kristovi tipi najslavnejših sodobnih pisateljev (Frenssen, Harnack, Hauptmann, Chamberlain, i. dr.), moramo smatrati to kot izraz življenske nujnosti in kot množično sugestijo. V vseh pojavih verskega modernizma nahajamo nekaj skupnega. Gre zlasti za zgodovinsko kritiko, moderno eksegetiko, odklanjanje praznoverja in avtoritete, enakopravnost laikov s kleriki v verskih zadevah, za notranje poglobljenje verskega življenja, izkratka za svobodo posameznika. Modernistično gibanje ni manj protiprotestantsko ko protikatoliško, zakaj kar se tiče suhoparnega skolasticizma, protestantizem ne zaostaja daleč za katoliško cerkvijo.

⁶²⁾ Gl. Giovanni Gentile: *Il modernismo e i rapporti tra religione e filosofia*, Bari 1909.

Ako povzroča modernizem celo v hierarhiji najortodoksnejših cerkev toliko preglavice, se nikakor ne moremo čuditi, da je zmagal v laiški morali na vsej črti. Temu laiško-etičnemu individualizmu manjka vsaka enotna formula, najsi gre že za narodnost, socialno življenje, altruizem i. dr. Kar se tiče laiške morale katekshén, obstoja njena individualistna smer v naglašanju vsestranske emancipacije (n. pr. žensko gibanje, združništvo, narodno gibanje) in v zahtevah po prostem polju za »voljo do moči« vsakega posameznika. Zahteve tega individualizma so večinoma negativnega značaja. Ako izvirajo iz racionalistnega načela, tedaj stavijo na prvo mesto pravo do emancipacije, ako pa izvirajo iz naturalistično-empiričnega načela, naglašajo vseupravičujočo silo svobodnega življenjskega razmaha in človeških nagonov in vodijo k imoralizmu, ki od Nietzschejevih časov še vedno narašča. Racionalistični in naturalistični individualizem vedeta, tirana do ekstremnosti, k negaciji samega sebe in sploh vsake morale.⁶³⁾ Sodobnemu, od glasovitih pisateljev propagiranemu imoralizmu, ki je nujen zaključek Kant-Renouvier-Renanovega kriticizma in pa evlucijskih teorij, ne moremo odrekati nekega latentnega idealizma in prostodušnega optimizma, ki se približuje slepi anarhistični veri v naravno človeško popolnost. Filozofi, ki so mnenja, da bodo ugenili najboljše, ako uberejo srednjo pot, upajo z združenjem racionalističnega (socialističnega) in naturalističnega individualizma doseči determinanto, ki bo najpopolnejše izenačila socialne in individualistične zahteve. Gens futura docebit.

Sodobni etični individualizem se razlikuje od romantičnega Schlegelovih časov po tendenci, preoceniti vse dosedanje etične vrednote ter jih prikrojiti modernemu človeku, bodočemu Nietzschejevemu »nadčloveku« ali Schlafovemu »absolutnemu individuu«, medtem ko je lepel stari romantizem bolj na površnosti. Dandanes se opazuje neki neo-spiritualističen zanos, nekaj mistične asketike nahajamo v vedno iznova se pojavljajočih etičnih sistemih vsakovrstne barve. Pred nekaj desetletij je bilo zaverovano evropsko razumništvo v vseodrešujoče znanstvo, dandanes smo postali bolj skeptični ter bolj pesimistični in vkljub njega triumfom ne prisegamo več v znanstveno vseomogočnost. Prevarili smo se, ko smo iskali utehe v materialnem napredku, zato smo se jeli poglobljati v našo notranjost, povzdignili smo »le culte du moi«. Moderna psihologija nas je marsičemu priučila; sedaj gledamo svet v simbolih in iščemo po novih potih novih ciljev.

⁶³⁾ Vidari: *L'individualismo nelle dottrine morali del secolo XIX.*, Milan 1909.

Izvestni ljudje nas imenujejo dekadente, toda kaj da hočejo s tem izrazom povedati, o tem si nista niti dva človeka edina. Mi hočemo najti samih sebe, zadoščati sebi samim ko Ibsenov Brand, mi hočemo biti toliko predrzni, živeti v hiperdemokratskem času svoje lastno življenje.

Individualistne težnje nahajamo tudi v vsakdanjem realnem življenju in v politiki. Dinamično pojmovanje razvitka razširja vedno širše kroge. Sleherni dan govorimo češče o latentni narodni sili in motorični energiji manjših a zato tem individualistnejših skupin. V večjih skupinah, kakor so narodnosti in države, opazamo čim dalje večje zahteve po jezikovni, upravni, politični in gospodarski avtonomiji. Kaj nesigurni so sicer rezultati narodne psihologije, kakor so jo zasnovali Fouillée, Le Bon, Wundt i. dr., ampak da ima v splošnem vsak narod gotove samo njemu lastne posebnosti in potrebe, katerim hoče v kompliciranem mednarodnem in socialnem položaju pripomoči do veljave, da čuti vsak narod potrebo po večji individualni enotnosti in samoupravi, dokazujejo politični dogodki zadnjih desetletij (Secesija Norveške in Švedske, zedinjenje Italije, Pruske, Bolgarije in Rumelije, južnoslovanski problem, avstro-ogrske ustavne razprtije, albansko in macedonsko gibanje itd.), da, celo v najmednarodnejših organizacijah, kakor je socialna demokracija in katoliška cerkev, čujemo zahteve po večji svobodi in posebnosti narodnega življenja (narodne cerkve in avtonomistično gibanje soc. demokracije). Mislim, da ni slučajno, ako se je pojavilo individualistično gibanje baš v časih, ko tekmuje državni centralizem z egalitarnimi idejami pri nivelirujočem izenačevanju vsega človeštva, kot nekak korektiv.

Kritikujoč sodobne razmere, spodkopujejo individualistične tendence historične, okostenele osnove naše etike in pripravljajo tla za svobodnejše moralno življenje, ki bo dalo individualnim vrednotam večjo in pravičnejšo ceno v kulturnem razvoju.

V.

Ako se trdi, da se zrcali duh izvestne dobe v kakšni panogi kulturnega življenja, pride tozadevno gotovo literatura v prvi vrsti v poštev. Dokazovati, da vlada v sodobnih literarnih strujah popolen individualizem, bi značilo nositi vodo v Savo. Zato naj na tem mestu samo na kratko opozorim na idejno zvezo s prejomenjenimi tendencami v sodobnem mišljenju in označim razmerje do prejšnjih literarnih šol, kolikor je neobhodno potrebno.

V literarni zgodovini opazujemo opetovano, da so pesniki in pisatelji prvi glasniki nove dobe in novih idej. Oni čujejo korak bodočih pokolenj, slutijo misli, ki se še dolgo ne bodo rodile. Oni imajo najobčutljivejše oko za napake svojega časa in kažejo s svojo kritiko v popolnejšo dobo. Velike mase jih navadno ne razumejo in jih tudi ne morejo umeti, zato jih sovražijo in jim dajo občutiti vso pezo socialnega pritiska velikih večin. Zato ker je podzavestna, instinktivna intuicija glavna sila našega napredka in igra razum vlogo korektivnega in drugovrstnega umstvenega činitelja, je umevno, da so nastopile individualistične struje v literaturi že prej (v osemdesetih letih), nego so jim sledile tozadevno razne vede. One delujejo že sedaj, samo z razločkom, da se je izprva enotna smer delila in so se posamezne točke in programi natančneje opredelili. V simbolistični literaturi ne moremo govoriti mnogo o vplivih in izposojevanju. V izvestni dobi vise izvestne ideje v zraku in se pojavijo nakrat v vseh panogah življenja. Ako živimo s časom, jih nevede in nehote sprejemamo in jih zopet zapuščamo, ko se je izpremenilo splošno duševno razpoloženje. Proučevati kakšno literarno smer dane dobe se pravi, obenem odkrivati istovetne tendence v znanosti, morali, javnem življenju itd.

Simbolizem, impresionizem, neoromantizem, iluminizem, unanizem, imoralizem, neopaganizem itd. — neprijatelji »izmov« naj jih radi preciznosti izpregledajo — niso literarne šole v strogem zmislu besede, ampak le izvestni načini pojmovanja sodobnih problemov in duševnih življenskih potreb, neka splošna duševna smer, ki ni samo literarna, ampak tudi filozofska, estetska, biološka. Comtejev koeksistenčni in sukcesivni zakon nam v neki smeri pomaga razumevati dobo, v kateri živimo. Zato je napačno mnenje Remy de Gourmonta, ako vidi on osnove simbolizma v Schopenhauerjevi filozofiji o svetu kot volji in predstavi. Taisti vzroki, ki so vzbudili individualizem drugod, so povzročili tudi našo »dekadentno« literaturo. Da sredi preteklega stoletja, ko je absolutno vladal darwinistični materializem, literatura ni mogla biti drugačna nego naturalistična, je že preveč opetovan »*lieu commun*«. Razvojne teorije so pojmovalе svet kot mehanično gibanje atomov, one so računale s kvantiteto, povdarjale determinizem ter razumevale duševne pojave prostorno in sukcesivno. Fizio-psihološki paralelizem je bil dovršen, iskal je povsod avtomatičnost, razlagal vse geometrično in drobil enote duševnega življenja v njega delce, katere je skrbno katalogiziral v umeteljskih kategorijah. Zato se nam ni ču-

čiti, ako so naturalisti pozabili notranjega človeka in so rajši minuciozno, čeprav semtertja z malo banalno sentimentalnostjo, opisovali razne tipe in miljeje, ako je vladala na odru morala (pièce à thèse) in ako so stih i tedanjih pesnikov formalno nedosegljivo pravilni, ako so rime tako čiste, ritem tako gladek, vsebina pa prazna in suha. Predsimbolistna literatura je bila didaktična, pesimistična, moralna. (Stritar, Aškerc, Nekrasov, Bodens tedt, Leconte de Lisle.) Naturalističnim napakam morajo potemtakem odgovarjati simbolistične vrline, čeprav so zašli tudi simbolisti v ekstremnost ko njih predniki. Kakor so sanjali naturalisti o višku svoje umetnosti, povzdigujejo tudi simbolisti kaj radi svojo umetnost za absolutno. Bolestno hlastanje po nečutenih finesah jih je popolnoma odtujilo širšim masam, njih umetnost nosi anarhistično-aristokratski pečat, kar jih dela povprečnemu človeku -demokratu nerazumljive. Diletanti življenja s trudnim nasmeškom so se zasanjali v neko daljno Thebaido, da bi tam v neskaljenem miru menjavali ekskvizitne in melanholične senten-ce.⁶⁴⁾ S pretiranim povdarjanjem podzvestnega, subliminalnega »jaz«-a in z nestrpnim iskanjem »nepoznanega« so izdogmatizirali to, kar bi moralo biti samo njih metoda.⁶⁵⁾ Ako je živela realistična in ponaturalistična poezija od znanosti in nosila izrazit enoten pečat, je zavladata dandanes na Parnasu popolna anarhija.

Rien de plus cher que la chanson grise,

Où l'Indécis au Précis se joint. (Verlaine, Art poétique.)

V teh dveh stih i se zrcali izrazito individualistična smer nove šole. Impresionistično opevanje trenutnega razpoloženja in zasledovanje najfinejših nians v razpoloženjskem toku ne prenese strogega programa. »Sentir l'extraordinaire«, »la recherche des sensations rares«, »sortir de la banalité« so glavna gesla francoskih simbolistov, ponavljana od inorodcev v nešteti h variacijah, gesla, ki gotovo ne govorijo o pesnikih-demokrati h, moralistih. Dà, živimo sredi poletja nove romantike. Seveda ima naša romantika pred prejšnjo to prednost, da ne izzvanja v patosu, v bombastični frazi in psevdohenalni površnosti, temveč da nam podaje vsega notranjega človeka in najskrivnejše drhtljaje mimozno-občutne psihe modernega pesnika. Naj že pripadajo simbolisti katerikoli struji, eno jim je skupno, namreč trdna volja, se osvoboditi vsakdanje, naturalistične banalnosti in stopiti v oduševljenejšo razmerje nasproti življenju in svetu. Zato se ne

⁶⁴⁾ A. Retté: Écoles poétiques d'aujourd'hui. (La Revue, 1901. XXXVII.)

⁶⁵⁾ André Beaunier: La poésie nouvelle, 18.

oprijemljejo zunanosti, zato iščejo povsod notranjega človeka in zato se ljubujejo nad minucioznim psihologiziranjem, zato iščejo samoto. Dočim so ljubili romantiki prejšnjega stoletja polne, nasičene barve, gromeče glasove in silne dimenzije, se umikajo moderni v tihi kotiček senčnatnega zatišja, iščejo nians in čujejo pritajene glasove od njih samih ustvarjenih himer. Medtem ko so simboli Hugojev, Tieckov, Puškinov tvorni in zunanji, izkušajo novi romantiki vzbuditi nova čuvstva in razpoloženja s popisovanjem sorodnih, enakih razpoloženj.

Da simbolistni romantizem ni osamljen pojav, temveč da je s filozofijo in po nji z vsemi drugimi disciplinami v najožji zvezi, se razvidi najlaže, ako izkušamo odkriti paralele z Bergsonovo filozofijo in to tem bolj, ker se sklicujejo moderni na njega. Osnovna ideja znanstva in literature je bila pred četrto stoletjem evolucija ž njenimi peripetijami. Bergson pozna kontinuiteto, nekaj neobrazložljivega, neki nepretrgan tok, ki ga ne moremo mehanično deliti. Tako izkuša tudi moderni romantik podati naše občutke v nepretrgani zvezi, zato seza po psihologiji in muziki, zato se ogiblje prerealnih predmetov in izkuša podati rajši kalejdoskopično enotnost psihičnega dogajanja. On ljubi kontemplativni lirizem. Kakor bi imenovali Bergsonovo filozofijo lahko »ultrametafiziko«, tako tudi modernim ni veliko ležeče na zunanji enotnosti njihove poezije. Odtod prosti verz in ritem.⁶⁶⁾ Sorodnost Bergsonove filozofije in simbolizma prihaja iz njune skupne tendence. Bergsonova psihologija si stavlja zadačo, združiti v enoto obe vrsti dejstev, ki izvirajo iz znanosti in zavestnosti, ona goji nezaupanje do veljajočih terminov, s katerimi moremo le približno in zelo nezanesljivo izražati to, kar se godi nepretrgoma v naši notranjosti. Durée réelle, ta izvor vse realnosti, »je razdrobil utilitarno delo našega duha prostorno in časovno, razdelitev, ki nam dovoljuje ločiti naša psihološka stanja, jih poimenovati in jih posamič izkoristiti v toku socialnega življenja«, ⁶⁷⁾ ta je tudi izvor in bistvo simbolistične teorije. Podzavestnost ter intuitivnost na eni in svet empirične izkušnje sta le dve strani enotnega življenjskega toka. Prepuščajoč drugo stran bolj še daleko ne izumršim realističnim pisateljem, so izločili vse, kar je anekdotičnega, patetičnega, izrazitega ter vse, kar je v zvezi s pedagogiko. Zato je v njihovih stikih tako malo plastike, pač pa mnogo nezaslišanih ritmičnih novosti in novih

⁶⁶⁾ Jean Blum: *La philosophie de M. Bergson et la poésie symboliste*. (Mérc. de France 1906, 201. sqn.)

⁶⁷⁾ Bergson: *Matière et Mémoire*, 204.

umetelnih oblik. Čutili so potrebo, predrugačiti izraze in rečenice, v katerih je okostenela stara nerabna misel, ter skovati nove, kakor je moral to storiti tudi Bergson za svojo intuitivno-mistično filozofijo. Mesto opisovanja analiza, mesto patetike psihologija notranjosti, mesto kolikosti kakovost čustvovanja, mesto prostorno razloženega nepretrgana veriga duševnih momentov, predvsem pa intuitivno gledanje mesto racionalne preračunjenosti, to je nekaj izmed mnogih razločkov med starim in novim romantizmom.⁶⁸⁾ Simbolistična šola odpre individualizmu najširše polje, kakor je temu tudi tako v impresionističnem slikarstvu in v moderni muziki, koder moremo zasledovati psihološki enako determinirane tendence. Sodobna individualistično duševna atmosfera se mora sama ob sebi javljati v vseh kulturnih področjih, zakaj drugače bi ne bila naravna. Melodična kontinuiteta Debyssistov, ki se boji izrazitih kadenc in ljubi akordne komplikacije, ekspresivna in evokativna nedovršenost v kiparstvu in harmonično združevanje navidezno nerodno nametanih barv, komaj označene črte, ki podajajo vendar impresionistično celoto, naglašanje celotnega vtiska prehodnih nians in simfonična harmonija v impresionističnem slikarstvu, to vse sloni na taistih načelih. Povsod analiza, slikanje subliminalne zavesti, podajanje centralne vizije. Pojem lepote se je tekom zadnjih tridesetih let poglobil, oduševil. »Lepota«, pravi Benedetto Croce, »ki se približuje močno pragmatizmu in bergsonizmu, bistveno ni lastna stvar, ni fizična lastnost; ampak izvira iz človeške aktivnosti, iz duševne energije.«⁶⁹⁾ Umetnost in lepota ležita v intuiciji konkretnega in individualnega, to je življenja samega, v nasprotju z znanostjo, ki se sezida z intelektualnimi in abstraktnimi izrazi, s pojmi.⁷⁰⁾ Taisto hočejo povedati nemški esteti z ne baš posebno srečno izbranim izrazom »Einfühlung«.

Da je šla tudi literarna kritika taisto pot, je samoumevno. Najprej dogmatična, nato historična in znanstvena, je postala dandanes neko posebno literarno gurmanstvo, ki hoče kritikovane spise samo uživati in ki podaje osebne impresije ocenjevalca namesto kritike.

Opredeliti in definirati romantizem je nehvaležno početje. To gibanje je tako mnogostransko, da se ne dá izraziti v nekaj terminih. Niti skepticizem, niti individualizem, niti idealizem in

⁶⁸⁾ Gl. Tancrède de Visan: *L'attitude du lyrisme contemporain*, N. Mércure, 1911.

⁶⁹⁾ Benedetto Croce, *Estetica*, VIII.

⁷⁰⁾ Tancrède de Visan: o. c. str. 465.

niti nacionalna ideja ni neobhodno zvezana ž njim v vseh slučajih.⁷¹⁾ Sodobna individualistična neoromantika je predvsem neka duševna smer človeškega mišljenja in čuvstvovanja, ki za- počne vedno, ko umirajo stari človeški ideali, novi pa še niso konsolidirani. V takih dobah se poglabijo ljudje v samih sebe ter iščejo v subjektivnih momentih izhodišča novih potov. Vsakdo išče svojo osebnost in jo obožuje, dokler ne vidijo vsi taistih ciljev na obzorju. Tedaj naraste zopet socialni pritisek in duši individualnost, dokler se zopet ne obnovi stara, večna igra.

Slovenščina pod Napoleonom.

K stoletnici »Ilirije oživiljene« spisal dr. Ivan Prijatelj.

(Konec.)

Iz navedenih podatkov se dá z gotovostjo sklepati, da so bile Vodnikove šolske knjige v septembru 1810 že dovršene, izšle pa so šele nekako začetkom junija 1811. Da so se že med tem časom rabile v rokopisu, se razvidi iz Vodnikovega šolskega poročila koncem prvega polletja 1811 (Pleteršnik, l. c. 30). Isto se razvidi iz izpričevanja moža, ki je ilirsko dobo sam doživel, starega drja. Coste, ki piše v svojem za nas tudi v marsikaterem drugem oziru zanimivem sestavku: »Die Sprachenfrage in Illyrien während des französischen Interregnums¹⁾: »V treh gramatikalnih razredih ljublj. gimnazije, kjer je vladal poprej samo nemški jezik, je bila uvedena po iniciativi in prizadevanju tedanjega ravnatelja in profesorja Vodnika, ki je inavguriral prebuditel ilirskega kraljestva s slovensko odo na Napoleona: Iliria oživljena, še zraven slovenska slovnica, ki se je učencem v vseh treh razredih n a r e k o v a l a, kakor je (Ljubljana 1811) izšla v tisku z imenovano odo na čelu. Tudi je preložil Vodnik za predavanje v gramatikalnih razredih L' Homondovo francosko slovnico v slovenščino in zgodbe sv. pisma so se tudi slovensko predavale; predavateljski jezik v drugih predmetih pa je ostal nemški, ki je bil dalje tudi v humanitetnih razredih in na liceju, izvzemši fiziko, govorništvo in zgodovino, ti predmeti so se učili francosko. Iz slo-

⁷¹⁾ Ф. де Бартъ: Разысканія въ области романтической поэтики и стили, Киевъ, 1908.

¹⁾ Blätter aus Krain, 1861, str. 68.

venščine se ni niti semestralno izpraševalo, niti klasificiralo;¹⁾ ker tega ni zapovedovala niti naredba gener. guvernerja ilirskega o javnem pouku in disciplini na gimnazijah z dne 10. avg. 1810, ne na centralnih z dne 22. i. m. in l. in tudi ne cesarski odlok z dne 6. okt. o organizaciji vseh iz javnega zaklada vzdrževanih šol v Iliriji. Francoska vlada je bila v narodnih in jezikovnih zadevah povsem indiferentna; ni pa bilo tudi takrat v tem oziru nikakih preprirov in tekmovanj. V ostalem najbrž ni videla nerada, da se dvigne slovenski jezik do izobraženega jezika, kakor se da sklepati iz predgovora²⁾ Vodnikove slovenske slovnice. Iz tega pričevanja sodobnika torej sledi, da se je poučevalo toliko predmetov v slovenščini, za kolikor je bil Vodnik napisal šolskih knjig. Za ostale predmete pa so se rabile prejšnje knjige in z njimi prejšnji jezik, t. j. nemščina. A to seveda le provizorno in — proti Marmontovemu učnemu štatutu.

Vodnikove šolske knjige so se že nekolikrat³⁾ opisovale, zato se v tej razpravi ne bom podrobneje bavil z njimi.

Vodnikova pesem »Ilirija oživiljena«, natisnjena najprej v njegovi »Pismenosti« takoj za predgovorom, ima celo zgodovino kot najusodnejše pesnikovo delo. Nastati je morala nekako v začetku 1811, potem ko je bil pesnik svoje šolske knjige že dovršil in jih je že v rokopisu rabil. Kakor smo videli, se je spominja Kopitar v pismu na Dobrovskega dne 24. apr. 1811. Pesem se začne slovesno z Napoleonovim klicem: Ilirija vstan'! Plastično se popisuje dviganje poosebljene Ilirije, ki si jo poet predstavlja kot staro, čestitljivo matrono. S spretno izbranim prehodnim vprašanjem: »Kaj bodem ti dala?« se začne razvijati »ilirska« zgodovina in sicer prav tako spretno povsem v Napoleonovem duhu, ki je izbral staro ime v svrhu imperialistične analogije s starorimskim cesarstvom. Da stari Iliri niso v nobeni zvezi s sedanjimi prebivalci Ilirije, to pesnika ne moti. Nasprotno: one iluzije, ki jih je moral Kopitar na Dunaju v posebni točki svojega elaborata Serresu izrecno razdirati, potrjuje

¹⁾ S to opazko je hotel stari Costa važnost slovenskega pouka na ilirski gimnaziji v Ljubljani malce zmanjšati, a mi vemo, da se tudi nekateri drugi važni predmeti niso klasificirali, med njimi tudi nemščina. »Klasifikacija v ohranjenih katalogih... obsega le zgodovino z zemljepisem, latinščino in francoščino.« (Pleteršnik, l. c. 29.)

²⁾ Zatorej je prav prišla za p o v e d našim mladenčam dati v' roke pismenji navuk. Predgovor Vodnikove »Pismenosti«, str. III.

³⁾ Jezičnik, XIV. str. 23—28; Vidic, Archiv f. slav. Philologie, XXIV, str. 74—103; Petrovskij, Pervye gody dejatel'nosti Kopitarja, Kazan, 1906. str. 223—226.

Vodnik s tem, da dela stare Ilirce za Slovane. Ko se je pesnik okretno in z duhom premotal skozi to historično naštevaje, se mu pod konec odpre srce in hvaležno zaupanje v Napoleona mu privre na dan. Uverjen je, da njegova domovina ne bo pozabljena, zatrta, ampak opravičena, povzdignjena (»zveličana«) med drugimi na enako visoko mesto. Dosegla bo v kulturi ostalo Evropo, tako da bo »prstan« njen. Pred koncem pride v eni kitici do izraza morda celo Napoleonova vztočna politika:

»Operto eno roko
Na Galio jimam,
Ta drugo pa Grékam
Prijazno podam.«

Pesem ni ena najboljših Vodnikovih, a je imela največji uspeh ter je navduševala ob različnih časih cele slovenske generacije.¹⁾ Odtod njen veliki pomen. Ostro, a pravično jo je ocenil Kopitar, grajajoč najprej njen poskočni, za himno neprikladni ritem. A dne 25. nov. 1811 je pisal o njej Dobrovskemu: »Odo je poslal v Pariz, a ni doslej dobil nikakšnega plačila. Poprej je preložil, kakor veste, Landwehrlieder, vendar vso animoznost na stran, kaj mislite o njegovi poeziji? Končno je le igračkanje, pa čisto Vodnikovo: išče duhovitosti (l' esprit), ker nima čisto nič srca.« (I. 236.) Ne glede na žolč, brez katere Kopitar ni mogel govoriti o Vodniku, je splošno le zadel pravo in pravilno označil ono igrivost, »Tändelei« Vodnikove poezije, v kateri je po navadi nadomestovala spretna iznajdljivost — močno in vroče čuvstvo.

¹⁾ Primic je s to pesmijo takoj po njenem izidu v nemal ljudstvo po Štajerskem, dasi za Francoze (= „Petelince“) — kakor smo videli — ni bil vnet. Dne 29. nov. 1811 je o tem sporočil Vodniku: „Unbeschreiblich war der Enthusiasmus, in den ich an mehreren Orten bei frohen Trinkgelagen die lustigen Bacchusbrüder versetzte, als ich ihnen Ihre mit allgemeinem Beifall aufgenommene Ilyria oshivlena vorsang — nichts wünschte ich damals mehr, als dass Sie als ein unsichtbarer Zuseher und Zuhörer gewesen sein!“ (Archiv, XXIII. 459.) — Že v Čopovih časih se je smatrala ta oda za zgodovinsko znamenitost, samo da so bili izvodi ž njo redki. (Šafařík-Čop: Gesch. d. südslav. Lit., 49.) Konfiscirana je bila še celo l. 1840. Smoletu, gl. Z M S, IV. 191, 195. Kakor se razvidi iz predzadnjega navedenega mesta, je bil Smole pripravljen poslati Vrazu prepis ode, ako je nima! To je najbrž tudi storil, ker je hranila „Ilirska Matica“ Malavašičev prepis ode v gajici, poslan po vsej verjetnosti ob tej priliki Vrazu. Ta prepis je prišel potem v roke prof. Klaiča (ki je na njem zabeležil: „Našao 6/6. Lipnja 1863“), ta ga je podaril Jagiću in ta meni. Pod avstrijsko vladjo je mogla ta oda iziti šele v znamenitem letu 1849. v „Sloveniji“, štev. 5.

Niti to se ne more trditi, da bi bila Vodnikova oda povsem originalna v svoji frazeologiji. Kar se tiče naslova, sem že gori omenil, da je člankar »Minervinega« sestavka rabil izraz »oživljena Ilirija«. Z ozirom na situacijsko razporedbo pa je treba pesem primerjati s prospektom italijansko-nemškega časnika »Il corriere illirico«, ki je bil napovedan, da bo začel izhajati s prvim februarjem 1810 v Trstu. Ta prospekt¹⁾ bi se mogel imenovati naravnost dispozicija Vodnikove ode. Pripomniti je samo treba, da se je priobčevatelj tega prospekta motil, ko je trdil, da je bil »slavospev ‚Ilirija oživljena‘ na Ilirijo in Napoleona [le] odmev javnega glasu, nikakor ne izliv Vodnikovega osebnega mišljenja«.

Najprej je treba tu čisto abstrahirati od vladarjeve osebe. Ime Napoleona je rabil Vodnik nekako pars pro toto, vladarja namesto vlade, nekoliko seveda tudi iz vzrokov lojalnosti napram suverenu, kateremu je bil prisegel »lubezen, poštovanje, pokorščino, zvestobo« itd. (»Keršanski navuk«.) Sicer pa je moral vedeti, da vse te svoboščine, ki so bile dodeljene slovenščini, niso izhajale neposredno od vladarja, ampak od njegove lokalne vlade, predvsem od Marmonta. O tem, da hoče francoska lokalna vlada slovenščini res dobro, pa je bil Vodnik globoko uverjen, saj je od te vlade sprejel nalog, da vodi šolstvo v domačem duhu, napiše za šole slovenske knjige, isti vladi je tudi s polnim zaupanjem izročil spomenico glede uvedbe slovenščine v javnost. In to prepričanje ga je navdalo z onim vročim navdušenjem in ono svetlo nado, ki sta na koncu pesmi prikipela na dan. Vodnik je trdno veroval v naklonjenost franc. vlade do slovenskega jezika. Zaradi te neporušljive vere in samo z a r a d i n j e je celo slepo veroval v neomahljiv obstoj »Ilirskih provinc«. To svojo trditev hočem takoj dokumentarično dokazati.

Ko so Avstrijci zopet zasedli »Ilirske province«, je bil guvernerju baronu Lattermannu, prišedšemu dne 13. okt. 1813 v Ljubljano, prideljen prejšnji avstrijski špijon polic. komisar Simon Kremnizer. Ta je poslal že dne 21. jan. 1814 dunajskemu polic. predsedniku poročilo, v katerem pravi: »Prof. Vodnik, blazen privrženec francoski, je bil vedno zoper Avstrijo in je baje, kakor sem zvedel od verjetnih mož, v oktobru lanskega leta na nekem popotovanju po Gorenjskem poizkušal vneti kmete zoper Avstrijo za Francijo.« Tudi takozvani »Einrichtungs-Hofcommisär« grof Saurau je poročal dne 19. junija 1814 na Dunaj: »Vodnik je na glasu kot velik pristaš Francozov ... Da je

¹⁾ Ponatisnil ga je deloma dr. Fr. Ilešič v Lj. Zvonu, 1902, str. 708.

dal tak povod, priča priložena, v duhu francoske vseosvojljivosti spisana pohvalnica na cesarja Napoleona in nadaljna okoliščina, da se nahaja v seznamku prostozidarjev.« Sicer je bil že ta mož mnenja, da je Vodnik v tej pesmi, kolikor se tiče Napoleona, slavil le svojega suverena. Čisto pravilno je sodila tudi osrednja organizacijska dvorna komisija, ko je imenovala Vodnika »entuziastičnega čestivca in razširjevalca slovenskega jezika, kar ga je tudi zapeljalo k temu slavospevu na Napoleona.« Ta pesem da ni nič drugega kakor »goli izraz veselja nad prebuditvijo stare Ilirije, ne pa proslavljanje franc. vladarja.«¹⁾

V poletju 1814 je bila razpisana na ljubljanskem liceju stolica občne zgodovine.²⁾ Potezali so se zanjo Juri Eisler, Fr. Peesenegger in Vodnik. Dunajski polic. predsednik baron Hager je vprašal o njih svoja dva ljublj. zaupnika, gori imenovanega Kremnizerja in aktuarja Ant. pl. Scheichenstuela. Prvi je opisal Vodnika dne 6. jan. 1815 kakor sledi: »Valentin Vodnik Welt-priester ist ein Phantast, ein Freimauer, welcher durch seine in der illirischen Sprache verfassten Gedichte Napoleon, und dessen Pläne vergöttert, die Bauern am Lande unter der Französischen Regierung für selbe wider Oesterreich gleich einem Missionär eingenommen hat, und in seinem tollen Eifer so weit gegangen ist, dass er im vorigen Jahre kurz vor der Einrückung der österreichischen Truppen in Illyrien sich vor seinen Schülern im Kollegium des Ausdruckes bediente, früher wird der Laibach Fluss zurück nach Oberlaibach, und über die Berge fließen, als die Oesterreicher wieder nach Laibach kommen'. Dieser Phantast würde immer schaden und gefährlich seyn, wenn ihn nicht die Furcht der Beobachtung von Seite der Polizei und der Gutgesinnten im Zaume hielte.« — Scheichenstuel pa je odgovoril na Hagerjevo vprašanje z dne 30. dec. 1814 dne 10. jan. 1815 o Vodniku naslednje: »Valentin Vodnik gewesener Franziskaner, dann strenger Jansenist in der Seelsorge, endlich, wie er erscheint, religiöser Indifferentist ist der Verfasser der in den Schulen approbirten Geschichte Krains, Triest, und Görz, ein eifriger Beförderer der Reinheit des krainerischen Dialekts, Verfasser einer krainerischen Grammatik, und eines bald erscheinenden deutsch-krainerischen Wörterbuches. Der beste Beweis über seinen wankelmüthigen Charakter, und seine politische Gesinnung liefert die seiner im Jahre 1811 herausgegebenen krai-

¹⁾ Glej dr. Fr. Vidic: V. Vodnik und die nachillyrische Periode in Krain. Zbornik u slavu V. Jagića. Berlin, 1898, 63°.

²⁾ Jezičnik, XIV. 31.

nerischen Grammatik vorgedruckte von ihm verfasste Ode: Iliria Oschiulena oder das neu auflebende Illyrien, welche auch die Franzosen, so viel ich mich zu erinnern weiss, mit Begürde zum Zeichen der Tendenz der Gesinnungen des Illyrischen Volkes mit eloge in den Telegraphen¹⁾ aufgenommen haben, und mit welcher er die Gemüther der Gutgesinnten sehr tief gekränket hat. Die französische Regierung war ihm, besonders aber der Generalinspecteur des öffentlichen Unterrichts Abbé Zelli sehr zugethan. Dass er eine Verbindung mit geheimen Gesellschaften gehabt hätte, ist nicht bekannt, übrigens aber sein moralischer Charakter unbeklagt.« (Po aktih notr. ministrstva fascikel 534, štev. 367 iz 1815.) O pesnikovi drugi odi, »Iliriji z veličani«, o kateri se že zdaj lahko reče, da je bila samo dokaj nespreten, avstrijsko vlado naravnost nepravilno povelilčevalen zagovor — zraven še čisto brezuspešen! — pred bornirano predmarčno birokracijo, izpregovorim morebiti ob drugi priliki.

Četudi denemo ton teh policijskih izjav v veliki meri na rovaš persekucijski tendenci takratne birokracije, moramo reči, da konkretne navedbe povsem potrjujejo iz vsega Vodnikovega delovanja za časa Francozov povzeto mnenje, da je pesnik trdno veroval v obstoj »Ilirskih provinc«, da se je v tej veri in pri blagohotnosti francoske vlade do slovenščine — za kar je imel nepobitne dokaze v roki — res navduševal za francosko vlado, vsled česar sledi, da je bila njegova oda iskren izraz njegove duše. Od Napoleona pa moramo pri registriranju dejanskih pridobitev v korist slovenščine tako abstrahirati, kakor od avstrijskega cesarja v opazki, ki jo je prestrašeni in preganjani

¹⁾ „Telegraf“ je bil v resnici ponatisnil to pesem dne 31. julija 1811. štev. 61 in ponatisku pristavil nekaj pohvalnih besed na naslov pesnika: „Majhna zbirka kranjskih poezij, ki jih je izdal g. abbé Vodnik, gim. ravnatelj v Ljubljani (Pesmi za pokušino), vsebuje po sodbi vseh ljudi z vkusom, ki razumejo ilirski jezik, najboljše kose poezij, ki so bili kedaj zloženi v kranjskem narečju. Pravkar je izdal abbé Vodnik od spredaj kranjske slovnice za začetne šole, katere podrobno naznanilo si prihranjujemo, novo odo, v kateri slika Ilirijo prenovljeno na poziv cesarja Napoleona. Mislimo, da napravimo našim čitateljem veselje, priobčujoč to pesem obenem z dobesednim prevodom, ki ga je podal avtor sam po latinsko. Slog pesmi je izviren, po sodbi poznavateljev poln živahnosti in energije. S pomočjo latinskega prevoda se bodo mogle presoditi vsaj vrline kompozicije. Avtor je po naši sodbi spretno zbral vse podatke, vse okoliščine, sposobne na novo dvigniti slavo ilirskega imena. Ljubezen do domovine diše iz vsakega tega stika, in neki sveti ogenj oživlja in ogreva vso pesem.“

pesnik pripisal pozneje latinskemu rokopisnemu prevodu »Ilirije oživiljene«: »Sequetur Illyria magnificata... in laudem ejus, qui linguam excoli juberet Slovenicam, atque gentem erudiri, quod fecit Franciscus.«¹⁾

Vsa dosedanja francoska uprava je bila le provizorna. Šele v začetku l. 1811. so izdelali končno v Parizu definitivno organizacijo Ilirije. Dotični cesarski dekret je podpisal in izdal Napoleon v Tuilerijah dne 15. aprila 1811, izšel je v francoskem jeziku v štev. 369 (bis) uradne publikacije »Bulletin des Lois«. Obsegal je 271 paragrafov. Skoro potem je izšel ta dekret tudi v nemškem in italijanskem prevodu, »Telegraf« je prinašal anonse, kje se ti prevodi prodajajo. O slovenskemu prevodu ni najti nikjer nobene vesti. Nemški prevod je izšel na štirih kvartpolah; čim je katera pola prišla iz tiskarne, jo je poslal avstrijski, v Gradcu se nahajajoči špijon Hannappel dunajskemu policijskemu predsedniku. V arhivu notr. ministrstva se sedaj nahaja ta prevod obenem s Hannappeljevimi spremnimi akti v fasc. 224 od str. 145 dalje. Dne 10. junija 1811 pošilja Hannappel en del nemškega prevoda na Dunaj in pravi: »Jemljem si spoštljivo prostost, pokorno poslati iz Ljubljane mi došlo novo deželno organizacijo, kolikor je je prišlo iz tiska, in se obenem zavežem naknadno pošiljati nadaljevanje, čim pride v Gradec; vpošiljatelj pristavlja, da se organizacija, obstoječa iz 271 točk, še ni javno razglasila in da se bo objavila šele pri prihodu novega gen. guvernerja, generala Bertranda, ki pa še ni določen. Ob priliki krstnih slavnosti prestolonaslednika se na 9. dan t. m. pripravlja občna razsvetljava mesta z drugimi javnimi zabavami in s sto streli iz topov.«

Enajsti oddelek tega organizacijskega dekreta je v štirih paragrafi obravnaval javni pouk v Iliriji. Te štiri točke se glase v nemškem prevodu:

»Art. 127. Es werden in Illyrien zwey Lyceen seyn, eins zu Laibach und eins zu Ragusa.

¹⁾ Val. Vodnika izbrani spisi. V Ljubljani, 1890, IX. — Kako neutemeljeno je bilo hvalisanje skrbi avstr. vlade do slovenščine v tej opombi in v »Iliriji zveličani«, ki si ga je dovolil prestrašeni pesnik, se razvidi iz resnične opazke Čopove, veljavne še celo za leto 1831, nikar za leto 1815: »Die Écoles primaires entsprachen den jetzigen deutschen oder Normalschulen, nur waren sie krainisch (die ersten Anfangsgründe des Französischen wurden in denselben doch auch gelehrt); die Grammatik der Landessprache, die jetzt aus den städtischen Normal-Schulen exuliert (in die Volksschulen soll sie eingeführt werden), war ausdrücklich für dieselben vorgeschrieben«. (Šafařík, Gesch. d. südslaw. Lit., 59.)

Art. 128. In jedem Provinz- oder Distriks- Haupteorte wird eine, und im Nothfalle auch mehrere Nebenschulen seyn.

Art. 129. Diese Anstalten werden den Reglements Unserer kaiserlichen Universität gemäss organisirt und regieret werden; allein unterdessen bis sie in Thätigkeit gesetzt werden können, sollen noch die gegenwärtig bestehenden beybehalten werden.

Art. 130. Man wird Massregeln treffen, auf dass von den Einkünften derjenigen Städte, die dies zu thun im Stande seyn werden, Börsen und Halb-Börsen in den Unterrichtsanstalten errichtet werden.«

S tem je bilo javno šolstvo v Iliriji dekretirano samo v splošnih obrisih. Podroben načrt je izšel šele v pozni jeseni 1811. Publiciral ga ni več Marmont, ki je bil dne 26. apr. 1811 odpotoval na Špansko, kjer je prevzel poveljevanje ondotne armade, ampak njegov naslednik general Bertrand, ki je prišel dne 29. junija 1811 v Ljubljano.¹⁾ »Arreté« generalnega guvernerja je bil podpisan v Ljubljani dne 12. nov. 1811. Izdelal pa ga je bil po veliki verjetnosti Zelli že poprej pod Marmontom, kakor se dá sklepati iz neke opazke v Zoisovem pismu, ki jo navedem nižje. Izšel je ta definitivni učni načrt v »Telegrafu« dne 4. januarja 1812 (št. 2). Gen. guverner pravi v uvodu, da ga izdaja z ozirom na § 129. organizacijskega dekreta. Za slovenske dežele se ž njim ustanavlja: a k a d e m i j a v Ljubljani z naslednjimi profesorskimi stolicami in profesorji: prof. moralke in cerkvene zgodovine (Walland, obenem ravnatelj ali proviseur akademije); prof. dogmatike in sv. pisma (Ravnikar); prof. državljanskega prava in Napoleonovega zakonika (Dolinar); prof. anatomije in fiziologije (Melzer); prof. kirurgije in porodništva (Melzer); prof. klinične patologije (Schineth? — Dimitz kombinira Schmidt); prof. fizike in kemije (Kersnik); profesura prirodopisja in botanike (Hladnik); prof. transcendentale matematike (Gunz); prof. filozofije (Kos). Akademija je torej obsegala bogoslovje, pravoslovje, zdravilstvo in modroslovje. Gimnazija, imenovana »licej«, je obsegala dva gramatikalna in dva humanitetna razreda; na njej so bila ustanovljena profesorska mesta za latinsko slovstvo in grščino (Peesenegger), za franc. literaturo in zgodovino (Chawrag), drugo leto humanitete je poučeval Vodnik, prvo Eisler; drugo leto gramatike Doller, prvo de Dellak; vrhutega je bil še za elementarno matematiko nastavljen Kalister. — Gimnaziji v Novem mestu in Postojni sta se imenovali »collège«; na prvi je bil ravnatelj in profesor franc. jezika neki Maver Mayer, za gra-

¹⁾ Dimitz, l. c. 328, 332.

matiko in matematiko je bil nameščen Košičič. Ravnatelj postojnske gimnazije ter obenem prof. humanitete in matematike je bil Magajna, njegov pomočnik v gramatičnih razredih in obenem profesor francoščine je bil neki Schutz.

Ta končna in definitivna organizacija ilirskega šolstva ima v prvi vrsti to zanimivo potezo, da je v njej italijamščina izgubila ono važno vlogo, ki ji je bila pripadla v začetku francoske vlade na Slovenskem. Italijanski profesorji, ki so bili l. 1809. prišli v Ljubljano, odidejo koncem 1811 iz nje. Izginila sta Fabre in Maina, premeščen je bil na tržaški kolegij tudi profesor govorništva Agapito, ž njim pa tudi na isti zavod dalmatinski Hrvat Sivrič, ki je postal v Trstu italijanski profesor filozofije. Mislim, da se ne bom motil, ako vidim v tem koraku francoske vlade vpliv in uspeh Vodnikove promemorije. Baš Vodnik je trdil v svoji spomenici, da se italijanski jezik ne bo mogel na Slovenskem nikoli vkoreniniti, kakor se ni mogel nemški. Prodril pa je Vodnik tudi s svojim drugim nazorom glede skupnega južnoslovanskega jezika. Premeščenje Sivriča, ki naj bi bil v Ljubljani predaval srbohrvaščino, v Trst znači obenem, da so Francozi popustili svojo prvotno misel, napraviti srbohrvaščino za jezik enotne javne uprave v Iliriji.

Kar se tiče Sivriča samega, mi je pristaviti nekaž besed o njegovi poznejši usodi, ker mečejo značilno luč na njegovo premeščenje v Trst. Po odhodu Francozov iz Ilirije se je vrnil Sivrič po vsej verjetnosti nazaj v Dubrovnik. Od tam je poslal v začetku 1814 Kopitarju pismo, v katerem ga je prosil, da bi ga na Dunaju priporočil za lokalnega dalmatinskega cenzorja. Ker ga Kopitar podrobneje ni poznal, se je informiral o njem v pismu na Zoisu z dne 11. febr. 1814: »Pravkar sem dobil čisto nepričakovano priloženo pismo Sivričevo. Mogoče (čeprav ne verjetno) bi bilo vsekakor, da me ob svojem času vprašajo glede cenzure v Dalmaciji. Vaša milost pozna človeka, meni njegovo pismo ne dopade posebno. Toda kako morem nadlegovati Vašo milost za migljaj? — Vendar, brez navajanja kakšnih imen, bi mi mogla Vaša milost ob svojem času poslati po Vincencu [sekretarju] opazko o imenovanem učenjaku, t. j. o njegovem literarnem in še bolj moraličnem značaju.« — Zois je odgovoril Kopitarju 18. febr. 1811 naslednje: »O avtorju v povrnitev priloženega pisma, ki ga jako dobro poznam, ne morem povedati nič slabega, pa tudi nič posebno priporočljivega. Njegova hipohondrija in splošna tendenca k pretiranim pretenzijam in vsiljivostim ima mnogo odvrčajočega na sebi, dasiravno je prav-

zaprav jako pravoveren in marljiv človek. Učeni Zelli ga je predstavil Marmontu na ljubo na tržasko filozofijo v pozabljivost. Tudi meni je onidan pisal, ker pa ne morem ničesar storiti za lovce prebend, mu bom nerad odgovoril. Mož je v ostalem odločno dete Appendinijevo, ne da bi bil zaradi tega večji slavist, nego je vsak rojeni in izobraženi Dubrovničan, ali si vsaj domišlja, da je.«¹⁾

Iz tega pisma sledi, da je pri novi organizaciji ilirskega šolstva l. 1811. sodeloval neposredno maršal Marmont in je bil torej on tisti, pri katerem so zmagali nazori Vodnikove promemorije.

Vodnik ni bil po novi šolski uredbi več gimnazijski ravnatelj, ker je ravnateljstvo gimnazije oskrboval proviseur akademije. V tem ni tičala najbrž nikakšna ost proti njemu, ker je tudi v svojem poročilu o ljudskih šolah z dne 28. marca 1812 izrazil željo, odpovedati se ravnateljstvu celo ljudske šole.²⁾

Storiti je to hotel zavoljo preslabe plače. Mogoče je, da se je ravnateljstvo obeh zavodov združilo v eni osebi baš iz ekonomskih ozirrov. V ostalem pa imamo določen dokaz, da se je Vodnik še nadalje trudil za ilirsko šolstvo. Izdal je v l. 1812. »Abecedo ali Azbuko« za začetne šole. Gori navedeni paragraf 130 Napoleonove organizacije je določal, da se ustanove v mestih z gimnazijami dijaški konvikti, takoimenovane »burze«, ki so v francoski Dalmaciji že eksistirale.³⁾ In tu je bil vprav Vodnik oni, ki je vzel stavbo takega zavoda v roke. Dne 14. junija 1812 piše namreč Kopitar Dobrovskemu, da je naznanil Primic svoj slovar, ter pristavlja: »To bo splašilo Vodnika, ki se bavi s stavbo licejskega konvikta, katerega rektor ima postati« (I. 272).

Kakor smo konstatirali, da se je v končni uredbi ilirskega šolstva na Slovenskem italijanščina in srbohrvaščina umeknila ter se uvedla slovenščina, tako pa moramo tudi priznati, da se je novi red v visoki meri povrnil tudi nazaj k nemščini. Prvotni Marmontov učni načrt ni določal nemškemu jeziku na

¹⁾ Anton Sivrić je ostal še do l. 1825. v Dubrovniku. Tega leta se je preselil v Rim. Po poročilu mestnega kaplana dubrovniškega drja. N. Gjivanovića se nahaja v arhivu ondotne škofije dekret z dne 28. febr. 1825, s katerim „l' Eccelso Governo notifica esser siata accordata l' emigrazione al Sacerdote Antonio Sivrich, che va a Roma per prendere ivi possesso del suo Benefizio.“ Mož je torej končno le dobil prebendo in sicer kanonikat pri sv. Hieronimu v Rimu (gl. Carniola, 1910, str. 106).

²⁾ Lj. Zvon, 1903, str. 344.

³⁾ Pisani, o. c. str. 240, 241. — Marmont, Mémoires, III. 373.

slovenskem šolskem polju nikake vloge. Ako se je vkljub temu 1810/11 poučevalo v nemščini, se je to delalo zato, ker se novi učni načrt zaradi pomanjkanja učil še ni mogel uvesti. Ostati je moralo v marsičem pri starem. A sedaj so se definitivno nastavile nekatere moči, ki so mogle poučevati samo v nemškem jeziku in — kar je posebno zanimivo — na akademiji manj nego na gimnaziji. Na akademiji je bil samo Gunz zanesljivo Nemec. Na gimnaziji pa sta dobila sedaj definitivni mesti najmanj dva trda Nemca, Peesenegger in Eisler.¹⁾

Iz vseh gori razbranih namenov, ki so jih imeli Francozi z ustanovitvijo Ilirskih provinc, smo dobili vtisek, da so jih hoteli postaviti med nemški Dunaj in romansko Italijo, oziroma Francijo, kot nekak zid, ki bi odločil Avstrijo od morja. S tem je bilo prvotno in principialno izpodrivanje nemščine v soglasju. A končno je vendar zmagala stoletna raba; nemščina se je morala tolerirati, dokler se ni naposled uradno vzpostavila v javni veljavi, sicer ne več v prejšnjem obsegu, vendar pa še vedno v precejšnji meri. To smo našli v šoli, kjer se je prvotno najbolj izpodrivala in nadomestovala s krajevnim slovenskim jezikom. Še bolj pa najdemo

¹⁾ Ko sta l. 1815. prošla obenem z Vodnikom za profesuro občne zgodovine na ljublj. liceju, je tudi ta dva karakteriziral Ant. v. Scheuchenstein. Ker njegova oznaka v nekaterih točkah značilno osvetljuje francoski sistem, naj navedem nekaj mest iz nje: „Požunec Juri Eisler, poprej gramatikalni učitelj se je 1812 odpovedal svoji službi zlasti zato, ker se učiteljske kakor sploh uradniške plače niso redno izplačevale. Postal je avoué ali zagovornik strank pri tribunalu, kar je ostal, dokler ni nastopil avstr. provizorni gubernij, pri katerem se mu je posrečilo v pisarni vojnega komisariata dobiti službo koncipista. Kot profesor je bil marljiv in reden, njegovi učenci so dobro napredovali, samo neizpolnjena želja po doktoratu in večkratno brezuspešno kompetiranje za stolicu zgodovine sta ga delala nezadovoljnega. Ko je bil avoué, sem nekolikokrat govoril z njim in zapazil, da je dokaj vdan novi vladi; vkljub temu se je vedel skromno, ni odiral strank in tudi k tajnim družbam ni pripadal. Zoper njegovo moralnost se ne dá nič reči, razen da je v dan pijači, ki se ji je vdal morebiti iz nevolje, da ni bil kos svoji službi kakor večina avouéjev. — Franc Peesenegger, Bavarec, je že nad 20 let v Ljubljani humanitetni profesor in je spretnejši od Eislerja. Kazi pa ga to, da živi z neko vdovo, pri kateri je že za življenje njenega moža na veliko pozornost občinstva stanoval. Tožen je bil že poprej večkrat radi skrajno svobodnih verskih nazorov in službene mlačnosti, a se je znal zmerom izviti. Kako je bil vdan franc. vladi, sem se preveril, ko sem se slučajno dvakrat l. 1813. tik pred prihodom Avstrijcev z njim izprehajal, torej v času, ko je začela že večina obračati svoj plašč. Bil je domači učitelj za nemščino in grščino otrok bivšega generalnega intendanta Chabrola in je nekaj časa pisal ali bolje prelagal tukajšnji list „Telegraf“. V prejšnjem času so ga dolžili, da je pristaš bavarskih iluminatov, a morebiti brez vzroka.“

to opazovanje potrjeno v uradu. Ko se je l. 1811. definitivno uredila javna uprava in so bili izdani tozadevni natančni predpisi, je njihov § 32, IV. odd. pač določal »rabo italijanskega in nemškega jezika v aktih in sodbah«, kakor sledi: »italijanski in nemški jezik se moreta rabiti vzporedno s francoščino pri sodiščih in v javnih razpravah«, o slovenščini pa ni nikakega govora. To dejstvo stoji v takem nasprotju s tendencami francoske vlade na Slovenskem in z njenim postopanjem v vprašanih javnega pouka, da mu ne moremo najti nobene druge razlage, kakor da konstatiramo dve činjenici: ni pač bilo med takratnimi slovenskimi juristi nobenega Vodnika in pa zmagal je »usus tyrannus«.¹

*
* *

Napoleon je imel z ustanavljanjem »Ilirije« dalekosežne namene, kakor sem izkušal dokazati v prvem poglavju te razprave. Da je izbral za njeno ime taš naziv, ki so ga nosile te pokrajine v starorimski državi, je bilo brezdvomno v zvezi z njegovimi sanjami o podobnem svetovnem imperiju, kakor je bil starorimski. Ako je pri tem mislil tudi na »ilirsko« večino prebivavcev te nove svoje državne tvorbe, potem se mora to v zvezo spravljati z informacijami, ki mu jih je dal Kranjec Cobenzl. Značilno je pač, da rabi Napoleon naziv »provinces d'Illyrie« v svoji korespon-

¹) Zapisniki ljubljanskih sodnih obravnav iz časa Francozov so ohranjeni. Jaz sem nekatere dobil na razpolago po ljubeznivosti gosp. sodnika dr. Polca. Pisani so povečem v nemškem jeziku, samo kakšne pripombe so francoske. Da se je s preprostimi Kranjci slovensko razpravljalo, se razvidi iz tega, ker so v ta nemška poročila večkrat vpleteni slovenski vzorci za prisego. Slovenščina je gorenjski dialekt. Za primero navedem en tak vzorec iz zapisnika: „Civil-Audienz- Blätter von Iten July bis 30ten December 1813 des Tribunals der Iten Instanz in Laibach. Civil-Audienzblatt vom 30. August 1813. (№ 289).“ Mina Peterca, kmetiška vdova iz Zadvara, po zastopniku Vincencu Zajcu toži Gregorja Gregoriča iz istega kraja, zastopanega po avueju Jurju Eislerju zaraditega, ker ji je zabranil pot čez svoj vrt. Tožiteljica je prisegla: „Jest Mina Peterza perseschem Bogu vřsega mogozhnimo ena prava resnizhna, jenu telesna Persega, de je reřs, de sem jest, moř ranzi Mosch, jenu tudi negovi spredniki na moimo grunto od 15. Julja messeza lanskiga Leta nasai raitan zhes tridesset Let jenu en dan mirnu, ozchitnu jenu ne samu na proshno zhes hischen Verth Gregoria Gregorza na moja sa taistem verthom leschejoza niva Sa Podmi, namrezh na ossem krajou taiste nive vosila.“ Podpisani so predsednik Vogou, sodnika Gogala ter Gaudin in zapisnikar Hofman. — Kakor mi zatrjuje dr. Polec, pa se nahajajo taki vpleteni vzorci tudi v sodnih zapisnikih pod prejšnjo avstrijsko vlado.

denci prvič šele 16. okt. 1809, torej samo nekaj ur po razgovoru s Cobenzlom! Le zaradi popolnosti omenjam, da si je lastil — jako naivno! — zaslugo kumovanja pri tem krstu tudi Srb Sava Tekeli¹⁾. Čisto brez vsake podlage in dokazov je tudi naslednja trditev drja. Velimira Deželića: »Napoleonova Ilirija nije naravno niknula, kako mnogi misle, u Napoleonovi glavi, on je samo pristao na predlog svojih savjetnika hrvatskih po svoj prilici Stullia i drugih.«²⁾ Vprav nasprotno je res. Napoleon je začel l. 1809. vojno z Avstrijo ne najmanj iz tega namena, da ji odvzame Primorje. Za to nam je jasna priča ono značilno mesto avstr. vojnega manifesta, ki sem ga citiral že v prvem poglavju.³⁾ Da je imel torej Napoleon že pred vojno l. 1809. namen odrezati Avstrijo od morja z ustanovitvijo takih primorskih provinc, kakršne so bile po vojni v življenje poklicane »Ilirske province«, je jasno. Inicijative v to ni rabil od nikogar in če jo je od kogarkoli res dobil, mu ni bila nič novega. Drugo vprašanje je, če je pri tem tudi že mislil na narod, ki je v prevesni večini obljudoval te pokrajine. Kakor sem izkušal dokazati v prvih dveh poglavjih te razprave, so bili njegovi prvotni nameni, ki jih je imel pri ustanavljanju »Ilirije«, taki, da niso bili v veliki meri odvisni od narodnosti prebivavstva njegove nove teritorialne pridobitve. Ko pa je zvedel, da to prebivavstvo po svoji ogromni večini ni nemško, mu je moralo biti to dejstvo ugodno in dobrodošlo iz dveh ozirov: prvič je mogel iz njega napraviti tem trdnjši jez proti nemškemu Dunaju; drugič mu je moglo kultiviranje slovanske narodnosti pridobiti simpatije pri ostalih južnih Slovanih, kar je moralo biti zlasti velikega pomena v tem slučaju, ako je smatral »Ilirske province« za zarodek, ki bo rasel na jug in vzhod. Da pa je mislil na tihem po načinu nekakega modernega Aleksandra na pohod proti Mali Aziji in baje celo proti Indiji, je po pričevanju sodobnikov zelo verjetno. Združene balkanske dežele so mu najbrž bile pred očmi kot pripraven most do njegovih tajnih in daljnih sanj.

Potemtakem bi bili torej Napoleonovi »ilirski« nameni jako resne in definitivne važnosti. To jasnost moti navidezno samo neki dokument, ob katerem je tudi naš dr. Bogumil Vošnjak osupnil in

¹⁾ Glej Letopis Mat. Srbske. knj. 119 in 120; ponatisnil dr. Fr. Ilesić, Lj. Zvon, 1903, str. 563.

²⁾ Maksimilijan Vrhovac. Napisao Dr. Velimir Deželić. U Zagrebu 1904, str. 176.

³⁾ Veda, I, str. 34.

se odrekel »zgodovinske sodbe.«¹⁾ Ta dokument se nahaja pod datumom 20. julija 1816 v takozvanem Napoleonovem »Mémorialu«. Tam stoje naslednje besede kot Napoleonove: »Ko sem si prisvojil Ilirijo, ni bil nikoli moj namen, da bi jo obdržal. Nikdar mi ni prišlo na misel uničiti Avstrijo; obstanek Avstrije je bil celo nerazdružljiv od mojih načrtov. Ilirija v mojih rokah je tvorila prednjo stražo v srcu Avstrije, stražo pred vrati Dunaja, s katero sem ga mogel prisiliti, ne odstopiti od prave poti; in potem sem hotel tam uvesti naše nauke, našo upravo, naše zakonike. To je bil korak več k evropskemu preporodu. Smatral sem to deželo samo za zalog in sem jo nameraval potem pri vzpostavljenju Poljske, ki sem ga proti svoji volji preveč pospeševal, vrniti. Vrhutega sem imel z Ilirijo še več drugih načrtov, zakaj jako pogosto sem jih menjaval in sem imel le malo določno načrtanih misli o tem in sicer zato, ker nisem hotel trdovratno gospodovati nad okoliščinami, marveč se dati voditi od njih, kar me je potem prisililo vsak hip menjavati sklepe. Tudi nisem imel skoraj ves čas niti resničnih sklepov, ampak samo načrte. Pa vendar je bila posebno po moji ženitvi moja glavna misel, uporabiti Ilirijo kot nekak zalog in povračilo za Galicijo²⁾ napram Avstriji pri vzpostavljenju Poljske, ki sem jo hotel kot odločen in samostojen prestol na vsak način zopet ustanoviti ... Dragi moj, imel sem široke in neštevilne načrte in vse ravno tako določno v interesu razuma, kakor v interesu sreče za človeštvo. Bali so se me kakor strele in me dolžili železne roke; ko pa bi bila ta doseгла svoj namen, bi se bilo vse zlilo v strugo krotkosti in vseobče sreče. Koliko milijonov bi me bilo zdaj in v bodočnosti blagoslavljal!»

Ta dokument se nahaja v pogovorih, ki jih je imel Napoleon v svojem prognanstvu s svojim generalom grofom Las Cases, ki mu je sledil na sv. Heleno in v dnevniku zapisoval razgovore z visokim prognancem. Dr. Vošnjak smatra te pogovore Las Casesa za »verodostojne svedočbe« in le skrajno neodločno dvomi, da bi odgovarjale vse te diplomatične kombinacije istini. V resnici pa je »zgodovinski značaj tega važnega dokumenta« (Las Casesovega Mémoriala) od strokovne kritike že zdavnaj spoznan kot izredno nezanesljiv, vsled česar ga je rabiti le z največjo opreznostjo.³⁾

¹⁾ Vošnjak, Ustava in uprava, str. 269.

²⁾ Ta misel se citira tudi v »Napoleonovih idejah«, ki jih je izdal pri ne Napoleon Louis Bonaparte; citat pri Dimitzu, IV. 304.

³⁾ Prim. Ottův Slovník naučný pod »Las Cases«.

Da je imel Napoleon v začetku l. 1810. po poroki z avstrijsko princezinja res trenoten namen, Ilirijo vrniti Avstriji, se je odzivalo že v dunajskih govoricah, ki jih je Kopitar sporočal Zoisu v Ljubljano (Veda, 324, 333—4). In končno imamo o tem zanesljiv dokument. To so Metternichovi memoarji. Bilo je 20. sept. 1810 — pripoveduje Metternich — ko ga je Napoleon v Parizu pri nekem pogovoru posebno dolgo zadrževal pri sebi. Govoril mu je o svojih diferencah z Rusijo zaradi prestolonasledniškega vprašanja na Švedskem. To da mu bo dalo še enkrat povod vojne z Rusijo. Kakšno vlogo bodo igrali v tej vojni Avstrijci? Da govorita akademično! Morali bi držati ž njim, ali z Rusijo, v zadnjem slučaju bi bili nevtralni, kar bi jim ne prineslo nikakih koristi. »Ich betrachte — fuhr Napoleon fort — das, was gegenwärtig die illyrischen Provinzen ausmacht, als den wichtigsten Landestheil für Oesterreich. Diese Ihre ehemaligen Provinzen und Dalmatien bieten Ihnen alle möglichen Ausfuhrswegen, welche Ihnen jetzt fehlen. Ich habe das Gefühl, dass ich Sie demüthige und unterdrücke, solange ich diese Provinzen besitze; sie können nur dasselbe fühlen... Würden Sie eines Tages Conferenzen zurückweisen für die Auswechslung eines gleichwerthigen Stückes von Galizien gegen diese Provinzen? Am Tage, an welchem ich mich genöthigt sehen werde, einen Krieg mit Russland zu führen, würde ich einem grossen und mächtigen Verbündeten an einem König von Polen haben.« V nadaljnjem pogovoru dokazuje Napoleon Metternichu koristi in prednosti Ilirije, kar avstr. minister priznava, češ, da je Avstrijcem Ilirija »unter zwanzig Gesichtspunkten unendlich wichtig«. Napoleon končuje s povdarkom, da je porabil prav posebno priliko, govoriti kot monarh z zunanjim ministrom, »um der anderen Regierung einen neuen Gesichtspunkt zu eröffnen.« (Aus Metternich's nachgelassenen Papieren, I, 1, Wien 1880, str. 113.)

Da je torej načrt o povrnitvi Ilirije bil v Napoleonovi glavi, je brezdvomno. Da je bil to nov načrt, pravi on sam. A bil je je eden izmed mnogih načrtov, ki so v glavi tega orjaka dejanja, ne prihajajočega v zadrego v nobeni eventualnosti, — živel mirno drugi poleg drugega. V kakšen namen je obetal povrnitev Ilirije? Da si zasigura Avstrijo v vojni z Rusijo. V ta namen je delal obljubo, v ta namen se je hotel pogajati za del Galicije, v ta namen je hotel ustanoviti Poljakom kraljestvo. A zraven je imel seveda tudi krepak namen, province obdržati zase, ker so imele za njegove načrte — kakor smo videli — še

večjo važnost, nego za Avstrijo. Da je ta namen končno zmagal v njegovi glavi, vidimo iz naslednjega dejstva: Napoleon je ponujal povračilo Ilirije v slučaju vojne z Rusijo. Do vojne z Rusijo je potem v resnici prišlo, a kar se tiče povračila Ilirije, si je sedaj mislil, da je z obljubo že vse opravljeno. »Okoliščine«, nad katerimi ni hotel »trdovratno gospodovati«, so ga sedaj z lehkoto »prisilile«, menjati sklep. Napoleon je marširal na Rusko, a Avstriji ni vrnil niti Ilirije, niti se ni ž njo pogajal za Galicijo, niti ni Poljakom poprej ustvaril kraljestva. Šlo je namreč tudi brez tega! V tej-le zgodbi o povračilu Ilirije leži važna in značilna črta Napoleonove psihe!

Francosko medvladje na Slovenskem je bilo — kakor je bilo kratkotrajno — ogromnega pomena v narodnokulturnem življenju Slovencev. Značilo je naravnost prebuditelj slovenskega naroda (v osebah najboljših predstaviteljev seveda) iz dolgotrajnega spanja.

Napoleon reče :

Ilirija vstan !

Vstaja, izdiha :

kdo kliče na dan ?

Zagospodoval je visoko kulturn narod nad ljudstvom, živečim skoraj v nekulturni temoti, pa je postavil za podlago krajevnega šolstva, kateremu je tvorila glavo pariška univerza, — jezik tega malone barbarskega naroda. Kakor pod čarovnikovo palico so oživele roke otrpnelega narodnega telesa, in »delo je kipe lo.« — Ne bom se spuščal v dolga brezplodna razmatranja, kako bi se bilo razvilo kulturno življenje Slovencev, ako bi bila trajala francoska vlada na Slovenskem dlje časa. Kot strog zgodovinar moram konstatirati samo eno dejstvo: Francozi so prihajali sicer v deželo, da razširijo v njej francoski jezik, a obenem tudi francosko civilizacijo in kulturo. Nevarnost pofrančenja za Slovence ni obstajala, ker je bila kompaktna masa francoskega naroda preveč oddaljena od njih. Ene usodne verige pa nas je kakor na mah oprostila: one splošne predstave historičnega prava, da ima kakšna inojezična kultura glasom zgodovinskih pravic in »posestnega stanja« pravico vsiljevati kakšnemu narodu svoj jezik doli do abecednika najnižjih šol. Slovenci niso imeli niti samoslovenskega abecednika pred Francozi, sedaj so dobili samoslovensko slovnico, katere razlaga se je prednašala z gimnazijskega katedra. Moralo je preteči malone pol stoletja, moralo je priti l. 1848. in ž njim naš sedanji vladar Franc Jožef I., ki je prvič slovesno razglasil, da so vsi narodi v Avstriji ravnopravni. Dobili

smo tudi v Avstriji konstitucijo, vlada je nastopala za vlado, a malone vse so stale na stališču historičnega prava in predprav, in Slovenci so si morali od njih to, kar jim je bil nekoč dal visokokulturni narod takorekoč zastoj, njim barbarom, — pribojevati v neprestanem trdem boju.

Ena lastnost je dičila Francoze, ki je bila dragoceno poroštvo za blagodejen razvitek slovenske kulture: upoštevanje faktičnih razmer in računanje ž njimi. Ta lastnost je izključevala nasilovanje prirode, v njej je bila garancija samodoločbe naroda. O tem nam svedoči ne samo to, da je smel Vodnik uvesti v šole vse knjige, ki jih je spisal, ampak tudi to, da se je smel poučevati prvotno izključeni, a dotedaj gospodujoči nemški jezik, s katerim so vezale Slovence tako dolgotrajne, duševne in materialne vezi, da bi bilo nasilno in nenaravno jih raztrgati na mah.

Čudovito skladni s temi tendencami Francozov so bili Vodnikov nazor o južnoslovanskem zajedniškem vprašanju. Tudi njegovim nazorom je bila podlaga velika stvariteljica priroda, katere razvitek naj smotreno vodi človeški razum od onemogle dispartnosti do močne in krepke sinteze. In baš za Vodnika moramo hvalo vedeti Francozom. Pred njimi je bil on skromno pevec, ki je bilo prisiljeno se včasih vbadati tudi na slovniškem polju. Velik moment ga je naredil velikega kakor nekdanj Trubarja. Razvnel je um Kopitarjev in nam naravnost ustvaril takega Vodnika, kakršnega smo doslej premalo poznali: enega naših najrealnejših in najvažnejših kulturnih delavcev. Kot tak je Vodnik popolnoma produkt francoskega medvladja. Zanj se imamo zahvaliti plemenitemu maršalu Marmontu. Marmontov spomin bi zaslužil, da bi večno živel med Slovenci. Mislim, da mu ne moremo dati večje hvale, kakor če ponovimo besede, ki jih je izrekel o njegovem delovanju v Dalmaciji avstrijski cesar Franc I. Ko je ta vladar l. 1817. potoval po Dalmaciji, se je izrazil napram knezu Metternichu, kar je ta pozneje sam pravil maršalu na Dunaju: »Res škoda, da maršal Marmont ni ostal dve ali tri leta dlje v Dalmaciji.«¹⁾

¹⁾ Marmont, Mémoires, III. 65. — Dostavek o „Telegrafu“. Gori sem dokazal s pomočjo nekaterih citatov iz prvega letnika „Telegrafa“, da je ta uradni list izhajal izpočetka vsaj eno leto tudi v „ilirskem (srbohrvatskem) jeziku. Kakor čitam sedaj v spominih poznejšega urednika Nodierja, je ta francoski romanopisec in bibliotekar za časa svojega uredništva v zadnjem letu franc. gospodstva uvedel vnovič slovensko izdajo „Telegrafa“ in sicer — v slovenskem jeziku. Izhajala je dva meseca: „urejeval sem list, ki je izhajal v treh književnih jezikih

Uvod v občna načela državnega nauka.

Napisal dr. Bogumil Vošnjak.

Borba metod in nekateri glavni pojmi.

(Konec.)

V. Ustava.

1. Pojdimo v veliko tovarno. Povsodi, kamor gledam polje delo in življenje. Mogočni stroji s svojim neprestanim ropotom, s svojimi umno zamišljenimi kolesi, kolesci in transakcijami, ustvarjajoči, sprejemajoči in oddajajoči silo, ki se izpreminja v delo, nas obdajajo in povzročajo pravo tovarniško obeležje. Zaprstimo strojnico; mimo delavnic, kjer se sirovina pretvarja v končni izdelek, nas pelje pot v pisarno in v skladišča, kjer se dogotovljeni pridelek shranjuje ali pa pripravlja za odpošiljatev naročniku ali konzumentu. Poleg tovarniških poslopij je še delavska kuhinja s prostornimi obednicami, morebiti tudi skromna

kraja, v francoskem, italijanskem in nemškem, h katerim sem nekoliko kasneje samo za dobo dveh mesecev pridodal tudi prevod v domačem jeziku, t. j. v vindiško-slovanskem" (Nodier, Nouveaux souvenirs et portraits, Paris, 1841, str. 3-4). Nodier pripoveduje, da je to izdajo guvernerju Fouchéju sam nasvetoval; ta je bil „zadivljen od predloga“ (Nodier, Souvenirs de la Revolution et de l' Empire, Paris, 1850, II., 332). Medtem ko je še Sainte-Beuve (Portraits litteraires I, 472) mirno registriral to dejstvo, se je začelo v zadnjem času odločno zanikavati, da bi bil „Telegraf“ izhajal kedaj v kakšnem slovanskem jeziku. Započetnik tega mnenja je že večkrat tu citirani pisec knjige o Dalmaciji pod Francozi, abbé Pisani. Že gori sem citiral mesto iz njegove knjige str. 345, kjer pravi, da se mu zdi, da slovanska izdaja „Telegrafa“ ni nikoli eksistirala. Isti avtor je napisal vrhutega cel članek o „Telegrafu“ (Bulletin critique, 15. nov. 1887) Mož, ki je delal v Ljubljani na lieu mesta študije, govori o franc. uradnem listu: „(samo) zadnje številke so bile natisnjene v treh jezikih, francoskem, nemškem in italijanskem. To je dalo povod splošno razširjeni legendi, kakor da bi bil žurnal večjezičen“. — V zadnjem času je izdal Srb Vojislav M. Jovanović debelo delo: „La Guzla“ de Prosper Mérimée, Paris, 1911. On sicer ni bil v Ljubljani in ni videl „Telegrafa“, a prihaja do kurioznega zaključka, da je list v začetku izhajal res nekaj časa v slovenščini, a Nodierju kar tiho — ne verjame. Nasproti temu mislim, da se je meni posrečilo dokazati, da so izdajali Francozi v Ljubljani 1810/11 eno leto svoj uradni list tudi v srbohrvatskem in v zadnjem l. 1813. dva meseca v slovenskem jeziku. Izplačalo bi se iskati v Dubrovniku in po kranjskih gradovih!

ljudska knjižnica. Vse to napravi vtisek spojenega, združenega dela, vse te posamezne uredbe odgovarjajo nekemu končnemu smotru. Površni opazovatelj se bo zanimal posebno za vse to, kar se tu kaže očem, za stroje, dvigala, zgradbe in blago. V tem raznolikem in bučnem gibanju bo sicer tudi opazil trudečo se delavno množico. Človeku pa, ki ima zmisel za socialne pojave, se bodo vsiljevala opazovanja druge vrste, drugega značaja. Vprašal se bo, kaj pa je notranji razlog, da se to delo vrši v vsej svoji zamotani različnosti, ki bi brž prenehala v svoji dejavnosti, ako bi odreklo samo eno kolo svojo službo. Niso stroji, motorji in drugi tehnični pripomočki tisti činitelji, ki ustvarjajo to harmonijo skupnega dela. Brez človeške volje in iniciative bi mirovalo vse to strojevje. Pa ta mnogotera človeška dejavnost, vsaka organizacija skupnega človeškega dela je samo mogoča, ako se ljudje pokoravajo predpisom, ki urejajo delavske razmere v tovarni. Mislimo si, da bi bila tovarna, ki smo jo obiskali, na otoku, ki ni podvržen nikaki državni oblasti. Ako hočejo, da tovarna nemoteno izvršuje svoje delo, je treba raznih predpisov, ki določajo razmerje med voditelji podjetja in delavci, ki točno opredeljujejo pravice in dolžnosti sleherniga, ki je zaposlen v podjetju. Treba je cele vrste navodil in ukazov, ki urejajo notranji red v tovarni, zabranjujejo nezgode, predpisujejo vsakomur, kaj mu je storiti, kadar izbruhne požar, ogrožuje povodenj ali se je bati sovražnikovega napada. Po tem notranjem redu je vsakomur odkazano delo in zaslužek, socialna pozicija in uvaževanje. Ni treba, da so vse te določbe pisane, pa obstojati morajo, zakaj, ako jih ni, se je bati, da se vse to umetno ustrojstvo ustavi, saj veriga je razbita, ako manjka le en sam sklep. Na našem otoku, kjer ni nadrejene državne oblasti, so ti predpisi zakoni, ki jim morajo biti slabejši podrejeni. Ta notranji red bi imenovali v tem slučaju ustavo tovarne. Mislimo si pa to tovarno v kaki državi. Tovarna bi sicer tudi morala imeti svoje predpise, svoj notranji red, ako se smemo tako izraziti, svojo ustavo. Pa ti predpisi ne smejo ničesar obsegati, kar bi ne bilo v soglasju z državnimi zakoni, z javnim pravom dotične države, s kazenskimi zakoni in neštetiimi predpisi socialne zakonodaje. Pa vkljub temu, da je v veljavi ta veliki državni okvir, ki določuje smer vsemu dejanju in nehanju, bo vendar morala imeti tovarna svojo notranjo uredbo, svoj red. To je predstava urejevanja ljudskih razmer, ki je pravi zmisel vsake ustave.

Ako smo torej v tem širokem pomenu besede pojmovali izraz ustava, ne smemo biti ozkosrčni in govoriti o ustavi le, kadar

imamo pred očmi shematični moderni državni tip. Vsaka ljudska udružitev, vsako organizirano podjetje mora imeti svoje vrste ustavo. V večji meri pa pristojta ta naziv državi. Pa bodisi država kakršna koli: ljudovlada, samodržavje, monarhija, oligarhija, despotizem, svoj notranji red, svojo ustavo mora imeti. Dosegši višji vsestranski družabni razvoj, je seve za sodobno državo neizogibno, da postane konstitucionalna, parlamentarno vladana. Ustava vobče se izpreminja v ustavo v ožjem pomenu besede, ustavna država pomenja danes konstitucionalno državno ustrojstvo, kadar govorimo o ustavi, mislimo na državni red, ki odgovarja danes vladajočim predstavam o sodobni državi, slo- neči na demokratičnih temeljih. Nekoliko paradokсно zveni, ako imenuje ustavo tudi državni red absolutistične Rusije devetnaj- stega veka, zakaj to je proti našemu jezikovnemu čutu. Stari Križanić razpravlja v svoji »Politiki« o vseh mogočih vlada- vinah, samo ne o angleški, dasi je bila ta v sedemnajstem veku, ko je pisal ta genialni južni Slovan prvo teoretično politiko v slovanskem jeziku, eden najznačilnejših ustavnih pojavov. Vkljub temu, da Križanić nič ne ve o angleškem ustavnem tipu, vendar rabi nešteto krat izraz ustava v primitivnem pomenu: državni red. To temeljno spoznanje je staro. Treba je seči k čestitljivemu viru znanstvene politike, k Aristotelu, ako hočemo najti to spoz- nanje v njega ostroorisani enostavnosti.

Aristotel je prvi znanstvenik, ki spaja državne nazore svoje dobe v nedosežno delo, ki nudi vkljub temu, da je na početku državnoznanstvene literature, sklad temeljitih in originalnih nazorov o državnih pojavih. Aristotelova opredelba ustave je menda pač ena prvih. Ustava je Aristotelu »državni red« z ozirom na državne vladajoče oblasti glede njih razdelitve, določbe vsako- kratnega činitelja, ki mu je lastna suverenost in smoter, ki ga za- sleduje dotična država.¹⁾

2. Kdor proučuje notranji značaj sodobnega kulturnega in javnega življenja, mora konstatirati eno glavno, preznačilno črto. Sodobna politična civilizacija ni nemška, ni francoska, ampak ona je v svojem jedru angleška. Država, ki je prva ustvarila sodobne oblike državljske svobode, je prva premagala v daljnem sred- njem veku fevdalni državni tip, je ustvarila narod in družbo, ki je pritisnila svojo individualno črto v razvoju zaostalim zapadnim narodom. Narod, ki je prvi industrijaliziral gospodarsko življenje, je postal tekom devetnajstega veka v vsakem oziru merodajen vzor. Kroj obleke, brke, vse malenkostne podrobnosti vsakda-

¹⁾ Politika IV, 1.

njega življenja, so bile uravnane po angleškem vzorcu, nič manj ko najvišja pridobitev sodobnega ljudskega sožitja, novo razmerje med državo in državljani, kakor se ono zrcali v parlamentarnem sistemu. Pa dasi je bil »zeleni otok« najbližji kontinentu, vendar so bile njegove institucije mnogo preveč samonikle, preveč napojene s pristnim narodnim duhom, da bi se jih dalo presaditi na tuja tla, kjer je vladal povsem drugi javen duh. Šele preko ovinkov so se domorodne angleške institucije mogle ukoreniniti v evropskih državah. Morale so se znebiti svojega preveč samorastlega obeležja in sprejeti neko bolj enostavno in enolično obliko, ako bi jim naj bil zagotovljen uspeh na tuji zemlji. Preko Amerike je prišla angleška svoboda v Evropo.

V dobi, ko je slovanski Križanič še sanjal o edinozveličavnem samodržavju, — »Politika« je bila napisana l. 1663. — so Anglosaksoni že krepko pripravljali one oblike moderne ustavnosti, ki so danes obče veljavne. Takozvani angleški »Agreement of the People«, ki je bil predložen angleškemu parlamentu l. 1648/49., je prvič formuliral skoraj vse zahteve moderne demokracije, ki ji je temelj ljudska suverenost in občna in enaka volilna pravica. »Agreement« je ostal sicer zakonski načrt in se ni nikdar uzakonil, pa vendar ni mogel izgubiti značaja neprecenljivega družabnega dokumenta, saj je n. pr. v njem sto let pred Rousseaujem izražena misel socialne pogodbe, sklenjene med državljani. Dasi »Agreementu« ni bilo usojeno tvoriti angleško pisano ustavo, so vendar našle podobne državne misli in predstave že hvaležnejša tla na ameriških tleh. »Majska cvetlica« se je imenovala ona ladja, na kateri so takozvani »pilgrim-očetje«, potujoči preko oceana v novi svet, sklenili »Plantation Covenant«, ustavo, po kateri naj bi se ravnali onkraj morja v angleških kolonijah. Temelj bodoče ameriške svobode in državnega življenja so bile ustave vsake vrste, sklenjene med izseljenci. Staro angleško ustavno pravo ni poznalo pogodbenih oblik javnega prava. To, kar so izsilili v ljutem boju baroni, vitezi in meščanstvo kraljem, »charte« (angl. listina, svobodnica, ustava), je bilo sicer uzakonjeno v šartah, pa te šarte so bile pravzaprav le nekako konstatiranje sedanjega razmerja sil, niso pa nikak program ustavne politike v bodočnosti.

Zanimivo je, da je temeljna misel, na kateri slonijo te severno-ameriške pogodbe, »covenants«, verska, evangelijska. Verska borba reformacije je usodepolnega vpliva na ustavni razvoj. Kalvinski nauk v cerkveni občini sega v državno življenje. Kakor tvorijo verniki občino, tako tudi državljani. Pogodba združuje državljane, enoglasno mora biti sklenjena ta državljanska pogob-

ba. Kako naravno in samoumevno se glasi v tej obliki nauk o socialni pogobi, sloneči na ljudski suverenosti. Družba izseljenecv sklene na odprtem morju državno pogodbo, drugi pozna drugega; državo si hočejo ustvariti na novi zemlji, kjer doslej ni bilo nikake državne oblasti. To, kar izgleda pri tako skromnem številu udeležencev prav verjetno, postaja povsem abstraktno in fiktivno, ako bi imelo isto načelo veljati tudi v novodobnih, mnogo milijonov broječih veledržavah.

Na tej deviški severno-ameriški zemlji nastanejo državne oblike osebne državljanske svobode in javnega življenja, kakršne jih pozneje sprejema kontinent preko Francije. Tam onkraj oceana so prvič kodificirane takozvane človeške pravice. Ameriki je usojeno, brž ko si je ustvarila v vzorni državni federaciji temelj bodoče mogočnosti, da izvaža v stari svet to, kar je bilo najbolj dragoceno, svoje ustavne teorije. Amerikanizacija zasebnega, gospodarskega in javnega življenja ni nova prikažen, na početku kontinentalnih javnopravnih preobratov se že pojavlja odločilni severno-ameriški ustavni vpliv. Utegnilo bi se vprašati, kako je bilo mogoče, da je daljna, mlada v svojih političnih činih precej robato nastopajoča federacija Združenih držav dala smer in značaj evropskim ustavnim pokretom in ne bližnja Anglija, ki je v onih letih ravno kar dovršila v vseh minucioznih podrobnostih parlamentarno politično ustrojstvo s kabinetno vlado. Angleške institucije, prepojene od čestitljivega tradicionalizma, se niso mogle udomačiti na radikalno revolucionarnem kontinentu. Srečni Angleži, ki so uživali že dolga stoletja vse one pravice, za katere so se bojevali evropski revolucionarji, so smatrali poslednje za opasne Jakobince in Sanskulote. V Franciji je borba proti tradicijam starega reda prava vsebina revolucionarnega gibanja. Proč s tradicijami in historicizmom, to je geslo kontinentalnih borcev za novo ustavno državo. Anglija s svojim tradicionalističnim ustavnim življenjem, Angleži s svojim globokim spoštovanjem pred živečimi predstavitelji zgodovinskih sil, zbornico lordov in plemenitaši vobče, niso mogli biti vzor voditeljem ustavnega pokreta na kontinentu. Njih pogledi so bili obrnjeni na ono zvezo svobodnih držav, ki so se odtrgale od starokopitne Anglije in brez tradicij povsem racionalistično po novem načrtu samozavestno se opirajoč edino-le na svoje mlade, neizčrpane, v borbi s naravo pomnožene sile si gradile svoj novi ustavni dom. Ni čuda, da je za evropski ustavni pokret imela mnogo večjo privlačno silo severna Amerika, nego bližnja Anglija. Pozneje nam bo razmotravati, kako je ta sorodnost čuvstvovanja in obenem racio-

nalistični značaj ameriških ustavnih tvorb silno vplival tudi na tip evropskih ustav. Amerika je v ustavnem življenju ona vzorna dežela, ki je vzor evropskim ustavodajavcem, kadar gre za tehnično stran ustavnega uzakonjenja.

Ustavna recepcija nas navaja, da odkrijemo glavno kulturno smer sodobnega ustavnega pokreta. Glavna kulturno-zgodovinska črta je pač ta, da ima reformacija velik usodepolen pomen za nove ustavne pojave. Protestantske sekte so tisti nemirni smeli živelj, ki si izkuša ustvariti onkraj velikega morja nove oblike državnega in družabnega sožitja. Tem smelim farmerjem je usojeno, da pritisnejo evropskemu državnemu razvoju povsem nov značaj. Zapadni romanski civilizaciji je odvzeto prvenstvo. Vedno bolj stopajo v ospredje anglosaksonski državni in družabni ideali, sloneči na povsem drugih temeljnih političnih in občeljudskih idealih. Ta ustavna recepcija se v romanskih in germanskih političnih tvorbah ne vrši mehanično, ampak vladajoče sile preteklosti, dinastije in narodno čuvstvovanje temeljno preobrazujejo te tuje oblike. Slovanski vztok je pri tem sprejemanju precej pasiven. Edina neodvisna slovanska država je za tako recepcijo v onih dneh še nezrela. Tam na slovanskem vztoku nastaja družabna struja, ki se odkrito bojuje proti anglosaksonskemu političnemu sistemu, slavjanofili. Pa tudi opozicija teh je brezuspešna, njih odpor je zlomljen, in na pragu dvajsetega stoletja mora generacija, ki je sledila slavjanofilom — Homjakova sin postane predsednik ruske dume — kapitulirati pred velikimi ustavnimi načeli Anglosaksonov.

3. Pregled vseh raznih ustavnih tvorb v formalnem oziru dobimo šele potem, ako najdemo kak kriterij, ki združuje enake in podobne tvorbe. Za ves značaj ustave, njegovo temeljno potezo je prevažno, spada li k tej ali oni kategoriji. To formalno razlikovanje ni v nikaki zvezi z načinom, kako je nastala ustava, ki je vedno odločilnega pomena za smer vsega ustavnega življenja. Činitelji, ki so jo poklicali v življenje, so tudi pozneje še mero-dajni. Kdor je ustavo dal, kdor jo je oktroiral, ta se tudi pozneje noče zadovoljiti z vlogo drugega razreda, ampak hoče sam odločevati. Pa tega več ali manj faktičnega postanka ustave ne smemo zameniti s formalnim vprašanjem o značaju ustave.

Proučevanje ustavnih oblik se mora najprej baviti s prevažnim razlikovanjem med gibčnimi (angl. flexible) in strnjenimi (angl. rigid) ustavami. Treba je priznati, da so se poslednje v ustavnem življenju vedno bolj ukoreninile in da je angleška gibčna ustava, ki presega vse druge po čestitljivi starosti, ostala

več ali manč osamljena. Značilna črta angleškega ustavnega prava je, da ono ni nikdar razlikovalo med ustavnimi, takozvanimi temeljnimi zakoni in pa zakoni vobče. Sklep angleškega parlamenta, ki ga je krona sankcionirala, sprejet z absolutno večino, more izpremeniti vsako državno uredbi. Angleži ne poznajo nikake kvalificirane večine za zakonske načrte, izpreminjajoče ustavo. Vsi parlamentni akti bodisi javno-, bodisi zasebno-pravne vsebine so si načelno enaki. Angleška ustava ne pozna nikakih težav, ki se stavljajo drugodi izpremembi ustave. Angleški parlament more storiti vsak sklep; ni ga zakona, ki bi ga ne mogel izpremeniti, ako so soglasne občine, lordi in kralj. Zbornica občin more skupno z lordi in kraljem predrugačiti svoje lastno ustrojstvo, more odpraviti zbornico lordov, ne da bi bilo treba v to svrhu ustavnega zakona v našem zmislu besede. Ves ustavni stroj prešinja neka elastičnost, ki dopušča osnovne izpremembe, ne da bi se v to svrhu uporabljalo drugo sredstvo ko običajni zakon brez kvalificirane večine. Znano je, kako obtežujejo avstrijski deželni redi izpremembo naših deželnih ustav. Posebno v deželah, kjer so velike slovanske manjšine, kakor predvsem na Štajerskem, je ta negibnost izvir največje narodnostne in socialne nepravilnosti ter izpodkopava pravni čut in ugled deželne ustave. Ta okorna »negibnost« je največji signum paupertatis nemških liberalcev, ki so bili nerodni politiki brez vsake politične žile. Ta sistem je v popolnem nasprotstvu z ameriško-francoskim. Na ta način ustvarja bodisi popolno stacionarnost ustavnega razvoja, bodisi dovaja vsled svoje okornosti, ki stavlja ovire organski izpremembi, h »coup d'état«, k državnemu preobratu. Angleška gibčnost ustave odgovarja povsem ustavnemu razvoju kraljestva. Ker se je ustavni pokret vršil tekom vekov, ker so srednjeveške šarte, ki nimajo prav nič skupnega z modernimi ustavami zagotavljale Angležem od nekdanj državljanske pravice, ni bilo nikdar treba podobnega javnopravnega dokumenta, kakršna je ustava Združenih držav severne Amerike, ali pa razne neštete francoske ustave. Omenili smo že, da »Agreement of the People«, ki bi ga morebiti mogli imenovati ustavo v kontinentalnem zmislu besede, ni nikdar stopil v veljavo. Ker torej pri Angležih ni bil nikdar potreben najvažnejši ustavni dokument, je bila gibčnost raztresenih ustavnih določb Angležu nekaj povsem umljivega. Ker ustavne določbe ne tvorijo v Angliji nobene sistematične celote, se pač tudi ni mogla ustvariti enotna garancija, ki bi preprečila njih izpremembo pod strožimi pogoji, nego se izpreminja običajni neustavni zakon. Zakonska revizija ustave se

tu vrši tako, kakor revizija vsakega drugega oddelka zakonodaje. S celim angleškim naziranjem je v ozki zvezi način, kako si je angleški parlament l. 1716. podaljšal legislacijsko dobo. Do tega leta je bilo zakonito določeno, da je zbornica občin voljena na štiri leta. Ker si je pa biala vlada v svesti, da utegnejo nove volitve ustvariti povsem nove strankarske razmere in ni parlament zaupal novim volitvam, se je zbornica občin, preden je potekla legislacijska doba, še podaljšala za dobo daljših štirih let. V tem slučaju je spet pokazal angleški parlament, da more vse napraviti izvzemši moškega izpremeniti v žensko, kakor se glasi znani dovtip. Po naših današnjih kontinentalnih naziranjih bi bilo edino umestno, da bi zbornica sprejela zakon, ki bi imel veljavo za prihodnjo zakonodajno dobo.

Razlika med gibčno in strnjeno ustavo se skoraj krije z ono med nepisano in pisano ustavo. Gibčna ustava, kakor je angleška, je navadno nepisana, kontinentalne in pa ameriške ustave so pa vse pisane. Pa mogoče je, da se tam, kjer je negibčnost pretirana in kjer onemogoča vsako izpremembo, razvije poleg pisane ustave še nepisana. To se godi zlasti tam, kjer je zavladala stroga delitev oblasti kakor v Združenih državah. V Združenih državah nimajo najvišji upravitelji, državni tajniki, pravice, se udeleževati kongresa in niso v nikakem stiku z legislativo. To je vzrok, da se polastijo uprave posamezni odseki kongresa. Uprava prehaja na ta način v roke članov raznih parlamentarnih odsekov, katerih predsedniki si prilaščajo moč, vpliv in oblast nikomur odgovornih ministrov. Kompetenca teh odsekov, njih članov in predsednikov ni nikjer v ustavi omenjena in vendar si je realno življenje, ki ga nobena ustavna določba ne more vzkratiti, samo odpomoglo in ustvarilo ustavno institucijo, ki ni nikjer v ustavnem besedilu. Takozvani »očetje ustave«, ravnaajoči se po Montesquieujevem načelu delitve oblasti, bi bili pač prav začudeni, ako bi se prepričali, kako je praktično življenje revidiralo ustavo, ne da bi se bil izpremenil le eden stavek v ustavi. Preznačilno je dejstvo, da se ravno vsled težkih pogojev ustavne izpremembe ni izpremenil niti eden člen ustave Združenih držav in je ustava taka, kakršna je bila ob času ustanovitve federacije. Ker je pisana ustava negibna, strnjena, je pač umevno, da so se morale pojaviti ustavne določbe, ki niso nikjer v ustavi.

Takozvana nepisna ustava, kakor je angleška, ustvarja velik krog ustavnih določeb, ki sploh niso nikjer zabeležene in ki nimajo niti one značilne črte, ki je lastna zakonu v angleškem pomenu

besede, to je, da ima vsakdo pravico, ako se je zakon kršil, zahtevati zadoščenje pred sodnikom.

Značilna poteza angleške ustavnopravne teorije je razlika med ustavnim pravom in ustavnimi sporazumi. Ako je bil Anglež zaprt, ne da bi to odgovarjalo ustavnemu pravu, to je, ako je bil kršen »habeas corpus-act«, ima dotični državlján pravico, da toži oni državni organ, ki je zakrivil to protizakönitost. »Habeas corpus-act« štiti torej sodnik s svojim pravorekom. Ako je bil javen shod razpuščen, ne da bi bil ta upravni čin upravičen, se je s tem kršila individualna državljánska svoboda, in pred sodnikom more vsakdo, ki se čuti prikrajšanega v svojih državljánskikh pravicah, si poiskati zadoščenja. Angleško konstitucionalno pravo stoji torej pod strogo zaščito sodišč. To je pa markantna, originalna poteza angleškega prava in sodnega reda, da je vsak sodnik in da niso posebno upravna in državna sodišča poklicana reševati tak pravni spor. Pred angleškim sodnikom je državni uradnik istotako stranka kakor vsak zasebnik in sicer je državni uradnik odgovoren pred sodnijo za svoje uradne čine. Povsem različno od kontinentalnega javnega prava gleda angleško konstitucionalno pravo na razmerje med uradnikom in državljanom. Uradnik, ne državna oblast, je subjekt vsakega javnopravnega čina. Državni red nima namena, ustvarjati neko plast privilegiranih oseb, ki stojijo nad državljanom kot izvrševalci državne oblasti, državni red smatra uradnike za povsem enake državljanom. To je velika izenačujoča črta, ki je silno v prospeh veliki posameznikovi individualni svobodi, ki ji more državna oblast prepuščati možnost neovirane dejavnosti.

Povsem različni od ustavnih zakonov so ustavni sporazumi. Dočim more vsak Anglež pred sodnikom zahtevati pravorek o kršenju individualnih državnih pravic, je pa prevažen krog ustavnih pravic, takozvanih ustavnih sporazumov, ki tvorijo nepisano angleško ustavo. Ti sporazumi zavzemajo silno važno mesto v angleškem javnem življenju, ves angleški parlamentarizem sloni pravzaprav na njih. Vse to, kar je jedro angleškega parlamentarnega sistema, ni zabeleženo v nikakem zakoniku, ni nikak parlamentaričen sklep, ampak to velja kot običaj, čigar odprava bi pomenila revolucijo in meščánsko vojno. Taki ustavni sporazumi, ki niso ustavni zakoni, so n. pr. sledeči: Ministrstvo, ki nima več zaupanja parlamenta, mora odstopiti. Kabinet, ki nima v zbornici občin večine, more enkrat razpustiti zbornico občin in apelirati na volivce. Ako se pa volivci izrečejo proti kabinetu, to je, ako je večina zbornice zopet protivladna, mora kabinet demi-

sionirati in ne sme več razpustiti zbornice občin. Solidarni kabinet je odgovoren zbornici za svoje čine. Stranka, ki ima večino v zbornici občin, je upravičena zahtevati, da postanejo njeni voditelji člani vlade. Najvplivnejši izmed njih ima postati premier. Ako pride do nesoglasja med zbornico lordov in zbornico občin, se mora zbornica lordov udati v izvestnem trenutku, in ako bi se lordi ne udali in bi zbornica občin še naprej uživala med volivci zaupanje, je dolžnost krone in njenih svetnikov imenovati nove pere ali pa groziti ž njih imenovanjem, da bi na ta način bila strta opozicija lordov. Parlament bodi sklican vsako leto. Kralj mora biti soglasen in ne sme uložiti veta proti zakonu, ki sta ga sprejeli obe zbornici. Zbornica lordov nima pravice iniciative finančnih zakonov. Vsak zakon mora biti večkrat čitan v zbornici občin, preden ga ona sprejme. To so torej primere takozvanega ustavnega sporazuma. Ta pravila niso uzakonjena, socialne sile angleške družbe so tem pravilom priborile neko moralno veljavo, vsled česar so postale one nekak političen kodeks. To je moč javnega mnenja, to je visoko razviti zmisel za individualno državljansko svobodo in posledica zmagovitega boja proti kraljevi absolutni oblasti, kar je zagotovilo veljavo takim nepisanim pravilom. Recepcija takih pravil v državah s povsem drugo preteklostjo je morala ustvariti slabotne, za življenje nesposobne kompromise, ki mnogokrat niso koristili niti državljanjski svobodi, niti državnim oblastim. Teh ustavnih sporazumov ni nikakor smatrati za pravo v strogem zmislu besede. Angleško naziranje, ki loči ustavno pravo, kakršno ščitijo sodišča, in nepisane ustavne sporazume, je sploh nesprejemljivo za našo pravno sistematiko in naše pravno naziranje. Ustavno pravo more biti po naših naziranjih samo uzakonjeno pozitivno pravo. Bilo bi prirodno pravo v najčistejšem pomenu besede, ako bi smatrali tako pravilo za pravo. Ta pravila so političnega značaja, to so politična in ne pravna pravila, ki jim je le radi tega zagotovljena veljava, ker družabna struktura, družabne sile in javno mnenje zahtevajo, da se vladajoči po njih ravnaajo. Parlamentarno pravo in njega pravila bi mogli imenovati konvencionalna pravila. Dokler ona niso uzakonjena, ne morejo še biti pravo, pač pa tvorijo nekak predstadij prava, imajo pravzaprav že pravno veljavo, dasi niso bila podvržena zakonodajnemu procesu in so dejansko le plod vladajočih faktičnih socialnih sil.

Ako se pečamo z raznimi vrstami ustav, ne smemo pozabiti na temeljno razliko med oktroirano ustavo in tako, ki jo je ustvarila zakonodajna skupščina. Pogubonosno je bilo za marsi-

katero politično gibanje, za marsikatero stranko, ako je prezrla to temeljno razliko. Povsodi, kjer je silna monarhična oblast, kjer dinastija ni podlegla v borbi z ljudstvom, je oktroirana ustava naravna posledica zgodovinskega razvoja. Oktroirano ustavo daje knez svojemu ljudstvu, neredko je izsiljena, pa vendar je njena vsebina bila določena po vladarju in po ljudski skupščini. Šolska primera oktroirane ustave je francoska šarta z l. 1814. V njej se Ludovik XVIII. imenuje predstavnik božjega: »Božja previdnost, ki nas je pozvala po dolgem času v naše vladavine, nam je naložila velike dolžnosti...« V šarti je izraženo, da suverenost pripada kralju. Šarta je koncesija vladarja ljudstvu in sicer povsem dobrovoljna in ne izsiljena. Ustava je vladarjev dar, vladar jo je dal ljudstvu, ki mu mora biti hvaležno. Šarta kot vzor oktroirane ustave je imela velik vpliv na nemške ustave in tudi v avstrijskem ustavnem življenju se jasno kaže, kako silno more načelo oktroirane ustave vplivati na ustavni pokret. Ustavodajni zbor, ki sklepa o ustavi, ne da bi bil odvisen od dinastije, pomenja za ustavno življenje zmago načela, da je zakonodajna oblast najvišja in so ji vse druge podrejene. V ustavodajnem zboru je precej jasno in določno izraženo načelo ljudske suverenosti, abstraktno načelo, da je volja ustavodajnega zbora volja vsega ljudstva. V državah s silno monarhično oblastjo, kakršna je Avstrija, je boj za ustavodajni značaj zbornice usodepolnega, odločilnega pomena. Ves spor med krono in kromežiškim državnim zborom l. 1848./49. se je sukal okoli zahteve državnega zbora, da ga smatra krona za ustavodajnega, dočim je zagovarjala krona načelo oktroirane ustave, ki ji je vir vladarjeva volja in ne ljudstvo. V tej borbi je podlegla zbornica, ker si ni bila v svesti, da je krona politično mnogo silnejša ko pa javno mnenje, ki bi naj bilo kot izraz suverenga ljudstva protiutež kroni. Isto nerazumevanje položaja in doktrinarno zastopanje abstraktnih načel je privedlo do razpusta frankobrodskega parlamenta, čigar neuspeh bi pač mogel biti svarilo gospodom v Kromežižu. V obeh slučajih stopa nasprotstvo med oktroirano ustavo in ono ustavodajnega zbora prav ostro pred oči. Vladar in ljudstvo, vladarsko pravo in pravo ustavodajne skupščine, personifikacije načela ljudske suverenosti, si stojita nasproti v takem konfliktu, vsak izmed teh dveh socialnih činiteljev se opira na svojo dozdevno pravo, ki si ga neizprosno prilaščuje, dokler ne zmaga oni, ki ima večjo socialno silo in ki mu je naklonjen ustavni razvoj.

VI. Vladar.

1. V vsakem političnem ustroju obstoji skupina vladajočih, ki ima dejansko oblast v svojih rokah, ki odločuje na različnih panogah duševnega in gmotnega življenja. Ako gledamo na državno skupnost ne skozi racionalistične očali, ampak realno in hočemo videti stvar, kakršne so in ne kakršne bi naj bile, se nam prikažejo, kakor v vsaki družabni skupini tako tudi v državi, v obliki diferenciacije med vladajočimi in vladanimi. To ločitev dveh skupin smo v izpremenjeni obliki uporabili kot temelj socialno-solidarnega pojma države.

Poglejmo kamorkoli v vrvenje političnega življenja, gospodarske borbe, v intimnost intelektualnih, učenjaških, umetniških krogov, povsodi so posamezne individualnosti, ki si skozi množico svojih vrstnikov krčijo pot in se jim stavijo na čelo. Isti primitivni instinkti črede, ki silijo čredo konj ali ovac, da sledijo slepo onemu, ki jim prednjači, ki kaže več sile in sugerira čredi čuvstvo varnosti, se kažejo tudi v človeški družbi. Tudi tu je vodstvo ena najznačilnejših oblik ljudskega sožitja. Nobena stopnja človeškega združenja, nobena državna oblika in vladavina ne more obstojati, ne da bi se peščica izvoljencev polastila vodstva. Tudi v povsem izenačeni demokraciji, tudi v vladavini, kjer izkuša državni red odstraniti vsako neenakost in privilegiranost, se vkljub pisani ustavi na novo izcimijo prikrite oblike podrejenosti. Pa ne samo v politični organizaciji, ampak tudi povsodi tam, kjer sodobna demokracija, zagovarjajoča načela absolutne enakosti in enakopravnosti vseh ljudi, zametuje vsako večvrednost v kateremkoli oziru, se kažejo isti pojavi. Najbrezobzirnejši, samozavestni in žilavi življi si priborijo prvenstvo, vse umetno izenačenje je le formalno, v življenju in realnosti mu ni mesta.

Vse panoge človeškega združenja preveva to nagnenje, izročati svojo usodo krepkejši roki sposobnejšega moža. Državno življenje zlasti v primitivnih časih se mora nujno pokoravati temu občnemu načelu. Brž ko se izcimi iz nediferencirane množice skupina vladajočih, ni posebno v primitivnih razmerah izlahka mogoče, da se ohrani tako mnogovladstvo. Nujno je treba, da iz vrste vladajočih stopi vladar. Vladajoči ne morejo sami izvrševati smotrov in činov, ki naj jim zagotovijo ugodne gmotne razmere, njih premoč in politični vpliv. Treba je vladarja, ki je izvoljeni zastopnik onega kroga ljudi, iz katerega je prišel.

Vladajoči in vladar, to je pravzaprav isti socialni krog, ki ščiti svoje javne in gmotne interese nasproti drugim slojem.

Vsaka doba, vsaka državna oblika poseduje neki vladarski tip. Brez vladanja nobene politične organizacije. Glejmo kamorkoli, v vsaki politični organizaciji so vajeti v roki osebe, ki predstavlja dotično politično tvorbo. Ne sme nas premotiti državna oblika, tudi najdemokratičnejša ljudovlada ima enotno glavno vodstvo. Seveda so najrazličnejše ustavne oblike, ki morejo javno oblast takega vladanja zmanjšati skoraj povsem. Republikanska Švica ima svojega zveznega predsednika, ki mu manjka vsak političen vpliv, čigar državnopravni delokrog se omejuje zgolj na reprezentacijo. Republika povsem drugega kova, beneška, je imela svojega doža, ki je bil pa povsem drugi političen in javnopraven tip, ki je bil takorekoč poosebljenost vse republikanske oblasti. Kar se tiče stopnjevanja sile in vpliva takih raznih vladarjev, se opaža velika raznoličnost. Tudi tu se premnogokrat ustvarja nekaka nepisana ustava. Kompetenca, kakršna je označena v ustavi, se kaže prepogosto povsem druga v praktičnem življenju. Razne ustave so svojemu republikanskemu vladarju odmerile ozek, neznaten delokrog. Ko pa je dotični članek ustave bil podvržen vplivu socialnih sil, mu je realna praksa odkazala povsem drugo veljavo. Značilno je tudi, da so marsikatero republikanske ustave pri ustvarjanju svojega predsednika naravnost kopirale monarhične ustave. Amerikanski predsednik je nekak odtisek angleškega kralja, in sicer je predsednik Združenih držav danes mnogo silnejši, ker je v njem centralizirano mnogo več politične moči in več vpliva ko pa v parlamentarnem kralju Anglije. Vsebinske ustave ne sme sploh nikdar zavajati k prenašanju zaključkom. Črka ustave je neredko mrtva, in duh, ki jo oživlja, je pogosto čisto drugi, kakor so ga nameravali ustvariti očetje ustave. Tudi republikanski državni red ima torej svoje nekronane, nemaziljene vladarje. Natančnejše proučevanje pravniškega značaja republike nas prepogosto dovaja k zaključkom, da je razlika med obema vladavinama, med republiko in monarhijo, prav formalistična, mnogi monarhični vladarji so dejansko povsem enaki republikanskim predsednikom in obratno. Ustavno življenje je sploh nasprotno vsakemu umetnemu razlikovanju. Politične razmere dovajajo vključ vsem ustavnim tipom k povsem drugim rezultatom, in na tak način so pogosto izbrisane v realnosti razlike, ki jih ustvarja teorija in učna knjiga.

Običajno je samo poglavar monarhije vladar. Vsaj terminologija je naklonjena taki rabi izrazov, čeprav je umestneje videti v vsaki vladavini na čelu dejanskega vladarja. V monarhiji je pa to razmerje povsem jasno, na čelu ji mora biti oseba, ki ji je podrejena vsa politična organizacija. To, kar se pri drugih državnih oblikah zakriva za ustavnim besedilom in ne stopa pred oči površnemu preiskovavcu, to je v monarhiji povsem očitno in jasno. Prednost monarhije je, da je njena glavna misel povsem plastično izražena. Politični stavbi na čelu stoji vladar. Vladar je v tem slučaju personifikacija državne oblasti, ki je razumljiva širokim slojem, množici. Ako se hočemo pečati z notranjim jedrom vladarskih funkcij, moramo začeti s primitivnimi oblikami monarhije, ki je v to svrho najpripravnější.

Knez in kralj je že v primitivni državi Slovanov in Germanov najznačilnejši predstavnik državne oblasti. Plastično nam slika že Tacit germanskega kralja. Ugledni pogumni plemenitaš je bil voljen za kralja. Pa tak kralj ni bil absoluten, ampak ako se smemo tako izraziti, bil je konstitucijski vladar. Njegova volja ni bila nevezana, ampak moral je vprašati za svet vladajoče, ki so ga obdajali. V zboru so bili zbrani vsi državljani, ki so bili obenem vojščaki, in kraljeva beseda je morala biti prepričevalna v ljudskem zboru. Njegovi avtoriteti so se uklanjali uporni duhovi, pa vendar se knez ni smel v preobili meri posluževati zapovedovalne oblasti. Za vladarja je bil izvoljen najsposobnejši, najpogumnejši v bitki. Monarhija postaja šele pozneje dedna, v začetku je vsaka monarhija volilna, pa kandidati morejo biti edinole člani vladajoče rodovine. V primitivnih razmerah more samo tak sistem nasledstva omogočiti izbero najboljših. Ako je bil sposoben kraljev sin, je bilo umljivo, da so se vladajoči odločili zanj. Splošno karakterizira prve periode monarhije prav nestalno urejeno razmerje, ki nikakor ne daja monarhiji današnje strnjene oblike, individualnost prestolnega kandidata odločuje v prvi vrsti, nikakor ne kak tradicionalen prestolni red. Tak vladar je vedno obdan od plemiške aristokracije, ki ga je izvolila, in je odvisen, pa ne samo od teh vladajočih, ampak v izvestnem oziru tudi od ljudstva. To je ljudska demokratična monarhija. Vsak svoboden mož je imel pravico, da je prišel na kraljevi zbor. Pa vendar so bili veleposestniki, duhovniki in najvišji državni uradniki upravna skupina, ki je obdajala vladarja, in v tej skupini je ležala odločilna socialna moč. Iz te skupine, ki je obvladala vladarja pri vseh važnih državnih aktih, se je razvil »parlamentum« v

Angliji, zbornica lordov in občin. Razumljivo je, da so one osebe, ki so bile najbližje vladarju, odločevale v vseh podrobnostih uprave, notranje in zunanje politike. Skoraj postane kralju to sotrudništvo opasno. Ko čuti kralj svoji neodvisnosti grozečo opasnost, izkuša zmanjšati vpliv svojih najbližjih volivcev, svetnikov in uradnikov. Iz nesvobodnega stanu si izbira odslej vladar življe, ki naj opravlja najvišje dvorne službe. Svobodni državljani postajajo vedno redkejši, zakaj gospodarska odvisnost ustvarja politično. Čim bolj se krči število svobodnih državljanov, tem bolj se izpreminja prej ustavni vladar v absolutnega.

Prav poučni so začetki vladarske oblasti v srednjeveški Srbiji. Isti razvoj je tu na Balkanu kakor na daljnem zapadu, na zelenem albionskem otoku. Načelujejo posameznim plemenom v desetem stoletju knezi.¹⁾ Knez je bil najvišji vojskovodja in narodov sodnik. Kneževi svetovavci, dvorni dostojanstveniki in ljudski zbori omejujejo kneževo oblast. Do štirinajstega stoletja pritrjuje vsem svečanim državnim aktom plemstvo in duhovništvo. Ako je bil prestol izpraznjen, je državni zbor volil novega vladarja. Vladarjeva oblast je v teh srednjeveških vladavinah povsodi omejena, odvisna od plemenitašev in ljudstva. Vladarjeva volja ne pride v poštev, ako se ji protivijo drugi socialni činitelji v državi.

Srednjeveški vladar, ki je imel v svoji oblasti daljne neobljudene pokrajine, se je moral posluževati v svrhu boljše uprave posebnega upravnega sistema. Moral je rešiti problem, kako najceneje in najuspešneje upravljati obmejne pokrajine, ki so mu podložne. Temeljna misel poznejšega fevdalnega sistema je povsem enostavna in preprosta. Vladar daje svojim zaupnikom zemljišča, in njega zaupniki so zavezani upravljati odkazano jim mesto, izvrševati tam sodno oblast, biti pokorni in zvesti vladarju in dajati mu na razpolago predpisani vojaški zbor, kadar ga pokliče vladar. To prepuščanje zemljišča in urada je postalo dedno. To so začetki fevdalizma. Fevdalni gospodje so se seveda kolikor mogoče trudili osvoboditi vladarjevega vpliva in se povzpeti med vladarje. V nekaterih državah privede ta politični proces do razpada enotne državne tvorbe, drugodi, kjer ti fevdalni elementi niso v tej meri silni, se razvijajo iz fevdalnih začetkov vladarju klubejoči stanovi.

Dualizem vladavine je značilna črta srednjeveške monarhije. »Rex« in »regnum«, to sta oba elementa srednjeveške države. Kralju stoji nasproti kraljestvo. Dva politična reda, dva

¹⁾ Jireček, Geschichte der Serben 1911, str. 123 i. d.

zakonodajna sistema. Vlada ima svoje vojaštvo, svoje zakone, svoje vodstvo in upravo, svoje davščine, stanovi — regnum — pa imajo tudi povsem podobno državno organizacijo; oni novačijo, pobirajo davke, imajo svoje uradnike in sodnike. Ta državni dualizem dovaja k popolnemu oslavljenju kraljevske oblasti. Ne kralj, ampak stanovi so vladar, so vladajoči. Stanovska monarhija, je v svojem jedru negacija monarhične državne misli, ona ubija državno enotnost in pripravlja zvezno državno obliko, ki v bližnjem času ustvarja samostojne države, kakor se je to dogodilo v Nemčiji. Primeroma kratka je stanovska doba tam, kjer se fevdalizem ni globoko vkoreninil, kakor v Rusiji. Tam se monarhija prej ko slej izpreminja v absolutno, kjer se morajo bojarji pokoravati carjevi neomejeni, edinstveni volji. Tam pa, kjer so bile izredno ugodne prilike, kjer dinastiji ni stala ob strani vojaška organizacija, se je v zgodnjem srednjem veku že pripustilo nižje plemstvo.

Tam, kjer je dinastija silna, kjer je plemstvo v zvezi z vladarjem in ni zvezano z ljudstvom proti vladarju, se izpreminja stanovska monarhija v absolutno. V absolutni monarhiji je vladarjeva volja edino odločilni vir zakonodaje, pravosodstva in uprave. V vladarjevi roki je koncentrirana vsa državna oblast. Absolutna monarhija more postati prosvetljena, ako smatra vladar podanike sicer za objekt svojega vladanja, a se ipak čuti zavezanega skrbeti potom dobre policije in povzdige blaginje vseh slojev za blago vseh svojih podanikov brez razlike stanu. Čim bolj se pa diferencira družba, čim bolj se širijo ideje ljudske enakopravnosti in svobode, tem bolj je osovražena absolutna monarhija, tem manj more ona zadovoljevati zahtevam moderne uprave. Široki sloji zahtevajo soudeležbe pri zakonodaji, kontrole uprave kakor tudi dovoljevanja proračuna in novakov. Absolutna monarhija se izpremeni v konstitucionalno. Čim bolj se pa demokratizira javno življenje, čim bolj se dviguje vpliv političnih strank in pada vpliv vladarja, tembolj se približuje država parlamentarni vladavini, v kateri dejansko ne vlada več vladar, ampak vodja največje stranke, ki ima v zbornici večino, a v državi s tem največjo veljavo.

2. M o n a r h i j a. V zgodovinski evoluciji smo izkušali na shematičnem povprečnem vzoru zapadnoevropske države predočiti stopnje, ki so značilne za monarhijo. Ta evolucija se začne s primitivno monarhično državo zgodnjega srednjega veka in končuje s parlamentarno monarhijo sedanjosti. Sedaj nas pa čaka druga naloga. Nikakor se ne smemo baviti z državo, kakor

se nam prikazuje tekom historičnega razvoja, ampak iz izobilja pojavov in javnopravnih struktur moramo izločiti nekatere važne tipe in podati njih važno, odločilno obeležje. Absolutna in konstitucionalna monarhija, to je oni kontrast, ki si ga moramo bližje ogledati.

Katere so značilne poteze monarhije in njenega ustrojstva, kaj označuje monarha, vladarja? Ako listamo po »Politiki« Hrvata Križanića, stopa nam jasno pred oči stara primitivna predstava monarhije: vladar je božji namestnik, po božji, ne ljudski milosti je. Institucija monarhije je po političnih naukah, ki so našli svojo tradicionalno oporo v katoliški cerkvi kakor tu li v cerkvah drugih veroizpovedanj, božjega izvira. Kronani in maziljeni vladar — kronanje in maziljenje ima v prvi vrsti verski in samo v prenešenem oziru javnopraven značaj — ni samo političen, ampak obenem verski dostojanstvenik. To naziranje o božjem izviru kraljeve oblasti se je ohranilo skoraj v vseh monarhijah do najnovejšega časa. Še celo monarhija, kakršna je italijanska, katere značilna individualna poteza je, da je vzklikla iz razvalin preteklosti, pogubivši papeško posvetno oblast, je po ustavi od božje milosti; italijanski kralj ni samo vladar po božji, ampak — kakor pravi ustava — tudi po narodovi milosti, kar je na vsak način vrhunec nelogične ideologije. S pravnega stališča je najlažje pojmovati absolutno monarhijo. Ne pojavljajo se one težave, ki ovirajo razumevanje konstitucionalne vladavine. Absolutni vladar je vir vseh pravic in dolžnosti državljanov, brez njegovega ukaza ne more državno ustrojstvo funkcionirati, sam je najvišji zakonodajatelj in sodnik. Vsa eksekutiva je združena v njegovih rokah, ministri so njegovi slugi, ki jih imenuje in odstavlja povsem samovoljno. Sicer more biti tudi absolutna vladavina zakonita, zakaj strog državni zakon more urejati razmerje med vladarjem in državljani; pa vendar je dejansko vladar neomejen in ni prave pravne in politične sankcije, ki bi zabranjevala nezakonitost uprave, kakor je v konstitucionalni vladavini odgovornost ministrov.

Po Duguitovih besedah¹⁾ je monarhija absolutna, kadar je vsa politična moč združena v rokah ene osebe. To je definicija povsem faktičnega značaja, ki nima s pravnim življenjem ničesar opraviti, ker stoji zunaj pravniškega pojmovanja. Drugače so izkušali rešiti Nemci ta problem s pravniškega stališča. Imenovali so vladarja organ. Po mnenju Jellinkovem je absolutni vladar

¹⁾ Duguit : L' État, II. str. 257.

edini direktni organ v državi. Ta nauk imenuje direktne organe one, brez katerih si dotične vladavine ne moremo predstavljati; država bi bila desorganizirana in v svojih temeljih izpremenjena, ako bi tak organ izginil. Vendar je treba upoštevati, da se v državni praksi nikdar ne more zasledovati ta znak po vsej svoji ostrosti. Absolutna monarhija se pogosto prav polagoma izpreminja v konstitucionalno, ti prehodi niso nikdar tako odsekani, kakor bi to hotela predstaviti teorija, ki operira sploh s precej dejanskim pojmom. V državnem življenju se pogosto ne kaže nobena temeljna izprememba, ako mora vladar opustiti svoje ekskluzivno stališče edinega odločilnega državnega organa. Nočemo se pa tu dotikati temeljnega vprašanja, ali je sploh dopustno s pravnega stališča razlikovati manj in več vredne organe, višje in nižje, posredne in neposredne, kakor to dela teorija.

Absolutni vladar preneha biti samovladar, brž ko preneha biti edini odločujoči činitelj, brž ko ustava določuje, da nima nobeden zakon veljave, preden ž njim ni soglasen parlament. Parlament ima v rokah mošnjo, kakor pravijo Angleži; parlament dovoljuje vojake in kontrolira upravo. Sedaj je stališče vladarju temeljno izpremenjeno. Ostaja sicer neodgovoren v političnih in kazenskih zadevah, ima sicer še pravo pomiloščenja in izvesten krog privilegijev, takozvane prerogative, pa vendar so mu v zakonodaji in upravi roke vezane. Da bi dali konstitucionalni monarhiji pravno opredelbo, so nemški juristi na čelu jim Jellinek konstruirali poleg vladarja kot neposrednega organa še drugi najvišji neposreden organ, parlament. Seveda nam ostajajo zastopniki tega mnenja dolžni odgovor na vprašanje, kako si moremo predstavljati hkratu kar dva najvišja organa. Tak dualizem mora biti skrajno škodljiv državni enotnosti. Tudi se v državnem življenju nikdar ne dogaja, da bi si bila dva činitelja kakor vladar in parlament enaka. V monarhiji nemškega in avstrijskega tipa je vladar silnejši, v monarhiji belgijskega in italijanskega pa parlament. Sploh zavaja razlikovanje med najvišjimi in nižjimi organi k upoštevanju socialnega merila v pravni snovi. Sprejemljivo se nam pa zdi naziranje Kelsena,¹⁾ ki mu je vladanje izvendržaven (menda zlasti izvenpraven) in družaben činitelj, kateremu sploh ni pripisati značaja pravniškega organa v širšem pomenu besede. Pač pa je monarh organ v toliko, v kolikor je delavnost organa realizacija državne volje, izpolnitev državne dolžnosti. Ni mogoče kratkomalo odrekati

¹⁾ Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, 1911, str. 486.

monarhu državnega organstva, saj so njegove funkcije ustavno določene, saj se udeležuje zakonodaje, izvršuje eksekutive, poveljuje armadi v tej meri in v tem zmislu, kakor to določuje ustava, njegov položaj je ustaven in ni dopustno, da se mu jemlje značaj organa, ki realizira svoje ustavno določene pravice in dolžnosti.

Ako izkušamo opredeliti monarhijo, nam stopa njen značaj pač najjasneje pred oči, ako jo karakteriziramo edinole socialno. V monarhiji leži državno težišče v dinastiji, ki je dedna, to je na podlagi prestolnega reda se vrši označba osebe, ki doseže na ta način subjektivno pravo do vladanja. Monarhija predstavlja najvišjo državno oblast. Vsaka monarhija je dedna, volilna monarhija, kakršna je bila Poljska, ni monarhija, ampak republika, njen vladar dosmrten predsednik republike.

Brž ko je monarhija omejena vsled ustvaritve novih ustavnih institutov, je izpremenjen v svojem jedru položaj vladarjev. V absolutni kakor tudi konstitucionalni monarhiji ni vladar nikomur odgovoren — cerkveni državni nauk pravi: samo bogu je odgovoren — pa vendar je zdatno omejen v svojem delokrogu. Ena najglobljih misli ustavnega prava je sledeča: Vladar bi prenehal biti monarh, ako bi bil odgovoren za svoje čine. Druga oseba mora nositi odgovornost za vladarjeve čine. Najvišji izvrševalci vladarjeve volje naj bodo odgovorni politično in kazensko za vladarjeve ukaze. Minister mora s svojim podpisom potrditi, kontrasignirati vsak kraljev ukaz. Brž ko je to storil, je odgovoren zanj pred parlamentom in sodnikom. Ministrska odgovornost je ono ingeniozno sredstvo, ki omogoča konstitucionalno monarhijo. Skrb vladarjeva v taki vladavini je, da najde osebo, ki je pripravljena jemati nase odgovornost za vladarjeve čine. Po ustavi k temu poklicano sodišče pa spoznava, da je od ministra kontrasignirani ukaz, ki ga je pravzaprav izvršil vladar, nezakonit, da krši ustavo in škoduje državi. V ministrski odgovornosti za vladarjevo delovanje je iskati oni kriterij, ki loči absolutno monarhijo od konstitucionalne. Ni treba menda posebej poudarjati, da je ta kriterij praven v strogem pomenu besede. Dočim ne eksistira v absolutni monarhiji nikaka odgovornost vladarjevih najvišjih uslužbencev in je torej eksekutiva brez potrebnih sodnih sankcij, je presojevanje odgovornosti radi nezakonitih ukazov in činov v konstitucionalni monarhiji prepuščeno v to svrho imenovanemu sodišču, katerega sodni rek zahteva javno mnenje, zastopano v zakonodajnem zastopstvu.

Preden se lotimo pendanta monarhije, republike, je potrebno, da izkušamo povdariti razliko, ki loči oba glavna tipa modernega, in reči moremo tudi državnega ustrojstva vobče. Kakšen je torej razloček med monarhijo in republiko? Običajna je trditev, ki govori o monarhiji, kadar v državi odločuje fizična volja, dočim ustvarja v republici ustava neko umetno juristično voljo, ki ji je dana najvišja oblast. Ali je sploh umestno delati razliko med fizično in juristično voljo? Ako gledamo na državo s pravniškega stališča, smemo poznati samo eno vrsto volje, namreč pravniško voljo. Vsaka volja, ki se manifestira v okvirju ustavnih zakonov, je juristična, je umetna. Fizična volja, ki se pojavlja v monarhiji, je dejanskega značaja in ne more biti presojana s stališča prava. Ako ustava določuje pravni položaj, obseg in značaj volje vladarja, bodisi monarha, bodisi predsednika republike, je na ta način že označena pravna kvaliteta njih činov in njih položaja. Opredeljevala se je razdelba med obema temeljnima tipoma še na drugi način. Naglašali smo že, da ima monarh subjektivno pravico do svojega pravnega položaja v mejah, ki jih določa ustava, kar je pač ena glavnih misli konstitucionalne vladavine. Kako je pa stališče predsednika republike, ali je ono temeljno drugače? Tudi njegove vladarske pravice izvirajo iz ustave, tudi njegov položaj je točno določen po ustavi. Temeljne razlike med obema državnima tipoma ni najti v tem oziru. Nemoderno in neustavno bi bilo naziranje, da ima vladar neki praven položaj, ki presega v ustavi mu dane pravice. V dejanskem življenju se seveda kaže problem v drugi luči. Tu se pojavljajo faktični odnošaji moči in sile v celi svoji brezobzirnosti, zakaj ustava nikdar uspešno ne paralelizira mogočnega vpliva tradicij, avtoritet in političnih sil, ki so jih nakopičila stoletja, ako novo družabno ustrojstvo ne izpremeni položaja ustavnemu življenju v prid.

Povdarjali smo že, da je ministrova odgovornost ena izmed najznačilnejših črt konstitucionalne monarhije. Ali ne bi mogli imenovati v drugem zmislu neodgovornost vladarjevo bistven znak monarhije, dočim bi bila odgovornost predsednika republike znak republike?

3. R e p u b l i k a — slovenski izraz »ljudovlada« ne odgovarja pojmu, še manj Križaničev izraz občevladstvo — je v prvi vrsti ustavna oblika romanskega in anglosaksonskega plemena. Slovani nimajo danes nobene republike in so imeli v preteklosti samo Poljsko in Dubrovnik. Dočim monarhija ni ustavna tvorba, ki bi dopuščala raznovrstnost podrazdelb, in prihaja ipak samo

absolutna in konstitucionalna monarhija v poštev, je republika podvržena raznolikim izpremembam.

Republika starega veka je tako tuja modernemu državnemu ustroju velikih velevlasti, da težko pojmujeemo njene temeljne misli. Klasična republika je bila malo podobna moderni predstavi ljudovlade, ki pozna samo povsem enake in enakovredne državljane. Republika obsega samo vladajoče, to je državljane, zunaj države pa stojijo nedržavljeni, delavci in robovi. Pravzaprav je antična država aristokracija, pa vendar aristokracija, ki v svoji sredi ne pozna nobene razredne razlike, ki smatra vse svoje polnopravne državljane za povsem enake. Vsak državljan je sposoben v stari Grški, da zasede uradniška in sodniška mesta od najvišjega do najnižjega. Žreb, ne volitev, ki bi bila prearistokratična izbira najboljših, odločujejo, ali se pa državljani vrstijo brez ozira na to, je li kdo sposobnejši. Grška kulturna izenačenost, ki je bila mogoča le pod takim nebom, kakor je grško, vsestranski ugodni vpliv prirodnih in kulturnih individualističnih smeri, mestno obeležje države, ki je dovoljevalo, da so bili zborovavci na trgu, agora, osebni znanci, vse to je omogočilo grško republiko. Zborovanje na trgu, ki se ga more udeležiti vsakdo, imajoč državljianske pravice, je parlament, kjer je zastopan vsak Atenec in ni treba ustavne angleške fikcije, po kateri zaseda vsak Anglež v zbornici občin.

Ta neposredna vladavina se ohranja pravzaprav do Napoleonove dobe v nekaterih republikah kontinenta, seveda ne več v grški enostavnosti in genialno smeli koncepciji. Tudi v Benetkah in Dubrovniku ima vsak plmenitaš, ki je zapisan v zlati plemiški knjigi, glas in sedež v velikem zboru. Vsako tako republikansko ustrojstvo ima svoje brezpravne podanike, ki stojijo pravno zunaj republike in imajo v kljub temu skrbeti za gospodarsko blagostanje vladajočih. Tudi Dubrovnik ima svoje Konačljane. Velika ironija zgodovine je, da je bil Napoleon poklican v imenu novodobne svobode uničiti ta mesta-države, republike v starem, tradicionalnem pomenu besede. Pri zvokih Marseljeze se grudi staro gospodarstvo čistega, kulturno rafiniranega plemena v prah, kakor nam to tako pretresljivo in z vso tragiko, ki je lastna državnemu razpadu, predočuje Ivo Vojnović v svoji Dubrovački trilogiji. Pa ta neposredna vladavina v svoji aristokraški neenakosti je prav malo podobna antični politeji. Mnogo bolj je poslednji slična sodobna ustava nekaterih švicarskih kantonov, kjer ima vsak državljan še danes pravico se udeleževati zborov, ki volijo upravitelje in sodnike.

Neposredna republikanska vladavina je danes premagana politična oblika. Ljudska reprezentacija, parlament je dandanes tudi že v republiki, neobhodna institucija.

Kdo je poglavar republike? Na čelu republike more biti vladni kolegij, cela korporacija, to je kaka trgovska družba, kakor se to dogaja često v kolonijah, ali pa tudi kak verski red. V neposrednih vladavinah je formalni vladar celota polno-pravnih državljanov, ki tvorijo vladajoči družabni razred, v drugih kak stan ali razred, v Dubrovniku na primer plemstvo.

Vsi ti tipi spadajo torej v preteklost. Pač pa je sedanost ustvarila nov tip republike in sicer takozvano predsedniško. Enostavna je njena struktura, njen poglavar nima bleščečega naslova, ampak brezbarvno se imenuje predsednik. Preprosto, meščansko in demokratično je celo ustrojstvo, saj je v sodobnih republikah uresničen lep del sodobnih demokratičnih zahtev.

V dve veliki skupini se deli sodobna republika. Ena skupina obsega vse republike, v katerih je najstrožje izvedeno načelo delitve oblasti, kakor zlasti v Združenih državah. Vsa zakonodajna oblast je v rokah kongresa, vsa izvrševalna v rokah predsednika. Državni sekretarji niso člani zakonodajnega zbora, kakor velewa parlamentarni sistem, ampak imenuje jih po svojem lasnem ukrepu predsednik republike. Načelo delitve oblasti zahteva pa tudi, da predsedniku ne pristoji pravica, zakonodajni zbor sklicevati, niti ga zaključevati, niti razpuščati. Pa vendar ima kongres pravico, obtoževati predsednika, ki je torej odgovoren zakonodajnemu zboru. Temeljna misel ameriškega predsedniškega tipa je tudi, da voli ljudstvo predsednika in ne zakonodajni zbor, vsled česar je ta povsem neodvisen od zborniških strank. Vse južnoameriške republike so se ravnale po vzorcu ustave Združenih držav in so recipirale njih neparlamentarni sistem, kar je pravi vzrok njih burnostrastne nemirne politike, ki je kakor ustvarjena, da omogoča energičnim možem diktaturo.

Francoski tip predsedniške republike je strogo parlamentaren. Francoskega predsednika voli narodna skupščina, to je skupni zbor senatorjev in poslancev. Vsled tega je francoski predsednik brez političnega vpliva. Večina zbornice mu oktroira kabinet, ki ga ima imenovati. Zanimivi so začetki francoskega predsedstva. Od l. 1870.—75. po katastrofi drugega cesarstva je bil ministrski predsednik obenem predsednik republike. Vse je mislilo, da je to zopetni prehod k monarhiji. In ustvarili so predsednika, ki je v marsičem podoben parlamentarnemu monarhu,

prepustivšemu svojo oblast kabinetu.¹⁾ Neodgovoren je, s pri-
voljenjem senata more razpustiti zbornico poslancev, pravi par-
lamentarni monarh brez vpliva in moči. V marsikaterem oziru
je torej Francija bolj podobna parlamentarni monarhiji nego re-
publiki. Vsekakor je tip Francije poučen, ker nam dokazuje, da
so izrazi monarhija in republika premnogokrat etikete brez
prave vsebine. Na vsak način je razdelba v vladavine, katerih
vladar, poglavar, je odgovoren ali neodgovoren, eden najzna-
čilnejših kriterijev, po katerem moremo razlikovati monarhijo
od republike. V vseh treh tvorbah, bodisi v monarhični, bodisi
v republikanski, je pa na čelu vladi poglavar, vladar, za-
stopnik vladajočih.

Zdi se, da republiki ni usojeno, da se vkorenini v monar-
hičnem sistemu evropskih držav. Monarhija se z lehkoto pril-
godi tudi najdemokratskejšemu političnemu sistemu, ona varuje
pred naglimi preobrat, ona more biti v mnogo večji meri ko
republika zaslomba slabih in je sposobna gladiti pot dosegljivi
relativni socialni pravičnosti.

VII. Parlament.

1. V konstitucionalnem življenju si stojita vedno in povsodi
nasproti dva glavna činitelja, dva protagonista, vladar in par-
lament. Po terminologiji francoske revolucije bi morali pač go-
voriti mesto o parlamentu o ljudstvu. Pa ljudstvo je pojem, ki
se mu tako težko dá jasno obeležje, ker mu tako povsem manjka
vsa pravniška opredeljenost. Parlament pomenja nekaj mnogo
točnejšega. Vidimo njega člene, čitamo njih razprave, in njih
sklepi so zakoni, ako je ž njimi soglasen vladar. Prikazati dej-
stvovanje zakonodajne reprezentacije, kakršna je parlament, je
gotovo jako mikavna, dasi jako težka naloga. V sledečih vrstah
pač ni mogoče skicirati vsega ustrojstva, temveč le podčrtati
glavne smeri razvoja in v velikih obrisih orisati nekatere glavne
institucije.

Borba med vladarjem in parlamentom je raznoobrazna, polna
dramatičnih senzacij, kažoča ostro politično nasprotstvo dveh po-
litičnih redov in naziranj. Nikjer pa ni ta borba neizprosnejša,
nikjer bolj dosledno in sistematično izvedena ko v Angliji. V
zgodnjem sred. veku začne in traja do devetnajstega stoletja. Par-
lament zmaguje polagoma, vsako formalno uzakonjenje v šartah

¹⁾ Duguit: *L'État*, III. str. 330.

je pravzaprav samo konstatiranje dejanskega političnega stanja, ki si je priborilo veljavo. Ta borba med parlamentom in dinastijami je raznolična, bojna sreča je nestalna, pa vendar si parlament čim dalje bolj zagotavlja pravice in svoboščine, prave temelje državljske svobode. Parlament je našel zaveznika v zgodovinskih dogodkih. Dočim se je parlament opiral na stoletne, nepretrgane tradicije, so se dinastije menjavale. Čim slabše so bile dinastije, čim manjša je bila vsled izprememb na prestolu politična moč vladarjev, tem lažje je bilo zbornici občin zmagati v borbi za svoje zahteve. Ta boj parlamenta z vladarji ni boj govorov, resolucij in takozvanega javnega mnenja, ta borba ima neredko značaj meščanske vojne. Krvavi dogodki vstaje in dve revoluciji sta bili potrebni, dokler krona ni uvidela, da se je nemogoče upirati rastočemu vplivu zbornice občin. V tej borbi zastopa zbornica občin neomajno svoje zahteve, njeni člani žrtvujejo svoje življenje, svojo eksistenco in premoženje državljski svobodi v prid.

Začetki angleškega parlamentarnega sistema segajo nazaj v daljno preteklost. V večji meri ko pri vseh drugih narodih moremo pri Angležih zasledovati ugodne posledice križanja različnih ras, ki se med seboj dopolnjujejo po svojih vrlinah in lastnostih. Tako križanje nima seveda nič skupnega s tako pestro zmesjo plemen, kakršno izkuša ustvariti sodobna Rusija, ali pa z ono mešanico ras, ki jo imenujemo »mestice levante«. Plemena, ki so se križala na angleških tleh, so bila zdrava, mlada, v polnem razcvetu svojih mladostnih sil. Šele ko so se polastili germanski Saksi in Angli britskega ozemlja, se je začelo razvijati na »zelenem otoku« pravo državno življenje. Briti niso bili državotvoren živelj, živeli so nesložno, medsebojni spori so onemogočili ustvaritev krepkih državnih oblasti. Angli in Saksi so bili drugega kova ljudje, skoraj je bilo ustvarjeno na tej novi zemlji germansko kraljestvo. Witenagemot je bil zbor, na katerem so se zbirali najuglednejši možje cele države, veleposestniki, vojščaki in cerkveni dostojanstveniki, pa tudi vsak svoboden mož se ga je mogel udeležiti. Sklepi tega zbora so bili za vladarja kolikor toliko obvezni, oni so določevali smer notranje in zunanje politike. Pa ta prvotna germanska država ni bila dovolj krepka, da bi se mogla upreti invaziji tujcev. Anglosaksonska država ni bila še enotna, notranji spori so onemogočili koncentracijo sil in krepak zmisel za obrambo nasproti zunanjim sovražnikom. Križanje plemen še ni bilo dovolj intenzivno, manjkalo je še oni živelj, ki bi naj dal prebivavcem

britskih otokov nedvomljivo plemensko superiornost. Bojevitim Normanom je usojeno, da ustvarijo na razvalinah anglosaksonskih državnih poizkusov krepko fevdalno ustrojstvo. Normani so bili germanskega plemena, pa bivajoči na severu Francije so se navzeli romanskih običajev in duha. Normani so si podvrgli Anglosakse, in ves državni red je bil postavljen na nove temelje. Vladarski instinkt zmagovavcev jim je narekoval stroge naredbe. Čutili so, da jim je vlada zagotovljena le v slučaju, ako brezobzirno postopajo proti prejšnjim vladajočim slojem. Izvršila se je razlastitev zemlje, kakršna se še ni doslej zgodila v takem obsegu. Normani so se polastili zemlje, ki je bila doslej v rokah anglosaksonskih vladajočih slojev. Kralj Viljem I. je ena najznačilnejših postav med angleškimi vladarji, on ni bil samo vojščak, ampak tudi državnik, kakršnih je malo. S krepko roko ustvarja angleško fevdno državo. Do vpada bojevitih Normanov je bila dežela razdeljena v »shires« in »hundreds«. Normani niso odstranili te razdelitve, ampak so izpolnjevali staro anglosaksonsko grofovsko upravo. Na čelo grofijam so postavili shirgerefa, šerife. Pozneje nam bo zasledovati, kako važna je bila grofovsko uprava za razvoj angleškega parlamenta, v grofijah se mora iskati zibel angleškega parlamenta. Viljemovo kraljestvo je bilo postavljeno na solidne temelje, in vladarji nikakor niso mogli dopuščati, da bi velikaši fevdno oblast izrabljali proti kraljem. Radi tega se morajo velikaši boriti z vladarji, ki najdejo verno zaslonbo med premaganimi Anglosaksi.¹⁾ Ta izredni položaj pospešuje ustavni razvoj v zmislu teženj širših slojev. Krona je prisiljena, da se opira ne na velikaše, ampak na one narodne življe, ki jim je v bodočnosti usojeno se udeleževati borbe za politični vpliv. Sto let vladajo krepki vladarji novo anglonormansko državo. Po Henrik II. se pa začne upadek. Junaški Rihard se ne briga mnogo za vlado, križar je, v daljnih krajih, daleč od domovine, se bavi s pustolovskimi avanturami, ki mu zagotavljajo odlično mesto v srednjeveški romantiki. Njegov naslednik Ivan brez dežele je še slabši vladar, manjkajo mu viteške vrline, ki so dičile Riharda. Ivan je breznačajen slabič, ki mu je tuja vsaka velikopotezna državna politika. Onkraj morja izgubi svojo normansko dedščino, francoske zemlje. Težka je borba med kraljem in staleži. Z orožjem v roki, morajo kralju izsiliti ustavne koncesije. Kralj se ne upa nasprotovati vojski nezadovoljnih viteзов, meščanov in velikašev in na runimedskem travniku se začne v juniju l. 1215. pogajati z upornimi vstaši. Plod teh pogajanj je magna charta.

¹⁾ Gneist : Englische Verfassungsgeschichte, 1882, str. 111.

Povsem pravilna je sodba angleškega ustavnega zgodovinarja Stubbsa, ki meni, da magna charta zaključuje važno periodo angleške ustavne borbe in obenem odpira novo dobo borbe in zmage. Magna charta je eden najvažnejših dokumentov ustavnega življenja vobče. V njej najdemo glavne misli, ki so pozneje poklicane tvoriti temelj čisto novemu političnemu združenju, ki je predpogoj civilizatoričnega napredka v bodočnosti. Možje, ki so si po hudi borbi uzakonili javnopravne predstave, ki jim je bilo usojeno povsem izpremeniti dosedanje razmerje med vladajočimi in vladanimi, so se navidezno borili za svoje stanovske privilegije, pa zmaga njih načel je pomenjala zmago državljanske svobode. Prvi kralj, ki je vladal v novem obdobju, Edvard I., je plastično izrazil novo državno načelo, »that which touches all shall be allowed of all«, to, kar se tiče vseh, bodi tudi od vseh sprejeto.¹⁾

Kaj je torej vsebina tega najvažnejšega angleškega ustavnega dokumenta? Določbe magne charte se tičejo fevdnega prava, sodne, policijske in finančne oblasti. Dvojna je smer magne charte, fevdalci zahtevajo zaščito svojih interesov pred kraljevo oblastjo, mesta in nižje plemstvo si pa izkušajo zagotoviti tudi pravice.

Lastniki fevdov so izkušali na razne načine onemogočiti kršenje svojega položaja zlasti v finančnem oziru. Kadar pride zajem v druge roke, je treba plačati vladarju takozvani relevium, ki je v charti natančno določen. Fevdni varih naj sprejema določene dohodke, zabranjeno mu je pa se dotekniti rejenčevega premoženja. Nihče se ne sme siliti, da bi bile njegove fevdalne službe večje, nego so bile doslej.

Najvažnejše so določbe, tikajoče se pravosodstva. Običajne civilne pravde se naj ne razpravljajo več na dvoru, ampak pri stalno določenih sodiščih. Po grofiji potujoči sodniki naj vodijo civilne porotne obravnave. Kazenskega sredstva naj ne izvršujejo grofovski ali mestni šerifi. Najimenitnejši je pa znani člen 39. »Nullus liber homo capiatur vel imprisonetur aut dissaisiatur aut utlagetur aut exuletur aut aliquo modo destruatur, nec super eum ibimus, nec legale iudicium parium suorum, ver per legem terrae.« V teh besedah je izražena osebna svoboda državljana. Samo zakonita obsodba po državnih zakonih naj jemlje posamezniku osebno svobodo. Odslej je nemogoče, da bi kralj samovoljno jemal svobodo in zapiral nevšečne mu osebe. Magna charta jamči vsako-

¹⁾ Stubbs: The constitutional history of England, II. str. 5.

mur osebno svobodo in ne dopušča, da bi mogla kraljeva oblast brez obsodbe, ki so ji podlaga veljavni zakoni, omejevati osebno svobodo državljanov. Ta člen je bilo silno orožje proti kraljevemu absolutizmu. Policijska oblast kraljevskih oblasti je mogla v izdatni meri biti v zapreko državljanski svobodi.

Magna charta jamči »libertates et liberas consuetudines« mestnim naselbinam. Mesta naj bodo svobodna od finančnega pritiska kraljevega fiska. Končne določbe se tičejo gozdarskega prava.

Določbe magne charte so bile vrlo opasne kraljevi oblasti, in izkušnjava odreči tej ustavni listini veljavo je bila velika. Radi tega je bilo umljivo, da so kraljevi nasprotniki ustvarili oblike in način, ki naj onemogoča odpravo teh važnih svoboščin. Petindvajset baronov je bilo izvoljenih, ki naj čuvajo izvršitev določb magne charte. Ako bi kralj kršil ustavo, naj ima ta odbor pravico, ga rubiti in mu odvzeti gradove, zemljišča in posestva.

Pravice staležev so precej dvomljive in njih izvršitev nezanesljiva, ako kralj ni prisiljen jih sklicevati. Tudi v tem oziru obsega magna charta članek, ki je prevažen, ker polaga temelje angleškemu parlamentarizmu. »Commune consilium regni nostri« hodi sklicano v svrhu, da sprejme takozvani *auxilium*, fevdno davščino vladarju, v slučaju vojne pa vojaški kontingent, ki je večji nego oni, ki ga določuje fevdno pravo. Baroni morajo biti poklicani na *commune consilium* in sicer na način, kakor to določuje člen 14.¹⁾

Veliki glavni misli magne charte sta torej: zajamčenje osebne svobode in pa zagotovilo, da bode *commune consilium* redno sklicano, kadar bo potreboval vladar vojaško službo in davščine, ki presegajo mero po fevdnem pogodbenem pravu določenih davščin. Ti dve glavni misli: zajamčenje osebne svobode in redno sklicevanje zakonodajnih zborov v svrhu sklepanja o davkih in vojakihi sta postali tudi temelj vsega sodobnega parlamentarnega ustrojstva.

Papež je bil prvi, ki se je zavzel za ogroženo absolutno kraljestvo. »Proti kralju in papežu je bil združen ves narod, kleriki in laiki, plemstvo in občine. Normani in možje staroangleškega rodu, vsi ti so bili spojeni ne samo proti tujim kraljevim ljubljencem, ampak tudi nasproti napadom iz Rima.«²⁾ Inocenc III. je izrekel interdikt nad Anglijo, ki je iskala novih oblik družabnega

¹⁾ Vsebina in besedilo magne charte po Gneistu: *Englische Verfassungsgeschichte*, str. 240 in dalje.

²⁾ Freeman: *Growth of the english constitution*, 1909 str. 80.

življenja, kakršne so pozneje ustvarile novo civilizatorično politiko. Papež je izkušal z vsemi silami podpirati absolutističnega Ivana in uničiti boritelje za svobodo.

Zmaga vsega naroda med kraljem je bil prevelik uspeh za ljudsko stvar, da bi se ne bilo bati reakcije. Baroni in mesta morajo skrbno čuvati pridobljene pravice z orožjem v roki. Ta borba je smela in težka, ljudsko stvar ščiti Simon de Montfort, ki izvojuje Angliji državljanske svoboščine. Treba je bilo krvavih bojov, preden je kraljestvo uvidelo, da ni mogoče več iztrgati ljudstvu danih pravic. Neupogljivi Simon de Montfort je sklical 20. januarja l. 1265. v Westminster zbor. Na tem parlamentu so bili prvič zbrani zastopniki grofij, mest in trgov. Vsakemu grofijskemu šerifu je bil poslan »writ«, v katerem se mu nalaga, da ima grofija poslati dva viteza. Tudi vsako mesto, ki je bilo povabljeno, je imelo poslati po dva zastopnika. Da pa razumemo ogromni pomen, ki ga je imelo zastopstvo grofij za bodoči reprezentativni sistem, se je treba dotekniti ustrojstva grofovskih sodišč. Sodišče grofije je nekako zastopalo celo grofijo. To, kar sprejme grofovsko sodišče, je sklep prebivavstva cele grofije. Državo tvorijo grofije, torej je parlament, kjer so združene vse grofije, zastopstvo vsega ljudstva. Parlament je veliko grofovsko sodišče. (Hatschek *Englisches Staatsrecht*.) Parlament, kjer so sedeli cerkveni in posvetni velikaši, zastopniki grofij in mest, je imel že značaj ljudskega zastopstva.

Ni mogoče, da bi na tem mestu zasledovali razvoj angleške ustavne zgodovine, povestnico angleškega parlamenta. Omenjati nam je dva najvažnejša zakonodajna čina, ki sta bolj ko vsi drugi prispevala k učvrščenju današnje angleške državljanske svobode, in sicer: »Habeas corpus act« z leta 1679. in deklaracijo pravic z l. 1688.

Značilna črta angleškega ustavnega razvitka je, da si je pravni rek pridobil veljavo v praktičnem življenju, preden se je uzakonil. Tako je tudi z načeli, ki so dosegli pravno veljavo v Habeas corpus aktu. To angleško pravno načelo je pozneje prešlo v vse ustave in je postalo glavni temelj sodobne svobode. Habeas corpus akt pomenja v svojem jedru kontrolo upravnega čina potom sodišč. Ako je kak državljani zaprt po ukazu upravne oblasti, ne da bi to odgovarjalo zakonom, mu je na razpolago ustavno sredstvo, se obrniti na sodnika, ki mu more izposlovati svobodo. Ako je bil kdo protizakonito aretiran in zaprt, more on sam, njegov zastopnik ali kdorkoli zahtevati od sodišč, da se zaprti izpusti na svobodo. Ako je dotičnik osumljen

manjšega prestopka, more zahtevati, da se izpusti pod pogojem, ako položi kavcijo.

Habeas corpus ukaz se izdaja v sledeči obliki: »Nadzorniku naših ječ pozdrav. Zapovedujemo vam, da postavite telo N. N., ki se nahaja bojda pod vašo stražo v naših ječah, pred naše sodišče in obenem sporočite, kedaj in zakaj ste ga zaprli...« Sodna oblast je poklicana izdati tak ukaz, ki zaprtega stavi pred sodnike in na tak način zabranjuje, da bi ga mogle upravne oblasti zadržati v zaporu. Razvidno je, kako ščiti tak zakon osebno svobodo pred samovoljnostjo kraljeve eksekutive, pred absolutističnimi nagnenji birokracije. Vsak čin uprave je na tak način podvržen razsodbi sodišča, ki se mora izreči, ali je bila državljanu po zakonu odvzeta svoboda ali ne. Zanimivo je, da se more habeas corpus akta poslužiti ne samo Anglež, ampak tudi tuj državljan, ki ima pravico se sklicevati na habeas corpus akt in zahtevati potom ukaza najvišjega sodišča, da se izpusti iz zapora.

Po dokončani takozvani slavni revoluciji je bila izdana sloveča deklaracija pravic, bill of rights. Stuartovci so bili izgnani, kralj Jakob II. se je moral odreči kroni. Zopet je bil trenotek, ki ga je mogel parlament uporabiti v svrho, da se širi njegov vpliv in zmanjša krajeva veljava. Določbe deklaracije pravic enkrat za vselej zagotavljajo parlamentu neodvisnost in napram kralju odločujoč vpliv. Volitev členov parlamenta mora biti svobodna. Členom parlamenta se dovoli svoboda govora in besede. »Bill of rights« izreka načelo imunitete. Poslanec je samo parlamentu odgovoren za svoje parlamentarno delovanje, noben urad, nobeno sodišče ga ne more klicati na odgovornost. Državljeni imajo pravico kralju predlagati peticije, in se ne sme nihče zasledovati, ki se je posluževal peticijskega prava. Važne so določbe, ki zabranjujejo suspenzijo zakonov. Ne da bi parlament v to privolil, ne sme krona suspendirati nobenega zakona. Pravo zakonodaje je iluzorno, ako mora krona v izvestnih slučajih po samovoljnem prevdarku dispenzirati posameznike od veljavnih zakonov. Tak dispens zabranjuje deklaracija pravic. Tudi porotnikov se tiče deklaracija pravic. Porotniki morajo biti pravilno vpisani v seznamu in porotniki imajo soditi v veleizdajnih pravdah. V marsikaterem oziru ponavlja deklaracija pravic v magni charti izražena pravna pravila, pa seveda v mnogo bolj koncizni in povsem jasni obliki. Davki, ki bi se pobirali brez dovoljenja parlamenta, so nezakoniti. Novačiti vojake in držati vojsko je vladi dovoljeno le, ako to sklene parlament. V deklaraciji pravic je

torej v velikih mogočnih potezah izraženo angleško parlamentarno pravo. Pa onega, ki pozna ustavno preteklost Anglije mora pač poraziti dejstvo, v kako ozki idejni zvezi so temeljne pravice deklaracije pravic s srednjeveško magno charto. Preteklost je najožje spojena z novim vekom. Te kodificirane pravice sedemnajstega veka so politična posledica čisto izrednih zgodovinskih odnošajev. Dinastiji Stuartov je bila odvzeta krona, kraljestvo je bilo ponižano in povišane so bile ljudske pravice.

Parlament in kabinet, to sta dva pojma, ki se dopolnjujeta. Parlament je predpogoj in izvir kabinete vlade. Radi tega je v stvarni zvezi, ako, govoreč v temeljih parlamenta, dostavimo temeljne misli kabinetne vlade.

Angleški srednji vek pozna ustavne uredbe, ki izkušajo umetnim potom ustvariti to, kar je pozneje bila naravna posledica ravnotežja odločilnih socialnih sil. Bojeviti normanski baroni so že v svojem jedru spoznali ono glavno predstavo parlamentarne vlade, da mora biti vlada vzeta iz srede zakonodajnega zbora. L. 1258. je bil zbran oxfordski parlament, ki je sprejel sledeči načrt parlamentarne vlade v pravem zmislu besede: Kralju naj stoji ob strani svet petnajstih mož, ki naj mu svetuje v vseh zadevah, tičočih se kraljestva; ima naj pa tudi izvršujočo oblast v finančnih zadevah, nadzorstvo nad pravosodstvom. Njegova naloga bi naj bila skrbeti, da se ohrani svoboda. Ta petnajstorica je bila izbrana na jako zamotan način, in sicer je bil odločilen vpliv baronov, kakor tudi kraljev. Pa poleg te petnajstovice je bila še dvanajstorica, ki je bila voljena izključno iz baronske srede.¹⁾ Oba odbora sta se posvetovala o vladnih zadevah in sta gotovo združevala do neke mere v svoji sredi izvrševalno oblast. Ta način vlade je nekak zanimiv predhodnik sodobne vlade, izbrane iz parlamentarnih vrst.

Vendar se ni razvil kabinet iz teh odborov, ampak iz kraljevega sveta, ki je obdajal vladarja že v pozni preteklosti. Kraljevi osebni svetovavci so tvorili pod Henrikom II. posebno, od drugih odločeno skupino, ki je odločevala v državnih zadevah.²⁾ V državnemu svetu, v »privy council«, so imeli vsi najvišji državni uradniki, vsi predstojniki najvišjih uradov glas in sedež. Pa ta zbor je bil jako mnogobrojen in pač radi svoje okornosti ni bil pripraven, da bi v svoji celoti tvoril vlado. Povsem naravno je bilo, da je kralj nekaterim izmed teh velikašev posebno zaupal. Tri kraljevi zaupniki so se zbirali zase v odločenem prostoru in

¹⁾ Stubbs: The constitutional history of England, II. str. 76.

²⁾ Stubbs, o. c. II. str. 40.

radi tega so jih imenovali »cabinet«. Ko so vladali kralji iz tujih dinastij, ki niti angleško niso razumeli, je seveda rasel vpliv tega ožjega državnega sveta, ki je užival v posebni meri kraljevo zaupanje. Posebno pod tremi Juriji, ki so bili slabi vladarji, je imela ona skupina kraljevih zaupnikov vedno bolj odločilen glas. Dinastija je bila tuja, ni poznala angleških razmer, ni imela korenin v angleški zemlji, v angleškem ljudstvu. Ta slabost krone je premaknila politično težišče v parlament. Deklaracija pravic je že pomenjala popoln upadek kraljevske oblasti. Kraljev oponent, parlament, ki mu je stalo ob strani odločno in samozavestno ljudsko mnenje, je bil odslej silnejši činitelj. Povsem naravno je bilo, da si je odslej mogel kralj izbirati samo take zaupnike, ki so bili vseč tudi parlamentu, in sicer iz vrst členov zakonodajne skupščine. Edino le socialno je treba umevati postanek in začetek parlamentarne vlade. Je pa še druga razlaga tega postanka, ki se zdi nekoliko preumetna. Kralji so izkušali potom svojih uradnikov, ki so se pustili voliti v skupščino občin, vplivati na sklepe tega zbora. Da bi se skupščina odkrižala takih neljubih členov, je kratkomalo sklenila, da osebe, ki izvršujejo ta ali oni urad, ne smejo zasedati v skupščini. Obratno je pa zbornica zahtevala, da morajo važni uradi biti zastopani v zbornici, in osebe, ki so izvrševale funkcije teh državnih uradov, so se morale udeleževati zborničnih sej kot poslanci, saj se je izlahka našel kak volilni okraj, ki jih je poslal v parlament. Na ta način se je bojda razvil običaj, da morajo biti člani vlade obenem poslanci. Na vsak način je umevnejša socialna razlaga, po kateri je vlada vsled političnega pritiska zbornice in javnega mnenja morala biti sestavljena iz členov zbornice, ki zastopajo največjo stranko.

Pa tudi ostala načela parlamentarne vlade so se šele polagoma udomačila. Osemnajsto stoletje pomenja za Anglijo ono dobo, ko so se ta načela razvila. Običaj, da mora vlada odstopiti, kadar zbornica občin izreče svoje nezaupanje, je prodril primeroma jako pozno. Tudi šele ščasoma, in sicer čim bolj se družba in država demokratizira, se uveljavlja naziranje, da prihaja zlasti v poštev pri snovanju vlade zbornica občin in ne zbornica lordov, da je treba člene vlade vzeti izključno iz vrst členov zbornice občin. Nastajajo parlamentarni običaji, ki vedno bolj križajo pomen zbornice lordov. Kaj more storiti vlada, ako so lordi trdoglavi in nočejo privoliti v zakonski načrt, ki ga je nižja zbornica že sprejela? Krona imenuje lorde, ki soglašajo z vlado na krmilu in z večino zbornice. Pa vlada ni prisiljena brž odstopiti, ako ji je dala zbornica nezaupnico. Kabinet more apelirati na volivce, saj

mnogokrat umeina večina zbornice nima v volilnih okrajih med ljudstvom zaupanja. Da ima vlada pravico enkrat razpustiti zbornico, je povsem demokratična uredba, zakaj nove volitve so nekaj referendum, ki kaže vladajoče javno mnenje. Nikar pa ne more uporabiti vlada, ki je na krmilu, tega sredstva drugokrat, zakaj to zabranjuje parlamentarni običaj. Povsem polagoma je prišlo tudi do solidarne odgovornosti vlade. Spoznanje, da ni samo poedini minister, ampak vse ministrstvo odgovorno pred zbornico, je zmagalo primeroma šele pozno. V starejši dobi je bilo še mogoče, da je samo del ministrov pripadal večini zbornice in da je tudi opozicija imela v vladi svoje zastopstvo. Odkar je pa zavladalo načelo solidarne odgovornosti, so morali biti vsi člani vlade pripadniki ene in iste stranke. Iz vsega tega je razvidno, da je oni sklad običajev, ki ga imenujemo parlamentarizem, nastal tekom časa, vsled pritiska odnošajev in vpliva politične ter socialne premoči.

2. Razumljivo je, da v okvirju tega spisa nikakor ne moremo obravnavati vseh posameznosti parlamentarnega ustrojstva. Značaju tega spisa najbolj odgovarja, ako omenjamo tudi v tem oddelku samo v obrisih najznačilnejše obeležje najvažnejših institucij, saj to je pač najbolj v zmislu delokroga občnega državnega nauka. Ako vprašamo koga iznenada, kaj je parlament, pride pogosto v zadrego. Ni lahko namreč tako uredbo karakterizirati kratko, stvarno in na popolen način. Vse javnopravne institucije, izvzemši monarhije same, so precej abstraktnega značaja in množici težko pojmljive. Še precej dobro opredelbo parlamenta izkuša dati Duguit, ki imenuje parlament: kolegij oseb, upravičenih ustvarjati sklepe, ki pod gotovimi pogoji zavezujejo člane kolektivnosti na celem ozemlju, ki je naseljeno od členov te kolektivnosti. V tej definiciji so žal neki izrazi, ki obtežujejo njeno razumevanje. Kratko moremo reči: parlament je zakonodajni zbor države. Samo ona državnopravna tvorba, ki jo imenujemo državo, more imeti parlament. Samo parlament more v konstitucionalni monarhiji ali v demokratični republiki sklepati zakone, ki upravičujejo in zavezujejo vse državljane. Provincijalna, mestna in strokovna zastopstva ne sklepajo nikdar o zakonih, njih sklepi ne potrebujejo vladarjeve zakonske sankcije. Seveda so mnogo dvomljive tvorbe, kjer smo v negotovosti, ali se moremo v takih slučajih posluževati naziva parlament. Ali pritiče avstrijskim deželnim zborom naziv parlament? Ako smatramo dežele za državne fragmente, ki se vedno bolj bližajo državnemu tipu, potem bi jih mogli imenovati države. Ker se pa ustavni raz-

voj giblje v nasprotni smeri, je skoraj izključena možnost, da bi se iz njih razvile države. Dežele imajo sicer deželne zakone, ki jih pa ne kontrasignira deželni organ, ampak minister, centralne države, ki ga ne veže nikaka odgovornost napram deželnim zborom. Kar se tiče Hrvatske seveda ni nikakega dvoma, da moremo imenovati sabor parlament. Tudi oni, ki odrekajo Hrvatski značaj države, morajo vendar priznavati važno dejstvo, da je ban kakor tudi predstojniki treh oddelkov odgovoren saboru. V tej odgovornosti zakonodajni skupščini leži tudi odličen karakteristikon parlamenta.

Predočimo si poslanca, ki ga je v srednjem veku poslala kaka angleška grofija v zbornico občin. Njegovi volivci so smatrali razmerje med njim in seboj za povsem zasebnopravno. Izvoljeni je pooblaščenec, volivci so pooblastilci. Volivci sami plačujejo svojega pooblaščenca kakor trgovec svojega prokurista ali graščak svojega upravitelja, skrbijo za konja, ki ga naj nese v London. Poslan je v zbornico, da zastopa edinole interese svojega volilnega okraja in sicer na način, kakor to želijo volivci, mandanti. Volivci sestavijo pri volitvi seznamek svojih želj in zahtev, in poslanec se zaveže, da se bo po tem natančno ravnal. To je imperativni mandat. Izvoljenec nima svoje lastne volje, svojega političnega naziranja, ampak narekuje ga zbor volivcev. Vse te posameznosti izborna odgovarjajo pravnemu značaju mandata.

Glavne misli, kakor smo jih razlagali na temelju staroangleškega volilnega prava, so strogo staleške in so imele domovinsko pravico v vseh staleških državah. Staleži zborujejo vsak zase. Pravo udeležitve na staleških zborih se ne smatra za pravo, ampak za dolžnost. Imperativni mandat je preznačilna črta celotnega pravnega razmerja. Staleški poslanec je zastopnik svojega staleža ali okraja, nikakor pa ne celega ljudstva. Ob začetkih francoske revolucije se kaže prav reliefno, kako se preobraža staleška država v konstitucionalno. Tretji stan se noče več samostojno posvetovati, ampak pozove oba druga, da se mu pridruži in se smatra potem za zastopstvo vsega ljudstva. Poslanci voljeni v prvo zakonodajno skupščino, so prinesli s seboj svoje »cahiers«, v katerih so bile razložene zahteve volilnih okrajev kakor tudi po vzorcu starih staleških zastopstev ukazi, po katerih se ima ravnati poslanec. Ako bi poslanec hotel glasovati za zakon, ki je nasproten temu ukazu, se mora obrniti na svoj volilni zbor. Vse to je bilo povsem v nesoglasju z novodobnim razmerjem med volivci in poslancem. Francoski zakonodajni zbor je izkratka sklenil neveljavnost svojih »cahiers« in na ta način

raztrgal vsako vez z volivci. Volivci pravno prenehajo po volitvah biti enota, katere mnenje je za poslanca obvezno. Poslanec je po volitvi pravno neodvisen od svojih volivcev. Brž ko je izvoljen, preneha volilni zbor biti pravni činitelj.

Ako smatramo pravno obliko mandata za neporabno v svrhu, da označimo razmerje med volivci in poslancem, stopa nam pred oči druga pravna predstava in sicer ona reprezentacije. Pravna predstava reprezentacije sega daleč v preteklost, vendar ni bila v neposrednjih vladavinah starega veka primerna priložnost, da bi se ona uveljavila. Volja predstavitelja je pri pravni obliki predstaviteljstva volja predstavljenega. Znan je Rousseaujev ugovor, da je predstavitevstvo nemožna pravna oblika, zakaj suverenost je neodtujljiva in ni mogoče, da bi bila volja suverena ljudstva volja narodnega predstaviteljstva v strogo pravnem zmislu.

Pojmljivo je pač, da edino le povsem abstraktno vidimo v volji predstavitelja voljo predstavljenih. To voljo predstavitelja smatramo kratkomašo za voljo onega, ki ga predstavlja, ne da bi si stavili realnega vprašanja, ali je sploh mogoče kako prenašanje fizične volje od predstavljenega na predstavitelja. Vsak čin predstavitelja je izraz njega pravniške volje, ki jo smatramo v zmislu ustave za voljo predstavljenih, ne da bi se vprašali, ali je sploh izvedljivo tako prenašanje psihološke volje. Ako vidimo v reprezentacijskem razmerju dopustljivo teoretsko obliko, se nam ni bati ugovora, ki je naperjen proti mandat-skemu razumevanju. Dočim je značilna črta mandata, da mandanti ne izgubijo po izvolitvi mandatorja izvestnih zahtevkov, je reprezentacijsko razmerje v tem oziru enostavnejše in laže umljivo. Predstavitelj ne stoji nasproti predstavljenecu kakor mandator mandantu. Poslanec na čelu predstaviteljnosti je povsem neodvisen od predstavljenih.

Sedaj pa nastane kočljivo vprašanje, ali je smatrati parlament za organ. Stari Gerber je poznal samo dva državna organa, vladarja in staleže. Ako se poslužujemo organskega pojma, storimo to v pravniškem in nikakor ne socialnem zmislu. Juristični, nikakor socialni organ prihaja tu v poštev. Razpravljajoči v parlamentu si stavljajo naprej vprašanje, je li parlament pravniška ali socialna institucija. Način, kako nastaja zakon, tisti predstadij, ko se zakonsko besedilo ustvarja sredi boja nasprotnih socialnih naziranj in sil, je na vsak način strogo socialnega značaja. Parlament, ona socialna kovačnica, kjer se pod vplivom najrazličnejših družabnih činiteljev kuje ono orožje, ki bodi ustvaritelj novih družabnih vrednot, zakon, je v svojem jedru družaben socialen

pojav. Družabne sile so, ki kumujejo pri njegovem rojstvu, pri volitvah. Ustava je tisti činitelj, ki bi ga mogli primerjati z »nepriustranskim«, ki mu je naloga ustvariti enake, pravične pogoje za bojujoče se stranke. V ustavi je določeno, kakšno bodi bojišče; kakor pri igri ali na športovnem borišču je namenoma tej ali oni socialni skupini odkazana prednost, ki ji naj olajša borbo. Na tej areni, ki jo je odmeril ustvaritelj ustave, se torej odigrava borba, ki ji je smoter in svrha, ustvariti pravna pravila, kakor to želi močnejša in zmagovita skupina. Nič pravniškega ni opaziti v tej neprestani, brezobzirni borbi družabnih sil. Radi tega se tudi ona pravila, ki si jih boritelji sami ustvarjajo, namreč določbe poslovnega reda, na pol pravniškega, na pol socialnega značaja. Preblizu so ta pravila političnemu vrvenju, da bi mogla biti čisti izraz pravniških stremeljenj.

Povdarjali smo socialni značaj večine parlamentarnih institucij, ki so v svojem postanku in svoji dejstvenosti plod faktičnega razmerja socialnih sil. Vse te socialne funkcije ne dopuščajo, da bi bile izraz pravniškega organstva. V marsikaterem oziru ni volja parlamenta pravniška volja, ker je povsem socialnega izvira in značaja. Ali je pa mogoče smatrati zakonski načrt, ki ga je sprejela nižja zbornica, ki pa še ni potrjen od druge zbornice in vladarja za državno voljo, zakaj vsak državni organ mora biti izvrševatelj državne volje? Smatrali bi v tem slučaju parlamentarno voljo za pogojno državno voljo, ki postane brez-pogojno pravniška volja v onem trenutku, ko se ji pridružujejo ostali od ustave poklicani činitelji. Vendar se gotovo najde cela vrsta parlamentarnih funkcij, ki niso socialnega, ampak pravniškega značaja, ki so funkcije parlamentarnega organa in ki ustvarjajo pravniško-državno voljo, ki je pravniškega izvira. Pravniška državna volja se pojavlja povsodi tam, kjer se kreirajo državni organi potom volitev, ki jih izvršuje zbornica. Ako voli francoska zbornica poslancev in senat predsednika republike, je videti v tem gotovo izraz državne volje. Ako bi bili parlamentarni običaji uzakonjeni, bi pač morali smatrati določitev oseb, ki tvorijo parlamentarni kabinet za čin pravniškega organstva. To bi ne bilo samo volja zbornice, ampak državna, ki bi v takih slučajih določevala najvišje državne organe. Vsa kontrolujoča delavnost zbornice je na vsak način izraz državne volje, zakaj ustava določuje te funkcije, katerih svrha je v strogo državnem interesu.

Dočim je stara staleška doba poznala edinole zastopstvo volilnega okraja in so staleški poslanci bili obvezani skrbeti sa-

mo za volilni okraj ali pa za interese svojega staleža, je poslanec novodobnega parlamenta zastopnik vsega državnega ljudstva. Povsem upravičen je ugovor, da je to precejšnja fikcija. Ako smatramo poslanca zares za zastopnika vsega ljudstva, bi moral obsegati njegov volilni okraj teritorij vse države in vsak poslanec bi moral biti voljen od vsega ljudstva. Ako bi se imelo voliti sto poslancev, bi moral vsak volivec voliti sto oseb. Proporcionalne volitve s svojimi velikimi volilnimi okraji se približujejo temu idealu. Mali volilni okraji, kakršne je ustvaril novi avstrijski volilni red, so kakor ustvarjeni, da malenkostna lokalna politika ubije vsako širokopotezno stremljenje.

Oporekalo bi se načelu, da je poslanec zastopnik vsega ljudstva, z enostavnim razlogom, da dejansko zastopa poslanec edinole večino svojih volivcev in sicer interes onega razreda, ki ga je poslal v zbornico. Dvomiti moremo, ali stopajo ti razredni interesi že pri volitvi povsem jasno pred oči. Mnogokrat je volitev sama že plod kompromisa raznih gospodarskih slojev. Tudi niso redki slučaji, da se poslanec vkljub razrednemu stališču svojih volivcev zanima za vse sloje svojega volilnega okraja in smatra to naravnost za zahtevo lojalnosti. Sedaj si pa stavljamo vprašanje, ali je parlament institucija razrednih teženj, ali ne. Ako povsem nepristransko presojamo delovanje parlamentov zapadnih držav, vidimo, da je zakonski načrt, kakršnega sprejme zbornica, vedno nekak kompromis. nasprotujočih si teženj. Smoter vsakega državnega zakona je, da ni izraz hotenja in stremljenja samo enega razreda, ampak vseh skupin enotnega ljudstva.

Opozarjali bi h koncu samo na dve dejstvi, ki se navadno prezreta in brez katerih ni mogoč čisti parlamentarizem klasičnega angleškega kova. Čisti parlamentarizem zahteva brezpogojno, da je veljavnost ustave zunaj vsakega dvoma. V državah, kjer se stranke bojujejo za to, kar za njih ni predmet borbe, ampak skupna platforma, na kateri stojijo, vlada čisti parlamentarni sistem dveh strank. Odkar se pa v Angleji diferencira strankarsko življenje, ni izključeno, da pride tudi tam do preobrazb.

Zaključujoč to vrsto študij, je treba da se še enkrat naglasi pravi značaj takih raziskovanj, ki se tičejo temeljnih vprašanj občnega državnega nauka. Ne pravniški formalizem, ampak pojmovanje tistih gibnih zgodovinskih, socialnih in družabno-državnih sil, ki ustvarjajo in preobrazujejo vse oblike javnega življenja, pravzaprav — okove, ki človeka spremljajo od zibel do groba — in so mu izvir sreče in bede, neustrašnega poleta naprej in brezupnega omahovanja, je cilj in smoter takih študij.

Dodatki k „Spominom“.

Spisal dr. J. Vošnjak.

5. Dr. L. Rieger.

Glej tudi: dr. J. Vošnjak „Spomini“, I. zv. str. 239, :47, II. zv. str. 18, 20, 178, 262.)

Prvokrat sem ga videl l. 1868., ko sem se kot zastopnik Slovencev peljal v Prago k slavnosti polaganja temeljnega kamena za češko gledališče. Ker sem o tem že pripovedoval v svojih »Spominih«, dostavljam le, da ga takrat nisem poiskal v njegovem stanovanju, pač pa 1871, ko sem bil na federalističnem shodu v Pragi. Tačas smo šli slovenski delegatje: dr. Costa, Herman in jaz v njegovo hišo, kjer je v I. nadstropju imel obširno stanovanje. Našli smo Palackega, oba Grégra, izdavalca »Narodnih listov« in še več gospodov. Rieger nas je bil prav vesel, in tudi Palacký se je zanimal za nas južne Slované. Pa vse to zanimanje nam je malo pomagalo, ker so Čehi tačas sami bili v najhujši borbi proti vladnemu sistemu, katerega edini cilj je bil, avstrijske Slované tlačiti in če mogoče potlačiti. Čehi so torej imeli dovolj dela doma, da se ubranijo germanizacije, in niso mogli nam Slovencem priskočiti na pomoč, tem manj, ker po svoji nesrečni pasivni politiki niso hoteli vstopiti v državni zbor.

In zopet sem bil tretjokrat z drjem. Riegerjem skupaj 1873, ko je po prvih direktnih volitvah v državni zbor šlo za to, ali naj Čehi opusté svojo pasivno politiko in vstopijo v državni zbor, ali še nadalje vztrajajo v pasiviteti. Že so se med Čehi začeli pojavljati glasovi, ki so obsojali njih abstinenco in zahtevali, da vstopijo češki poslanci v državni zbor. Sklican je torej bil na Dunaj pred otvoritvijo državnega zbora federalistični shod, ki sem ga popisal v svojih »Spominih«.

In odslej drja. Riegerja šest let nisem več videl. V tej dobi so nemški ustavoverci zapravili svojo premoč vsled svoje opozicije proti okupaciji Bosne in Hercegovine, in grof Taaffe je stopil na čelo novemu ministrstvu, v katero je poklical drja. Pražaka kot češkega ministra. Taaffe se je že poprej dogovoril s Staročehi zaradi vstopa v državni zbor.

V otvoritveni seji sem torej zopet videl drja. Riegerja. Izbral si je bil svoj sedež v eni najvišjih klopi središča. Radovedno sem si ga ogledal. Bil mi je še v spominu iz leta 1868., ko je bil

še v krepki moški dobi v 50. letu svoje starosti, imel je črne goste lase na glavi in je smelo in ponosno gledal v svet. Zdaj pa je bil že prestopil 60. leto, lasje na glavi so bili že močno melirani s sivimi, ravno tako brki in brada. Vendar je bil stas raven, isti simpatični izraz obličja in isti sonorni, prijetno na uho doneči glas njegovega govora. Vzdignil se je v adresni debati in govoril v imenu češke delegacije, mirno sicer, a včasih mu je ušla kaka bridka beseda, ko se je spominjal nečuvvenega preganjanja svojega naroda pod prejšnjim režimom, ko je general Koller prav divljal proti češkemu časnikarstvu in vsakemu češkemu rodoljubu. Glas se mu je tresel in poznalo se mu je, kako težko se premaguje, da ne vrže v obraz zastopnikom tiste stranke, ki so sedeli v državnem zboru, vsega svojega opravičenega gneva v trdih besedah. Toda premagal se je in dosti mirno končal svoj govor z upom, da ponehajo krivice in da tudi Čehom pride boljša bodočnost. Grof Taaffe, ki je ves nervozen poslušal govor v strahu, da zdaj in zdaj pride do kakega škandala med Riegerjem in Nemci, se je oddehnil in, ko je dr. Rieger po govoru prišel dohi, je stopil Taaffe k njemu in se ž njim razgovarjal.

Kmalu nato sem tudi jaz bil na vrsti, in zbornica je spet morala poslušati vse tiste lamentacije o krivicah nam Slovencem prizadetih v narodnem oziru. Tudi jaz sem moral kolikor mogoče mirno in spravljivo govoriti, tako so mi nasvetovali v Hohenwartovem klubu, in moravski poslanec dr. Meznik me je po govoru pohvalil, da nisem provociral Nemcev.

»Smo še preslabi, imamo le nekaj glasov večine in še med temi je nekaj takih, ki so poprej bili v nasprotnem taboru in so se nam šele zdaj pridružili.«

Z drjem. Riegerjem sem le tu in tam izpregovoril kako besedo. Pri neki seji po zimi 1880. l. pa je stopil k meni Jireček in mi izročil pozdrav od prof. drja. Alberta in vabilo na večerjo ter dostavil, da pride tudi dr. Rieger in še nekaj čeških poslancev.

Prof. Albert, navdušen Čeh, je bil tačas zraven Billrotha najslavnejši kirurg na dunajski medicinski fakulteti in tako priljubljen med dijaki, da sta njegova klinika in dvorana za predavanje bili zmerom natlačeni od slušateljev. Bolniki pa so k njemu prihajali iz vseh krajev, mnogi iz vzhodne Evrope. Kdor ga je slišal predavati, je bil očaran od jasnosti, temeljitosti včasih z zdravim humorjem prepletenih predavanj in kdor ga je videl v operacijski sobi, je moral občudovati njegovo nezmotljivost pri diagnozi in premišljeno, mirno vedenje pri operacijah.

Alberta nisem poprej poznal, povabil me je pač kot med. doktorja in zastopnika Slovencev. Bilo nas je pri večerji osem oseb, med njimi prof. Striker, sloveči fiziolog in eksperimentator na živalih. Bil je moj kolega na dunajski univerzi. Obiskal pa sem ga, dasi me je zmerom vabil, samo enkrat v njegovem laboratoriju. Gabilo se mi je teh ubogih živali, psov, kuncev, miši, opic, katere je mučil s svojimi poizkusi. Pri večerji se je vsak pogovarjal s svojim sosedom, jaz s prof. Strikerjem, ki mi pa res ni bil simpatičen, tudi zaradi tega ne, ker je bil žid, jaz pa sem že od dijaških let sèm bil antisemit.

Po večerji smo šli v salon, kjer nam je Albert postregel s cigarami in likerji. Albert je stopil k pisalni mizi in vzel v roko kup rokopisa, ki je ležal na mizi ter me vprašal:

»Ali poznate poezije Vrhlickega?« —

»Moram priznati, da sem ga pač slišal hvaliti kot slavnega češkega pesnika, pa ker ne znam toliko češki, nisem še čital njegovih poezij.« —

»No vidite, Vrhlický je pesnik, ki bi bil vsakemu narodu v ponos. Ne samo njegova čudovita plodovitost, — saj nam vsako leto podari več zvezkov poezij — temveč izvirnost in bogatost njegovih idej, njegova bujna fantazija in krasota jezika očaruje ves naš narod. Jaz se že dlje časa trudim, da bi prevedel njegove pesmi na nemški jezik in tako pokazal Nemcem, da imamo Čehi pesnika, ki se lahko na stran postavi najgenialnejšim pesnikom drugih narodov. Pa prelaganje na drugi jezik je prav težavna stvar in včasih se mučim po več dni, preden zložim eno samo kitico. Za prvi zvezek pa že imam dovolj zbranih pesmi in ga dam kmalu v natisek. Kaj pa poezija pri vas Slovencih?«

»Tudi mi Slovenci smo že imeli genialnega poeta, našega Prešerna, pred 48. letom. V dobi absolutizma je vse omolknilo. Potem pa se je tudi na pesniškem polju pojavilo novo življenje in se začela nova doba pesništva in pripovednega slovstva pod vodstvom tu na Dunaju živečega prof. Stritarja. Le žal, da se pri nas z literarnim delom, ker nas je premalo, ne more preživeti človek in more za tako delo porabiti le od svojih drugih dolžnosti preostali čas.

Jireček, ki je poslušal najin pogovor, se je zdaj oglasil:

»Vidite, ko bi vi Slovenci sprejeli hrvatski za svoj književni jezik, pa bi imeli več občinstva za čitanje knjig. Morda ne veste, da v petdesetih letih, ko sem jaz služil pod Thunom v naučnem ministrstvu in smo se bavili z urejevanjem ljudskega šolstva, je bilo vprašanje, v katerem jeziku naj se tiskajo knjige za slo-

venske ljudske šole. Od neke strani se je nasvetovala hrvaščina. Vprašali smo razne osebe, drja. Bleiweisa, škofa Slomška in druge, pa so se izrekli za slovenščino. Posebno ognjevitost jo je zagovarjal Slomšek in njegova je obveljala.«

»In to je bilo pametno, sem odgovoril, zakaj ko bi bile ta čas hrvatske knjige vpeljane v naše ljudske šole, bi ljudstvo, že sicer nezavedno, še bolj zapadlo germanizaciji.«

Približal s nam je dr. Rieger, ki je bil med tem časom pregledal neki na mizi ležeči album.

»No, pane profesor«, obrnil se je do Alberta, »ali se boste vrnili v Prago na naše češko vseučilišče?«

»Torej je gotovo, da ga dobimo?«

»Gotovo? Mi bi ne vstopili v državni zbor, ko bi nam ne bilo vsaj vseučilišče zagotovljeno. Priprave so v teku, in že prihodnjo jesen se ustanovi.« Albert: »Spet velikanski korak našega naroda. Kdor je sam profesor na vseučilišču, ta vé, kake eminentne važnosti za vsak narod so vseučilišča. No, pane Rieger, — Albert se je smehljaj — da bi se jaz vrnil v Prago, to ste le v šali izpregovorili. Tu sem se utaboril, tu imam že urejeno kliniko, čeprav so še marsikateri nedostatki. V Pragi bo treba vse na novo ustvariti in zato treba mladih moči. Sicer pa vso čast Pragi, a z dunajsko medicinsko fakulteto se ne bo mogla še tako skoro meriti. Tu sèm k meni prihajajo bolniki iz vseh krajev in imam skoraj preobsežno polje za delo. A tudi tu koristim, kolikor le morem svojemu narodu.«

»Vse to vemo in priznamo,« mu seže Rieger v besedo, »in smo veseli in ponosni, da imamo svojega Alberta na Dunaju.«

Tu sem se jaz oglasil:

»Čehi ste pač srečni, da dobite vseučilišče, mi ubogi Slovenci pa še ene srednje šole nimamo.«

»Priti morajo tudi za vas boljši časi, me je tolažil Rieger, le postopajte vztrajno in energično, mi se gotovo potegnemo za vaše upravičene zahteve.«

»Čujte!« sem se obrnil do Jirečka, »Vi ste poročevavec za učno ministrstvo, zagovarjajte naše resolucije glede srednjih šol in učiteljskih, da bodo sprejete.«

Jireček: »Ne bojte se, resolucije bodo gotovo sprejete, pa s tem vam bo malo pomagano. Romale bodo v ministrstvo in tam se bo za nje začela trnjeva pot birokratičnih poizvedovanj. Če hočete kaj doseči, vpresite vaš klub, zlasti grofa Hohenwarta, ki ima velik vpliv, tudi Goedel, ki je celo podpredsednik zbornice, bi lahko kaj storil pri ministru Conradu, od katerega se da le z

močnim pritiskom kaj doseči. On tudi za nas Čeha le to dovoli, kar Taaffe odločno zahteva.«

In tako smo se nadalje pogovarjali o vedno še negotovem političnem položaju, ker se na Poljake ni bilo zanašati, saj se ne čutijo Slovane, ampak le Poljake. Rusko-poljski spor je najhujša rak-rana na slovanskem telesu; kako ga poravnati, kdo bi to vedel?

Preden smo se v pozni noči razšli, mi je prof. Albert izročil dve krasno vezani knjigi, prva dva zvezka njegovega: »Lehrbuch der Chirurgie«, ki se je tačas vdružil tiskala. Vpisal je svoje ime. Srčno se mu zahvalivši, sem odšel z drugimi, v svesti si, da sem doživel prijeten večer, ki me je okrepčal za daljno politično delo. Prof. Albert je, ko to pišem (1910. l.) že tudi med mrtvimi, njegov spomin pa je dunajsko vseučilišče ohranilo s spominsko ploščo, vzdano v avli vseučilišča.

Pa sem bil zopet na neki večerji l. 1881. skupaj z drjem. Riegerjem. Povabil me je Schneid, rekoč, da bom pri njem našel zanimivo družbo.

»Koga?« vprašam.

»Boš že videl.«

Ko sem zvečer vstopil v salon, je sedel na zofi dr. Rieger, zraven njega v naslanjaču dr. Kronawetter.

To je res zanimiva družba, sem si mislil, s fevdalci zvezani konservativni Staročeh, edini res demokratični zastopnik v avstrijskem parlamentu. Kmalu nas je Schneid povabil k večerji v jedilno sobo. Po večerji smo se spet vrnili v salon in se pričeli razgovarjati.

Dr. Kronawetter je bil res originalen človek, po zunanosti, po vedenju in govorici in po svojem neomahljivem prepričanju, da mora končno povsod zmagati demokratizem. Bil je srednje, črnkaste postave, precej dobro rejen, na glavi goste, temne lase, oči velike, rjave, lice podolgasto, bolj blede, a ne suho. Govoril je dunajski dialekt, ravno tisti, s katerim je pozneje dr. Lueger očaral svoje Dunajčane, da so ga kot boga častili. Tačas se je o Luegerju še malo govorilo, stal je že tudi v demokratskem taboru in šele pozneje postal antisemit. Kronawetter pa je tudi pozneje vzlic napadom od obeh strani, liberalne in antisemitske, ostal zvest idealom svoje mladosti. V njegovi nošnji je bil karakterističen modni žametni telovnik. Bil je nasprotnik ustavoverne liberalne stranke, in ko je Taaffe prišel do krmila, je na tihem podpiral njegov sistem. Aranžiral je celo neki shod delavcev, na katerem so obsojali dotedanji liberalni režim.

Razvil se je živahen pogovor o demokraciji. Dr. Rieger: »Slovani smo vsi demokratičen narod, še posebno mi Čehi smo se vedno borili za politično in versko svobodo.«

»Kako pa potem,« je posegel vmes Kronawetter, »da ste zdaj pravi vazali fevdalcev?«

»Mi vazali?« je vzkliknil Rieger, »vidi se pač, da tudi Vi poznate češke razmere le iz dunajskih časnikov, ki so nam vsi sovražni.« »Jaz le sodim po tem, kar sam vidim,« se je opravičeval Kronawetter. Ali niste v najtesnejši zvezi s Clam-Martinicem, Thunom in kar je teh aristokratov srednjeveškega kalibra, ki jim mrzi vsako ljudsko gibanje?«

»To je res, da smo v zvezi, ker upamo, da ž njihovo pomočjo dosežemo svoje zgodovinsko pravo in da se dá morda cesar še kronati s češko krono.«

Kronawetter je majal z glavo: »In da potem dobite tiste dvorske čine, »oberstceremoniemeister«, »obersthofmeister«, »oberstmundschenk« in kar je še takih smešnih naslovov iz srednjega veka. Kaj pa ljudstvo, kaj bo imelo od vse te komedije?« — Kronawetter se je zmerom bolj razgreval. — Skrbelo naj bi se rajši, da se odpravijo fidejkomisarji, ki pri vas posedajo deseti del zemlje. Na njih bi se naselili prosti kmetje in to bi bil pravi napredek.«

»Pa kdo naj odpravi te fidejkomise?« vpraša Schneid.

»Kdo? Parlament, pa seveda ne sedanji, ki ne reprezentira ljudske volje, ampak le privilegirane. Priti pa mora čas občne volilne pravice, in tak parlament bo tudi sedanje narodne prepire poravnal. Jaz, to vsak ve, sem za ravnopravnost vseh v Avstriji živečih narodov.«

»Torej ste pač«, se smehlja dr. Rieger, »bela vrana med črni mi. Kdor pa, kakor jaz, pozna Nemce, zlasti pri nas na Češkem, ta vé, da ti nikdar ne bodo dovolili Čehom v narodnostnem oziru tega, kar sami uživajo. Za odpravo fidejkomisov pa tudi jaz vsak dan glasujem, a dvomim, da bi bil tak zakon kedaj sprejet od gosposke zbornice in sankcioniran.«

Dr. Kronawetter: »Zgodilo se je že marsikaj, česar bi nihče ne bil pričakoval. Pride sila in treba se bo udati tudi najvišjim.« »Kaj pa pri vas na Kranjskem«, se je obrnil do mene, »ali imate tudi take velikanske fidejkomise?«

»Samo dva ali tri, ki pa niso v nobenem razmerju s češkimi. Sploh je naše veleposestvo brez pomena, veleposestniki so le večji kmetje, in vendar jim je Schmerling dal četrtno poslanskih sedežev v deželnem zboru.«

»Kakor povsod drugod«, je pritrdil Kronawetter. »Schmerling je bil birokrat, ki je hotel s svojimi umetnimi volilnimi redi izključiti široke mase ljudstva od pravice, pa to ne pojde in ne pojde.«

In govorili smo o splošni volilni pravici, za katero se je dr. Rieger izrekel, medtem ko je imel Schneid velike pomisleke, da je ljudstvo premalo izobraženo, da bi moglo soditi o političnih vprašanjih, tudi je menil, da bi potem prišli na površje kranjski kričarji, demagogi, ki bi le motili mirni razvoj in napredek.

Potekal je čas, ločili smo se in spremljal sem drja. Riegerja do njegovega stanovanja.

»Poštena duša, ta Kronawetter«, je dejal med potom, »pa naših čeških razmer ne pozna in kot Dunajčan se protivi federalističnim našim načelom, ker bi potem, ko bi dvor nekaj časa stoloval v Pragi, izgubil Dunaj na svoji veljavi in tudi materialno bi bil prikrajšan.«

»Ali upate«, sem vprašal, »da se bo cesar dal kronati v Pragi?«

»Malo ali nič. Saj so tudi Madjari proti temu, ker se boje Nemci in Madjari okrepčenja Slovanov v Avstriji. Toda tek časa se ne dá zadržati, in preveč nas je, da bi nas mogli še nadalje podjarmljati.«

»Udar na udar! kaj ne, g. doktor, kakor vaš kovač.« Spominjal sem se tiste Riegerjeve pesmi, katero je bil Železnikar poslovenil.

»Ali poznate to pesem?« Začudil se je. »Zložil sem jo v mladosti. Bili so lepi časi mladostnega navdušenja, a zdaj? Rečem Vam, da mi že preseda vse to politično delovanje, ki ne donaša drugega ko prevare.«

»Pač res, pa kaj hočemo? Kar nam usoda nalaga, moramo prenašati?«

»Kismet?« se smeje Rieger. Končno je to še najbolje tolažilo, če nam ne gre po volji. Zdaj pa lahko noč!«

V državnem zboru dr. Rieger, kolikor se jaz spominjam, ni več govoril. Pač pa se je v neki seji oglasil dr. E. Grégr, ki je v več ur trajajočem fulminantnem govoru razjasnil in branil češko stališče. Češki listi so ga tačas slavili kot češkega Demostena.

Leta 1891. pri novih volitvah za državni zbor so zmagali Mladočehi, in tudi dr. Rieger je moral, kakor se je to že nešteto-krat zgodilo od grških časov sem, poizkusiti vihravost, nestalnost in nehvaležnost ljudske mase. Poprej ljubljeneček češkega naroda je sedaj doživel, da je neki češki vseučiliščnik na ulici lučal kamen

za njim. Z veliko indignacijo ga je pobral dr. Rieger. »Shranil bom ta kamen. To je torej zahvala čeških dijakov, da sem jim pridobil vseučilišče.« Bridke ure je pač preživel, ko je videl, da so zmagali drugi nazori, kakor oni, za katere se je on potegoval toliko let, in da je bil na stran potisnjen od mlajše generacije.

Pri Rimljanih se je smel vsak državljani, ki je prestopil 60. leto svoje starosti odtegniti javnemu delovanju, postal je »depon-tanus«. In to je bil prav pameten običaj, katerega bi se naj držal vsak politik, ako noče, da ga mlajša generacija siloma ne pahne v pokoj. Tako sva ravnala jaz in brat Mihael, ki sva prestopivši 60. leto politično delovanje prepustila mlajšim močem.

Pregledi in referati.

Kultura.

Urejuje dr. Ivan Prijatelj.

Slovensko slovstvo.

Zadnje letošnje poročilo o naši literaturi naj govori o dveh drobnih knjižicah, ki sta izšli v drugi izdaji. Že dejstvo samo, da sta ti dve zbirki pesmi¹⁾ izšli pri nas v razmerno tako kratki dobi (oče jima je komaj prevalil tri desetletja življenja in je začel svojo uradno literarno delovanje leta 1899.) že v drugi izdaji, bi jima določalo posebno važnost. To je vesel pojav in znak, da naša lepa literatura ni samo plod narodnih žrtev ali trenutnega modnega toka, ampak da izvira iz zrelosti in resnobe. V naši splošni literarni in kulturni mizeriji je to spoznanje vesela nada na lepšo bodočnost, poetu samemu pa najlepše zadoščenje za njegovo delo. Naša javnost (kolikor je je, ki se zanima za knjige) je s tem

pokazala, da še ni tako popolnoma prenapolnjena onega cinizma in one brezplodne letargije, ki je za vsak napredek najhujša ovira. Da tvori večino te naše javnosti baš mladina, to je vsakomur znano in v tem tiči še en vzrok več, da se tega najlepšega pojava na našem letošnjem trgu prav od srca veselimo. Zato pa vsem ostalim literatam, o katerih bi morala biti na teh straneh in v sledečih vrstah beseda, za danes: Pax, pax vobiscum!

*

Leta 1899. je izdal Oton Župančič svojo prvo knjigo z značilnim naslovom: »Časa opojnosti«, z moderno opremo (eksotičen format in zunanost, potrata papirja) in za tiste čase dovolj moderno skrivnostnim geslom:

Ti skrivnostni moj cvet, ti roža mogota, jaz sem te iskal, mimo tebe sem šel in pogledal sem te in sem ves vztrepetal...

¹⁾ Oton Župančič: »Časa opojnosti«, 132 str. in »Čez plan«, 130 str. Obe je založil L. Schwentner v Ljubljani. Cena vsaki 2 K, vezani 3 K.

Knjiga sama in ves takratni literarni krog je nastal vsled spoznanja, da je bila naša literatura dospela na neko mrtvo točko, da je počasi usihala, ker ji je primanjkovalo novih vrelcev in pritokov. To spoznanje je bilo v oni dobi splošno med mlajšo inteligenco, in popolnoma umljivo je, da si je iskala takratna mladina novih impulzov in novih obzorij in da se je prav kmalu sestala „Na novih potih“. Ravno tako umljivo pa je obenem tudi za ono obdobje, da tedanji revolucionarji in secesionisti niso iskali novih vrelčin doma, ampak da so gledali v zunaj, kjer je baš tedaj vršela revolucija literature. Ta zunanji impulz pa je ostal samo zunanji; dal je mlajši generaciji moči in poguma, da je razmahnila svoje peroti in začela razvijati svoje sile. Prepričanje o poslanstvu in moči literature jim je dalo zavest lastne moči, zbudilo je sile, ki bi se sicer same ugonobile v prisiljenem brezdelju. Bilo je takrat med nami dokaj orlov in sokoličev, ki so jim bile peroti zvezane in ki so se šele med tujci naučili, kako jih treba osvoboditi in razmahniti. Bilo pa jih je med njimi tudi nekoliko, ki so čutili, da se v takratnem metežu niso tvorili temelji nove kulture, da je bila vsa rabuka bolj omejena na polje umetnosti, kjer pa je prehajala že v goli, neplodni artizem. Ta zavest je ohranila nekatere, da se niso slepo vrgli po tujih vzorih, obvarovala jih je usode nerodnih posnemovavcev, ki jih je tudi pri nas po kratki slavi dveh, treh let doletela usoda zasluženega pozabljenja.

Med onimi redkimi, ki so ostali iz one dobe, stoji v prvi vrsti Župančič. Pri njem se je preobrat izvršil že kar s prvo knjigo, ki nosi še znake takratne nejasnosti. Eksotične seguidille so novost po formi in vsebini, a ostale so v prvi knjigi, toda že tam ob njih se uveljavlja in jasno kaže dikcija naše zemlje, že v nji zvenijo akordi, kakršne poznamo v naši narodovi pesmi.

Eksotična oprema se je v poznejših izdajah vseskozi umeknila preprosti noblesi, ki že na zunaj jasno kaže eno glavnih črt pesnikovega profila. Že v „Čaši opojnosti“ se oglašajo napevi naše zemlje, vendar tako neskladni z moderno artistično etiketo knjige. Vidi se, kako si eksotična oblika počasi išče domače snovi, kako si išče pri tujcih priučena spretnost domačega gradiva, da bi na njem poizkusila svojo mlado moč. V tej prvi knjigi pa se že dovolj jasno kaže, kako globoko korenini Župančičeva poezija v naši domačiji. Najbolj jasno je tu izražena samo čutna stran; pristrčna, nedolžna razposajenost (Ljubice tri, Hi!, O svetem duhu), nežna pobožnost (Kanglica) in vsa groza tragike, ki se čuti že v presekanem, onemoglem, topem ritmu „Starega Kiša“ — vse to kaže, kako odprto oko in uho je že takrat imel Župančič za vse pojave v življenju našega naroda. Ta receptivnost je tudi sicer značilna za takratnega poeta. Njegov takratni program je izražen v sledeči pesmi:

Kot bi viseli zlati sadovi,
jasni sadovi z golih vej ...
Kot bi vabili in se ponujali:
Trgaj in jej!

Trgal bom, trgal, z rokami željnimi
jasni, zlati sad
in utešil bom svojega sreca
koprneči glad ...

Luči! Luči! Bisernih žarkov!
Več, še več! Do vrhá!
Dajte mi čašo polno svetlobe —
Ex! To se pravi: do dna.

... Sree, ti moje mlado sree,
ne obupuj!
Dokler si lačno, dokler si žejno,
vase veruj!

Te besede so geslo zdravega človeka, ki ga prepaja solnčni optimizem in ki ga nobeno zlo ne more potreti. Tudi so jasen protest proti ljudem, ki so zakopali svoj talent in onemoglo drže (leni ali blazirani) križem roke ter se udajajo filozofskemu brezdelju. Tak poet se lahko brez nevarnosti napoti tudi na

„Steze brez cilja“, tak poet bo že zavrgel „Bolne rože“. To se je kmalu zgodilo. V drugi knjigi „Čez plan“ je napočil za poeta „Vseh živih dan“. In že v zunanji signaturi se kaže ta razvoj. Geslo prve knjige je bilo še ugibanje, napol vprašanje, druga knjiga nosi že jasno formulirano tezo:

Predaj se vetrom — naj gre, kamor hoče!
Naj srce se navriska in izjoče!
Vendar mornar, ko je najvišji dan,
izmeri daljo in nebeško stran...

Poet, ki se je v prvi knjigi udajal vsem možnim dojmom od vseh strani in jih željno užival, se je ustavil, da se orientira. Prašanje, kje stoji in kam ga je dovela dosedanja cesta, mu je najbolj vsilila smrt druga Aleksandrova. Pač ni čudno, da mu ob spominu na mrtvega prijatelja oživi in zopet zagovori vsa domača slovenska stran z besedami, ki so si pri Aleksandrovi le s težavo iskale pravega izraza. On ga precizira jasno, ko se prša;

Kaj je škrančekov kmet po brazdah nasejal,
da vsa prepeva mlada njiva?
Čez goro - svetel konj - je planil zarje val,
šume vihra mu zlata griva.

Ne eno, ne drugo. Ob spominu na umrlega tovariša se mu je z elementarno silo pojavilo vse, za čemer je težil, o čemer je sanjal, dokler ni legel v grob poet, ki je napisal tako prijazno in solnčno in veselo „napitnico“ — pelinu. Ob spominu na Aleksandrova se začuti Župančič osamljenega

kot hrast bez polje zmrzujoč,
na njem stoji vran krakajoč,
in toži v noč:
tožiti solncu ga je sram.

Sila spomina in enakosti, stremjenja in nazorov mu vsilita poslanstvo, ki ga ni mogel dovršiti prezgodaj umrli prijatelj. Ta „temna oblast“, ki pride nadenj, bi ga potrla, da mu ni zapustil „batjuška“ treh družic, ki so bridke, s katerimi pa se da vendar izhajati in do česa priti: Bolest, Samota, Pogum. Sam je človek najbolj močan, in ta filo-

zofija osamelosti postane odslej vodnica Župančiču. In vendar to ni osamelost vsakdanjega življenja. Osamljen je le zato, ker gre najprej sam ono pot, ki je ne hodi široka masa. In še celo ženska mu postane enaka šele tedaj, ko spozna njegovo osamelost in se mu na ta način zbliža. Za razmerje Župančiča do žensk je ena najznačilnejših pesmi „Mimogrede“. V zadnji strofi bo sicer ta ali oni našel odkrito frivolnost, a s tem bo naredil veliko krivico poetu. Saj je baš Župančič med današnjimi našimi poeti oni, ki je prvi obdelal to za našo današnjo literarno prakso preznačilno in kočljivo temo s fineso in nežnostjo, značilno in potrebno za res modernega človeka. Ob Župančičeve pesmi treba samo dejati roman „Žena“ (sicer res najhujši kontrast — a tudi drugih primerov je dovolj), ki ga je napisal „moderen“ slovenski pisatelj, pa se jasno pokaže, s kakim spoštovanjem gleda žensko Župančič. Jasno se obenem tudi vidi, koliko je vreden oni ostudni ekshibicionizem, ki ga uganja naša mlada pisateljska generacija (celo ženske!) s svojimi čuvstvi in čutili.

Poet, ki išče sintezo slovenske zemlje in naše današnje kulture, mimo vseh teh vprašanj ni mogel iti molče. Skrajni naturalizem, ki je ta prašanja artistično razvlekel in zato naredil vsakdanja ali pa v svoji „znanstvenosti“ hotel regulirati s formulami ali šablonami in ki jih je vsled tega privedel do absurdnosti, mu ni mogel ugajati, in zato jih je rešil po svoje. Rešil na način, ki je za poeta naraven in za vsakdanjega razumnika potreben: spoštuje, respektira jih, občuduje jih, kakor neumljivega giganta — morje „Ob Kvarneru“. Ta neumljivost najglobljih prašanj pa ga ne potre in mu ne vzame moči, saj je prepričan, da gre naše spoznanje naprej in da človeku še ni treba obupati, če danes še ne razume vsega. V tem svojem prepričanju, ki je neizrečen temelj njegove filozofije, me spominja na Okcidencija v glo-

bokem mitu, s katerim je sklenil Želinski svoja predavanja o antiki in moderni dobi. Dolga, težavna in skoro nepregledna je pot, ki vede Okcidencija k zarji, ki jo vidi pred seboj. Okcidenciji pa ne obupa in je trdno prepričan, da pride z vsakim korakom svojemu cilju bliže in zato gre in gre vedno — naprej... Iz lastne moči je „Ptič Samoživ“ izpregledal in razmahnil svojo mogočno perot — in vendar ga poet svari: „Prevelika je tvoja perot, presvetel očesa je tvojega žar in premajhen, preslab poskril se ti rod...“ Sam pa hoče v teh „težkih dneh“ pokazati svoji domovini vsaj svojo globoko ljubezen in ji vsaj nekaj ljubega, lepega povedati. To je nežna skromnost onega poeta, ki bi kakor Mickiewicz Konrad lahko rekel o sebi „Zovem se Milijon, ker za milijon trpim in prenašam muke.“

J. A. Glonar.

„Ilirska“ misel.

K „ilirski“ misli, ki jo izraža kolega dr. Vošnjak v svojem referatu o Lončarjevih „Slovencih“¹⁾, si usoja podpisani pripomniti, da je podobna ideja v dejanski realizaciji sploh in na vse plati nemogoča. Politični prepoved naroda je brez literarnega prepoveda čist in okrogel nezmisel. Literarno prepovedati pa se ne more noben narod, ki ima na programu samo „ljudsko“ literaturo, „književne“ (ali višje) pa ne. Ta dualizem je zapoznalo „vrazovstvo“. (Prim. Vraz-Prešernu: LMS 1875, str. 171; ZMS IV. str. 202.) Naroda s tako kulturo, ki bi živel po vrhu še pod raznimi polit. upravami, sploh ni pod božjim solncem. In potem: kdo bi določal črto in mejo med nižjo in višjo literaturo? „Dušna paša“ bi spadala na vsak način v nižjo, „Krst pri Savici“ seveda ne več, ker ga je že Vraz imenoval „gosposkega“, „Martin Krpan“ tudi ne, kaj šele „Naprej zastava Slave“! Brez literature teh treh tipov pa bi bili zidali slovenski politiki na pesek, govorili v puščavo.

¹⁾ Glej nižje str. 657.

Odkod naj bi bila prišla za politično zavednost neobhodno potrebna samozavest, odkod narodni ponos, ako bi bil moral iti trkat naš politični buditelj Hrvat na prsi, kadar bi ga kdo vprašal, zakaj se Slovenci ne marajo pridružiti in asimilirati visokokulturni nemški in italijanski rasi, ki sta jih že stoletja dojili? Sicer pa je debata o tem vprašanju, zastavljenem šele pri Prešernu, v resnici — odveč. Kakor hitro smo imeli Trubarja, smo morali neizogibno dobiti tudi Kopitarja, katerega prvo zanimanje za slovenščino sloni samo na protestantih in čigar slovnica je rekonstrukcija in literarna ter kulturna usposobnica slovenskega jezika; kakor hitro smo pa imeli Kopitarja, smo morali dobiti Vodnika druge dobe in Ravnikarja, in tema dvema je morala neobhodno slediti „Čebelica“; Prešeren sicer ni normalno sledeč člen v verigi kulturnega našega življenja, ampak nadnormalen pojav kakor vsak genij. Toda za „Čebelico“ so morale čisto normalno slediti „kranjske“ „Novice“. Čemu govoriti tu o Prešernu? Ali je on preprečil naš pristop k ilirizmu, ko takrat, ko je Vraz pridigoval to idejo, skoraj nič več delal ni? Ali se ni po Prešernovem razcvetu (doba „Čebelice“!) celo razvil pravi pravcati ilirizem tudi na Slovenskem pod vodstvom mož „čitavnega zbora“ ljublj. semenišča? In kdo je nesel ta slovenski ilirizem k pogrebu? „Novice“, ki so izšle iz istega „čitavnega zbora“. Torej molčite enkrat! Usode slovenskega ilirizma ni zapečatil Prešeren, ampak očetje njegovi so sami tako mimogrede in s primerno tihoto pokopali svoje neobgledeno dete.

Da imajo naši ljudje tako malo čuta za zgodovinsko kontinuiteto! To Vam je bil stari Dobrovský drugačen mož. Tudi on bi bil rajši videl, da bi ne bilo ne Sotle, ne Kolpe, ne Čabranke. A njegov globoki duh je šel takoj do korena, in lapidaren kakor je bil je resignirano vzkliknil: „Wäre doch Truber ein Kroat gewesen!“ (Istoč. I. 118.)

Instinktivno čuti to tudi dr. Ilešić in ne mara Trubarja. On sicer ne mara tudi Prešerna, njega seveda ne radi tega, kar je zakrivil Trubar, ampak on mrzi Prešerna zato, ker je naivno zamaknjen v Vraza.

Zamaknjeni so sicer tudi drugi, med njimi na primer celo mož, ki ga imam za resnega znanstvenika, dr. Branko Drechsler. Ta izkuša v letošnjem „Savremenu“ broj 8. dokazati, „da je glavni povod Vrazov prelaženju bila ipak ideja“. Priliko za to dokazovanje sem mu dal jaz, ki nisem storil nič drugega, nego da sem prvi poizkušal nekoliko naravnije in podrobneje osvetliti Vrazov prestop k Ilircem. Tudi jaz sem na prvem mestu povdarjal, da je Vraz takrat največ vedel o Slovanstvu, saj je kolportiral Kolárja, čigar ideja ga je brezdvomno raznemala, zraven tega je stal premalo v Trubar-Kopitar-Vodnik-Prešernovi kulturni tradiciji, zato je bil njegov odgovor tačasnim slovenskim vprašanjem ne slovenski, ampak individualen Vrazov odgovor.¹⁾ Vraz ni prestopil naenkrat, ni slekel Slovenca in oblekel Hrvata, kakor se menja perilo! Ta njegov korak se je pripravljaj cela leta. Umevno. Saj ni bila samo ideja tu, ampak še vse polno motivov, govorečih za in proti. Bog vé, koli-

ko razlogov je mož poprej prerešetal, preden je zaklical: „Mit Slovenien hab' ich es abgethan“ (LMS 1875. str. 165); jaz sem opozarjal samo na nekatere, da bi nekoliko organičnejše utemeljil in razložil Vrazov prestop. Vraz je slabo študiral in je moral vedeti, da se brez izvršenih študij samo kot literat, kar je hotel edino biti, na tedanjem Slovenskem ne bo mogel živiti. To je vendar jasno in razločno pisal Prešernu: „Sage mir, wie viel gibt es unter der Million Slowenen Abnehmer für ein wissenschaftliches oder belletristisches Werk in dem Hausdialekte? ... Nie soviel, dass ... ein slov. Schriftsteller von dem Ertrage seiner Werke honet leben könnte“ (LMS 1875, str. 171). Cesar ni mogel pričakovati zase na Slovenskem, tega se je menda na Hrvatskem nadejal. In za to gre. Ako vkljub temu trdi dr. Drechsler: „Vraz u Hrvatskoj ni je našao službe i zaslužbe, ali je našao jedan gostoljubni dom“, je izgrešil predmet diskusije. Kaj je našel in česar ni našel, o tem se ne plete razgovor, ampak vprašanje je, česa je pričakoval. — Rekel sem, da je dr. Drechsler zamaknjen v Vraza, vsled česar ne dopušča, da bi se vsestransko, torej tudi realneje razlagal njegov prestop. Drechsler je zamaknjen vanj znanstveno, ker je zaljubljen v predmet svojega nedavnega naučnega dela. Dr. Ilešić je naiven zamaknjeneč. On je glavni agitator hvalevredne hrvatsko-slovenske zajednice, pa bi rad imel, kakor vsi malikovavci, ki jim ne zadostuje ideja, historičnega glasnika za priprošnjika. Za takega si je izbral Vraza in preprost kakor je v zadnji „Carnioli“ kar naravnost prizna, da mu je v oklepajih sicer tudi za znanstveno resnico, na prvem mestu in zlasti ter posebno pa se mu zdi, „da za idejo samo, ki jo predstavlja Vraz pred bodočnostjo našega naroda, ni vse eno, kako se utemeljuje njegov korak“. Bravo! Po tem in takem bi jaz hrvatsko-slovenski zajednici v hasek in dobiček resno svetoval nje glav-

¹⁾ Te besede zavija dr. Ilešić v zadnji „Carnioli“, str. 313, kakor da bi ideje slovenske celokupnosti takrat sploh ne bilo. Celot Slovenijo je zvezal že Kopitar in je še povrh sanjal, da ji pridobi tudi ogrske Slovence in Kajkavce (glej Veda, šte. 5, str. 424). Nezmisljena je dr. Ilešića trditev, da je bil Prešernov odgovor tudi „individualen, recimo kranjski ali gorenjski“. Prešernov odgovor je bil historično-slovenski. Ako bi bil delal Vraz dalje tam in v jeziku tistega kraja, kamor ga je posadila priroda, bi bil njegov odgovor tudi kolektivno slovenski in bil bi tudi historično-slovenski, saj so v raznih slovenskih dialektih pred njim pisali tudi drugi, čigar dela so nam ustvarila našo kulturno fiziognomijo. Mesto da bi pospešil ta naravni proces porajajoče se kulture, ji je mladi nadarjeni mož — prosto ušel. (Prim. dr. Lončar, ZMS XI. str. 208.)

nemu glasniku drju. Ilesiču, naj-nemudoma strmoglavu svojega historičnega malika z oltarja. Vraz namreč ni slovenski junak; on je zaglal na Slovenskem puško v koruzo v času, ko bi ga krvavo rabili, on je slovenski kulturi pokazal hrbet, prepustivši nas na milost in nemilost našim tujerodnim jerobom. Ljudje, ki so šli izprva za njim, so se k sreči skoro povrnili, ker na Hrvatskem niso imeli gostoljubnih domov. A da bi bila vsa slov. mlada inteligenca šla Vrazovo pot, potem bi najbrž dr. Ilesič danes ne mogel sklepati hrvatsko-slovenskih zvez. Zakaj če že on sam priznava, („Prešeren in Slovanstvo“, 33), da bi bilo Slovencev manj, potem lahko jaz, ki nisem zamaknjen, z mirno vestjo trdim, da bi jih razen majhnih, za narodno življenje nesposobnih ostankov — sploh ne bilo. To je resnica, ki jo je že pred več nego tridesetimi leti spoznal slovenski politik in pisatelj Jurčič in takole zapisal v Vrazov album:

Hrvatom je mnogo koristil,
Slovenecm pot do juga je čistil.
Hrvat in Slovenec se veseli
Njegovih poezi. —
Ali meni vendar se zdi.
Da nij treba živega dokaza,
Da, ko bi vsi posnemali Vraza,
Pustivši ožjo slovensko domovino,
Bi Nemeč, stari vrag naš — glej zgodovino!
Še lažje roval in z večjim pomenom
Pogubo tukajšnjim Slovenom.
(Slov. Nar. 1879. šte. 294.)

Dr. Ivan Prijatelj.

Iz revij.

Blgarska sbirka, ki jo izdaja Stefan Š. Bobčev v Sofiji je prinesla v 1. šte. letošnjega letnika (XVIII) Hrista Cankova pregled „bolgarske literature za 1810“, ki kaže, kako lepo se razvija slovstvo tega razmeroma mladega jezika, v katerem ni poznal Šafarik 1826 še nobene knjige. Cankov konstatira, da se v najnovejši bolgarski literaturi jako hitro menjajo slovstvene struje, kar priča o intenzivnem nastalem življenju mladega slovstva.

Osvoboditev izpod turškega jarma pomeni za Bolgare mejnik v njihovem političnem, ekonomičnem in literarnem življenju. Pred to dobo je stal samo Botjov kot polarna zvezda na njih literarnem nebu. Od takrat dalje se je pričelo vedriti, proces, ki še danes ni končan. Glavna črta mlade literature je še vedno diletantizem. Vendar se že formirajo literarne šole, ki se razvijajo vzporedno z evropskimi. V zadnjem času so tožili bolgarski kritiki nad nekakim zastojem. A tega ni. Ako ni velikih senčnih palm, odrastajo vendar žive, mlade klice, ki v bližnji bodočnosti razvijejo nežne liste in dehteče cvetje. Nove evropske struje vplivajo silno, osobito v poeziji. Najživahneje uspeva periodičen tisek, odkoder se umikajo starejši pisci (Vazov, Slavejkov i. dr.), izdajajoč svoje spise v posebnih knjigah. — Poezija se modernizira v vsebini in obliki, probija svobodno, individualno čustvo. Vendar se je dekadentizem malce unesel. Meglenost in nejasnost izraza stopa v ozadje. Na vidik se javlja ideja, lepota forme, eleganca jezika in jasnost poetične misli. Kolorit poezije je prevesno lirichen. Mistično razpoloženje igra še veliko vlogo. O poetični intenzivnosti govore zlasti pojavi celih zbornikov pesmi. Drama, ki je bila še pred nekaj leti slabo zastopana, dobiva vedno več zastopnikov. Ni se sicer še povzpela do dovršenih umotvorov, a podala je celo vrsto resnih poizkusov. Zlasti lani se je napisalo obilo dram. Sam Anton Strašimirov jih je napisal pet. Ivan Vazov je predelal svoj najboljši roman „Pod jarmom“ v dramo. Ostali dramatik so: Petko Todorov, Ivan Kirilov, D. T. Strašimirov, St. Mihajlovski, Kiril Hristov, Ana Karima, Ivan Grozev i. dr. Najbolj se goji drama, katere snovi so vzete iz zgodovine in pravov bolgarskega naroda. Največjo popularnost je dosegel Ivan Vazov s svojo dramatisacijo „Pod jarmom.“ Tiše je zapustila oder legenda A. Straši-

mirova „Nad brezkriznimi grobovi“, delo polno finega razpoloženja, brez sceničnih efektov. Propadla je tudi zgodovinska drama D. T. Strašimirova „Sovražniki“. V enaki meri, kakor se množi drama, upada roman. Tudi črtica in drugi literarni drobiž gubi svoj pomen. Pač se vzdržuje na višini novela, medtem ko povest krepko vstaja. Pisatelji dobivajo zmisel za široko formo s krepko mislijo v osnovi.

Med posameznimi pisatelji je treba še vedno na prvem mestu imenovati Ivana Vazova. V prošlem letu sta se igrali dve njegovi drami „Proti propadu“ in „Borislav“. Poslednja drama se je razlila liki široka reka čez celo Bolgarijo. Veliko zanimanje je vzbujala še pred inscenacijo njegova dramatičacija „Pod jarmom“. Skrita napetost enega celega naroda tik pred elementarno osvoboditvijo iz robstva drhti v tem dramatičnem delu. Poleg teh dram je izdal Vazov v prošlem letu svoje historične „Legende“ — celo galerijo zanimivih postav iz bolgarske prošlosti. Debel zbornik poezij je izdal tudi Penčo Slavejkov pod naslovom „Na otoku blaženih“, ki so napravile silen vtisk po svoji originalnosti. Pesnitve so razdeljene na devetnajst skupin, katerih slednja nosi neko izmišljeno ime z izmišljeno pohvalno biografijo. V teh govori avtor povečem o sebi in svoji umetnosti. Vse je zavito v duhovit humor. Jezik je bujen in krasen, a najbolj zanimivi so pesnikovi nazori o umetnosti in o pogojih domačega slovstva. Mučno učinkuje neka samohvalna črta. Med pesmimi so zastopani filozofski motivi, svatbene pesmi, simbolične slike, biblijski motivi, subjektivna razpoloženja in nekatere čisto realistične sličice, dihaajoče čisto poezijo in vedro čuvstvo. — Mihajlovski je tudi to leto držal zastavo borca v rokah. On opeva v bojnem tempu družabne motive. Njegov večer, neizcrpen predmet so rane bolgarskega javnega življenja, ki jih razgalja na način, noseč že povsem

publicističen značaj. Liričen element mu skrajno redko zablodi v njegov verz, ki je vedno enako krepak, rekel bi železen. Največji vtisk so napravile v prošlem letu njegove satire „Pisma brez naslovov“, ki se pečajo s političnimi razmerami. V njih se je umetnik popolnoma umeknil družabnemu delovatelju. — Petko Todorov je napisal nekaj povesti, n. pr. „V senci Nazarenca“, zraven tudi dve drami „Nevesta Borjana“ in „Zmajeva svatba“, ki sta zaradi pomanjkanja sceničnega efekta propadli pred bolgarskim občinstvom. — P. K. Javorov je izdal svoje najboljše pesmi v zborniku „Sence oblakov“. Pesnik je pesimist, v vsaki njegovi pesmi se skriva blede obraz smrti. Lani je napisal nekaj novih pesmi; med njimi dve divno lepi „Sapfo“ in „Ob času sinje megle“, po katerih se razliva tiha, ščemeča žalost. Ti verzi so iz najlepših, kar se jih je napisalo na Bolgarskem v poslednjih letih. — Urednik „Nabljudatelja“ Anton Strašimirov je napolnil ta svoj list skoro sam s svojimi enodejankami, novelami in kritikami. Pisatelj je poln neposrednosti, živahnosti, a primanjkuje mu globokosti. Med njegovimi lanskimi aktovkami se odlikuje po ubranosti razpoloženja „Srebrna struna“. — Pisatelj povestic in črtic G. P. Stamarov kaže zdrav življenski humor, drži se starejših literarnih manir. — Elin-Pelin opisuje kmetiško življenje v živih, vernih podobah. — Dobri Nemirov se je v zadnjem času lotil biblijskih motivov, ki jih uporablja v svojih povestih, vnašajoč vanje duh sedanjosti. — Mih. Kremen kaže silen psihološki temperament; njegovi stihii so sama strastna muzika, po kateri se odlikuje tudi njegova proza. V prošlem letu je izdal povest „Poguba“ — himno na človeško individualnost. — Ivan St. Andrejčin se bavi v svoji „knjigi za ljubezen in ženske“ s seksualnim in ženskim vprašanjem s filozofskega stališča. Avtor piše tudi verze in psihološke povesti, ki se čitajo

malo težko, ne vsled pisave, ampak vsled predmeta, ki ga obravnavajo. Andrejčina odlikuje široka literarna kultura, ki nedostaja večini bolgarskih piscev. Znanje zlasti francoske literature se kaže tudi v njegovi kritiki. — T. V. Trajanova verzi so polni notranjega življenja in diči jih zunanja eleganca oblike. — Ves poglobljen v svojo dušo in njene doživljaje je Veneamin, avtor zborniške povesti „Cvetje iz snežne pomladi“. — Širak-Skitnik je tudi zbral svoje poezije v zbirki „Izpovedi“; poet ni brez nadarjenosti, a stoji še preveč pod vplivom Javorova, Trajanova in dekadentske manirnosti. — Dim. Babev piše verze, polne odkritosrčnosti, neposrednosti, notranjosti in kipečega življenja. Med mladimi poeti je najiskrenjši in najenostavnejši. — Ven. Tin. je mojster forme, lirik s sentimentalno črto. — Do boleznosti sentimentalni so tudi pesimistični verzi Minka Nevolina. Med mladimi pesniki se dvigajo imena S. Drinov, N. Rakitin, Lilijev, Stojanov, Karanovski i. dr. — Povesti pišejo M. Teofilov, Ana Karima in E. Dimitrov. — Krepro in živahno se razvija bolgarska literarna kritika. Naučen pogled odlikuje Bojana Peneva, ki je v svojih študijah malce akademichen. Živo, jasno, pronicajoče kritično oko je prednost Vl. Vasiljeva. Apartno stališče zavzema s svojim silnim izrazom Spas Ganev. Marinopoljski je feljtonističen, Atanasov ima jasen slog in znanstveno obzorje. Eleganco jezika in bistroglednost literarne sodbe sta pokazala v prošlem letu tudi Ven. Tin. in Širak-Skitnik. — K slovanskim dnem v Sofiji je izdal Čilingirov „Slovansko Antologijo“, prof. Iširkov pa obširno monografijo „Bolgarija“.

Mladoslavaška revija „Prúdy“ (Struje) letnik II. šte. 10 je prinesla oceno čeških prevodov Cankarjevega „Kurenta“ in „Hiše Marije Pomočnice“ izpod peresa drja.

Pavla Blaha, kjer pravi avtor med drugim o našem pisatelju: „Z grenkobo, s trpkim nasmehom opisuje Cankar pojave. V njegovih besedah je ironija, s katero bi rad odpravil take žalostne pojave življenja vobče, a še posebej slovenskega. A s to ironijo bi hotel on tudi buditi narod k zavesti, k narodnemu življenju. Zato kaže na napake, slabosti v narodu, jih biča neusmiljeno, ali tudi skozi njega ironične besede čutimo vročo ljubezen do njegovega bednega slovenskega naroda, a ta ljubezen se vedno stopnjuje naravnost do entuziazma, mu velevala delovati in množiti duševno imetje naroda. — Cankar vroče ljubi svoj narod, zanj je pripravljen na vsako žrtev, ljubi ga z njegovimi napakami in slabostmi. In v tem vidimo nekaj slovanskega, nekaj, kar ga dela sorodnega z ruskimi realisti. On se ne ljubi v blatu, v grehih, spominja se jih z gnevom kot slabosti svojega naroda, zadržujočih ga v slednjem napredku. Realist je, ki ljubi ljudi uboge, zavržene, bolne, kakršen je tudi Kurent sam in kakršne so osebe v drugi povesti. A Cankar je realist samo v slikanju življenja; v vsem svojem estetičnem mišljenju je simbolist. Vsaj Kurent je simbolična pesem v prozi, v kateri ta Kurent predstavlja slovenski narod in tudi samega pisatelja Cankarja. Ob njegovi osebi se opisujejo osebe, ki sicer niso z njim v ozki zvezi, to so samostojne slike, ki jih združuje oseba Kurenta, ki te slike vidi in preživlja. V drugi njegovi povesti, v „Hiši Marije Pomočnice“ pa nahajamo tem ostrejši realizem, ki ne izbira posebno niti sredstev.

V Krakovu izhaja od novega leta sem elegantna literarno-umetniška revija „Museion“. V junjski številki tega lista piše Quis o fascinantno postavi kritika, miselca, beletrista in pesnika poljskega, Stanislava Brzozowskega, ki je umrl maja meseca v Florenci v 33 letu življenja. Bil je to mladenič z nevsakdanjim bogastvom talenta, z žarom misli in strastjo po delu.

Vzrastel je na vročih tleh ruskopolskega socializma. Že v mladih letih se je bil nekoč pregrešil zoper svoje tovariše s tem, da je storil neko napako. Ni tajil, ampak je vse priznal in zahteval pokore. In v zadnjem času je zopet padla iz krogov ljudi, za katere je delal noč in dan, nova obdolžitve, vsa težja, groznejša. Kakor je Brzozowski takrat s pokoro priznal svoje dejanje, tako ga je sedaj z vso silo zanikal. Zahteval je sam sodišča. Bolan je prišel k obravnavi. Bil je to nelihterarno tragičen hip. Z ene strani je vzdrževal eks-špijon Bakaj z vso odločnostjo trditev, da je dobival Brzozowski plačo od ruske policije — z druge strani pa je Brzozowski z neporušljivim mirom prisegel, da so odkritja Bakajeva neresnična. Sodišče se je razšlo, ker ni moglo soditi dalje. Pekoče, bolestone vprašanje je ostalo nerešeno. Nihče ne more in ne zna reči: da ali ne. Ostalo je samo nekaj trdnega in gotovega: njegova prisega in njegovo pokojno čelo v hipu prisezanja. Kdor ga je ta čas videl, si naj ohrani spomin nanj... Mladi mož je napisal celo vrsto knjig, med katerimi zavzema zlasti lani izišla „Legenda mlade Poljske“ visoko mesto. V zadnjih mesecih svojega življenja se je lotil romana „Hrastovje“, ki naj bi obsegal več delov. Prvi del: „Sam sredi ljudi“ je pred dvema mesecema izšel. Čisto drugače, nego so dosedaj pisali slovanski pisatelji, ustvarja ta moderni Slovan. Ne neposredno, bujno, življensko neurejeno in pisano, ampak rekel bi filozofsko: vse scene in vse postave so nastale tu iz kritičnega gledanja. „Sam sredi ljudi“ je nekak dialogiziran traktat o psihologiji poljske in evropske romantične dobe. Postave nastopajo, dobe se vrste, a vedno se ponavlja isti prizor: vsaka oseba se izkuša po svoje izmotati iz klobka ljudske simbioze, toda čim bolj vleče, tem bolj se zadržava voz. Brzozowski je umetnik v risanju življenskega kaosa. V romanu se pripoveduje historija popotovanja

nekega Romana Oluckega, potujočega iz kraja v kraj in iščočega poto. Ta fabula daje avtorju priliko popisovati različne značaje v različnih miljejih. Slika se poljska družba iz raznih dob romantike, a vmes se slika tudi nekaj tipov ruskega romantičnega pokolenja. Dve znameniti figuri ruskega romantičnega skitalca, zanešenjaka in slabica obenem, je naslikal Brzozowski, ki menda prvi uvaja Ruse v poljsko literaturo, katere se tudi vobče nikoli ni bavila toliko s tipi kakor ruska. Bil je Brzozowski zanimiv produkt poljskega miljeja in ruske duševne atmosfere. Ta spojina je dala v njem nenavadno bujen rezultat. A prvo njegovo delo je bilo, da se je po robu postavil Sienkiewiczemu nacionalno drapiranemu širokoustenju. To so mu Poljaki zamerili, kakor sploh niso radi videli njegovih ruskih manir. Quis pravi: „Pod vplivom italijanskega ozračja ni mogel, da bi se ne preveril, kako težko je obremenilo rusko mišljenje zgodovino njegovega delovanja. I v slavni bitki s Sienkiewiczem i v protestu proti Miriamu i v nekateri drugi enunciaciji Brzozowskega je govorila in crudo teža ruskega vpliva. V mladih letih je bil odvisen od Pisarjeva... ta pisatelj je na zlovešč način gojil v Brzozowskem instinkt negacije, pisarjevski postulat ‚boja z avtoritetami‘ je uporabil Brzozowski z mladostno delavnostjo na avtorju romana ‚Z ognjem in mečem‘; značilen je bil duh graje Brzozowskega. Kakor da bi bil vzet naravnost iz gradiva onega ruskega zidu, ki loči to domovino Tolstega od zapada. — Pozitivni čut Brzozowskega pa je vzgojil neki drugi Rus, sociolog in kritik, mislilec o nabožnem razmerju do socializma, trd, neizprosno sovražnik vsake solnčne lehkomiselnosti, vsake brezkoristnosti v umetnosti, veliki vzgojitelj sile in življenske odgovornosti: Mihajlovskij. Na votku tega avtorja je osnoval pisec „Legende mlade Poljske“ svoje politične in socialne vere.

Vzporedno s tema dvema možema in z vsemi drugimi strujami v Rusiji vobče pa ga je naravnost fasciniralo demonično delo Dostojevskega. Način risanja ruskih tipov v „Samem sredi ljudi“ kaže, da se je začel Brzozowski boriti s samim seboj, s takim, kakor je bil poprej, z ruskim socialistom, z onim Brzozowskim, ki je gledal na nemško filozofijo skozi prizmo ruskega pozitivizma. Vendar žal — pravi Quis — da se niti to delo, v katerem se vrši ta samoboj, ni otreslo docela ruskega značaja. Preden je začel pisati to povest, je romal Brzozowski od Rusov mimo italijanskih miselcev k pragmatizmom, k Bergsonu, zanimal se je iskreno celó za sodobno katoliško misel, z eno besedo, bežal je sto milj od vzhoda — a zaman! Roman živi od ruskih sokov... Zadnji del povesti vodi Romana Oluckega na Nemško. Kakor sem rekel, je Brzozowski za ruskimi miseleci marljivo čital nemške filozofe romantike. Saj so ti filozofi oblikovali socialne ideale Rusov. Celo Slavjanofili so bili prepojeni z germansko mislijo. Brzozowski se je vestno poglobljal v zgodovino te misli od Kanta do Nietzscheja. Dokler se ni popolnoma odločil od Marxa, je veroval i vanj i v romantike. In tako smo v „Samem sredi ljudi“ priča še enega bojnega nastopa in to ž njimi, pokantovskimi filozofi. V tem nemškem delu povesti imajo posamezni kosi gesto samokresa, namerjenega v sovražnika, zato so brez vsek uvodov, nenadni, kakor pogled od čela do rame, vsi zazrti v objekt cilja, neusmiljeni in mereči v srce germanizmu: v osuhli njegov sentimentalizem.

V zadnji dvojni (7—8) številki istega lista priobčuje Adolf Basler zanimive „Glasove o umetnosti sodobnih francoskih umetnikov“, Govoreč v uvodu o umetniški risbi, pravi, da se ta razlikuje po dobi in tradiciji, rasi ter umetniškem nazoru. V Rafaelu vidimo dediča antične umetnosti, izraževalca občne človeške lepote, mojstra onih

idealnih oblik, ki so jih zapustili Grki bizantinskim umetnikom, da jih oddajo italijanskim primitivistom, pri katerih se to pojmovanje ohranja preko Giotta in Massaccia tja do Rafaela, Leonarda, Michelangela... do Poussina in po stoletjih zopet oživi v Davidu in Ingresu. Z Rembrandtovo umetnostjo pa vstopa v slikarstvo sploh in v risbo posebej nekaj tako svojevrstnega, kakor je svojevrstna drama Shakespeareja v primeri s tragedijo grško. Tu zagospoduje vizija čarodeja-alkemika, ki z magijo čisto individualnih sredstev realizira lepoto lokalno in konkretno v nasprotju z absolutno, neizpremenljivo lepoto idealnih klasičnih form. Te dve estetiki se začneta boriti šele v XIX. stol., po em ko so že bili Holandci, Španci in Benečali prodrli s to koncepcijo realistične, lokalne umetnosti. Vedno se je občudoval Tizian, vedno Velasquez, a vedno nove generacije so se oprijemale tudi tradicij grških vzorov. V zadnjem času se zopet pojavlja vedno iznova se vračajoči grški val: najmlajša francoska umetnost rehabilitira ne samo Ingesa, ampak celo še nedavno sovražnega Davida. Ves boj se plete pravzaprav ob risbi. Risba je dokument, ki ž njim označuje umetnik značaj prirodnih form. „Risba je poštenost umetnosti“, je rekel Ingres. Njegova risba je bila sintetična, princip njegov okroglo modeliranje, izdelovanje monumentalnih figur. Glavno važnost je polagal na plemenitost kontur kot zakončenje predmetov. Za Ingresom in Davidom so prišli profesorji pariške akademije; kar je bilo onima vzor, to je postalo tem vzorec: po antičnih kipih so sedaj kopirali risbe, s čimer so zamorili vsako svobodo in iskrenost v umetnosti. Proti akademizmu je vstal Delacroix z romantiki. Za tega slikarja v prirodi sploh niso eksistirale konture. Masa ni bila njemu kakor Ingresu kombinacija kontur ali posameznih linij, ampak samo obsežnost in ploskva. Namesto mehkih kontur psevdoklasikov je spravil on do veljave silne silhuete, name-

sto nepremeljivega miru — gibanje in ekspresijo. To dejanje je postalo izhodišče za celo pokolenje romantikov, prinašajočih svežost v zatohlo atmosfero akademične rutine. Potem šele se je začela hitro razvijati umetnost. Dobili smo realizem, impresionizem... Danes gremo zopet novi konceptiji nasproti. Kakor je nekdanj Manet osvobodil umetnost iz akademičnega konvencionalizma, ravno tako osvobajajo danes Cezanne iz okov impresionistične formule, napovedujoč povratek k sintetični lepoti klasikov, brez akademičnega prikusa. „Klasik“, pravi on, „moraš biti po rojstvu“. Cezanne in Gauguin sta oni dve prikazni, ki kažeta sedaj v bodočnost umetnosti, njiju geslo se glasi: *monumentalnost*! A na njuni poti se poznajo tudi stopinje velikega idealista Puvis de Chavannes. Linija prihaja zopet do veljave in ž njo okrasek, ornament, arabeska. Ali se zopet vrača klasicizem, ali ena sama črta njegova?

Basler navaja mnenja nekaterih slikarjev o današnji upodabljalni umetnosti. Maurice Denis pravi: „Izvršene umetnine so danes redke. Razstavljajo se beležke, skice. Vobče nihče več ne slika slik. Občinstvo namreč še nima kriterija in gotovih formul, da bi ocenjevalo slikarstvo, dozdaj je bilo vajeno se vprašati pred umetnino: Je li originalno? Taka idejna razpoloženost je slabejša nego vsaka rutina. ... Opustiti moramo tisto željo: najti in ustvariti novo umetnost z razumom. Več dojmljivosti, silnejših instinktov in tesnejših zvez z dobro preteklostjo! ... To je zakrivil materijalizem naših profesorjev, da smo vsled reakcije začeli iskati lepoto onkraj narode, narode s sredstvi znanosti in umetnost v teorijah.“ — Vincent van Gogh piše: ... Vedno bolj in bolj se mi zdi, da slike, ki bi morale biti slikane — najpotrebnejše, neobhodne slike morajo nastati z veliko večjo silo, nego je tvorna sila posameznikova, da se povspe slikarstvo do onih visokih vrhov, do kakršnih so se dvignili grški pod-

barji, nemški glasbeniki in francoski pripovedniki. Ustvariti bi jih torej mogli ljudje, zvezani med seboj v skupine z namenom, da izpolnijo skupno idejo. Primer: ta ima sijajno orkestracijo barv, a nima ideje; drugi razpolaga nad mero z obilnimi novimi konceptijami, pohujšujočimi ali očarujočimi, a jih ne zna primerno izraziti. Kar se mora torej najbolj obžalovati, je popolno pomanjkanje solidarnega duha med umetniki, ki se samo vzajemno kritikujejo in preganjajo in se k sreči samo vničiti ne morejo... Vidiš, slabo leži v tem, da so Giotto in Cimabue, pa tudi Holbein in Van Eyck živeli v obeliskovi človeški družbi — oprostite mi izraz — v družbi urejeni, konstruirani arhitektonično, da je bil vsak posameznik kamen, a vsi skupaj so v tesni zvezi tvorili monumentaino družbo. Družba, ki jo ustvarijo socialisti — mislim, da ne še tako skoro — logično bo ta stavba, o tem sem prepričan, inkarnacija nečesa podobnega. Mi pa živimo v dobi popolnega obupa in anarhije. Mi umetniki, ljubitelji redu in simetrije, se izoliramo in delujemo, da bi očrtali vsaj eno samo stvarco. — Paul Cezanne: „Vse se modelira v naravi v podobi kroga, stožca ali cilindra. Treba se je samo naučiti slikati na teh treh najenostavnejših figurah, potem se z lehkoto doseže vse, kar se hoče. Risba in barva nikakor nista ločeni med seboj. Medtem ko se slika, se tudi riše; čim bolj se harmonizira kolorit, tem bolj se uveljavlja risba. Kontrasti in pa medsebojno razmerje tonov — to je skrivnost risbe in modeliranja.“ — Maillol: „... Dandanes smo prenemirni, preizmučeni. A vrnimo se k umetnosti silnega zdravja, kakršna je bila arhaična grška. In to bo stil bodočih stoletij.“

Antika in novi klasicizem so na Francoskem zopet moderne besede. Njiju čar že tako objema duhove, da se zahteva zopetna uvedba klasičnih jezikov v liceje, na katerih so se bili po nemških vzorcih v zadnji dobi odpravili.

Država in družba.

Urejuje dr. **Bogumil Vošnjak.**

Narodno gospodarstvo.

Tehniško, komercialno in obrtno izobraževanje na Ruskem.

Minister za trgovino in obrt je predložil dumi poročilo o sedanjem stanju teh strok pouka. L. 1910. je bilo šest tehnik in pet „komerčeskikh“ učnih zavodov višjega tipa. Na tehnikah je bilo 9.619 dijakov, od katerih pa je le 514 končalo kurs. Poučevalo je 130 profesorjev in 147 docentov, asistentov adjunktov in laborantov. Stroški za vzdrževanje tehnik so znašali 1 milijon rubljev. V „komerčeskikh“ učnih zavodih je bilo 4.216 slušateljev, med temi 1.000 žensk. Predavateljev na teh šolah je bilo 179.

Srednjih in nižjih učbenih zavodov te stroke je bilo 451, med temi 344 „komerčeskikh“, 35 umetno-obrtnih, 28 rokodelskih, 6 montaniščno-tehniških in 38 seiskih za domačo obrt. Na teh šolah je bilo

57.974 učencev in 14.472 učenk, torej skupaj 72.446. Poučevalo je 4.480 učiteljev in 1.283 učiteljic. Stroški za vzdrževanje vseh teh šol so znašali 12 milijonov rubljev. V poslednjih letih je posebno število trgovskih in obrtnih šol zelo naraslo, ker jih tudi mesta in zemstva na svoje stroške ustanavljajo. Tudi še ena tehnika se bo ustanovila, kakor tudi še eno vseučilišče v Saratovu in morda tudi v Tiflisu za Kavkaz. Vendar je prva skrb sedanje dume obrnjena na ljudsko šolstvo in uvedenje obligatne šolske dolžnosti, za kar bo treba ustanavljati še 100 tisoč ljudskih šol in je v ta namen že določenih 100 milijonov r. v 10 letnih obrokih po 10 milijonov r., v prvi vrsti za zgradbo novih ljudskih šol.

Visole, 18. oktobra.

† Dr. Josip Vošnjak.

Politična zgodovina.

Dr. Dragotin Lončar. **Slovinci.** Načrt slovenske socialne zgodovine. V Ljubljani 1911. str. 68.

Lončarjev najnovejši spis je prav spreten, jednat pregled slovenske zgodovine. To je pravzaprav nekaj okvir bodoče slovenske socialne zgodovine; v velikih obrisih nam podaja avtor glavne mejnike v zgodovini Slovencev. Slovenci imajo pač ravno tako svojo zgodovino kakor vsak drugi narod. Dejstvo, da Slovenci čelo tisočletje niso sami odločevali o svoji usodi, ni odločilno. Zgodovinsko življenje se nadaljuje tudi, kadar je uničena

politična samostojnost, tako imajo Srbi po Kosovem, Čehi po Beli gori še vedno svojo zgodovino. Oni, ki jim je državno življenje edini predmet zgodovine, bodo seveda smatrali take narode za brez zgodovinske. Posebno v Avstriji se je udomačil izraz „brezzgodovinski narodi“ za Slovence in Rusine. Tudi pisatelji, ki imajo globoko umevanje za narodnost kot gibno silo zgodovine, vendar uporabljajo ta izraz. Zgodovinski narodi v Avstriji so oni, ki imajo svojo politično individualnost kakor Čehi, Ogrji in Hrvati. Na Češkem spadajo k češki politični indi-

vidualnosti Čehi in Nemci, v strogem pomenu besede tudi Poljaki, v Ogrski Madjari in vse druge narodnosti, v Hrvatski Hrvati, Srbi in Italijani. O kaki slovenski politični individualnosti seveda ni govora, pač pa živijo Slovenci na teritoriju nekdanje notranje Avstrije. Te politične notranje Avstrije danes ni več, ampak je razpadla v kronovine s slovenskim, nemškim in italijanskim prebivavstvom. Zgodovinarji starega kova bodo pač še nadalje pisali zgodovino Kranjskega, Štajerskega, dežel češke krone, dočim se bode novodobni zgodovinar vedno bolj baval z narodnostnimi skupinami; tako piše Jireček svojo zgodovino Srbov, Lončar svojo „Slovence“. Narodno življenje v svoji celoti stopa na ta način bolj v ospredje. Tak nov način zgodovinarstva zahteva povsem novih metod. Vlada, bitke in letnice se morajo umekniti temeljitemu proučevanju gospodarskega življenja, križanju ras, to je antropologije, in socialne geografije. Kot pomožne vede prihajajo posebno v poštev vse discipline sociologije. Ako razumevamo zgodovino v tem širokem pomenu besede, potem pač moramo odgovoriti na vprašanje, ali imajo Slovenci svojo zgodovino, z odločnim: Da. Obdelovali so svoja polja in vinograde, ohranjevali posebnosti svoje rase tudi v onih vekih, ko so jih vladali nemški stanovi in absolutni vladarji.

Značilnost Lončarjevega načrta slovenske zgodovine je ta, da v večji meri, ko se je to doslej zgodilo, upošteva gospodarski moment. Seveda je tak poizkus silno težaven, ker manjkajo potrebne gospodarske monografije. Ne zagovarjajoč zgodovinskega materializma, je treba pač priznati, da je dandanes zgodovina, ki bi zanemarjala dejstva gospodarskega razvoja, nemogoča. Lončarjev načrt moramo posebno radi tega toplo pozdravljati, ker pri vsaki priložnosti opozarja na gospodarsko strukturo, njene zgodovinske vzroke in posledice.

Ako bi govorili v paradoksih, bi rekli, da je slovensko državno pravo končalo tam pri Savici, ko je bil krščen Črtomir in njegovi drugovi. „S krščanskim križem se je družil nemški meč“, kakor pravi Lončar prav plastično. Pokristijanjevanje je bil seveda potreben kulturni čin, pa škodoval je pač zlasti slovenski politični individualnosti radi tega, ker so bili k temu poklicani nemški duhovniki. Kolonizacija bi naj bila drugo sredstvo, ki je imelo zlomiti slovensko politično silo. Pa ta kolonizacija se je tam, kjer so bili Slovenci kompaktno naseljeni, ponesrečila. Tudi moderno vsenemštvo je doživelo poraz pri svojih kolonizatoričnih poizkusih na štajerski slovensko-nemški meji. Zanimivi so sledeči podatki: Urbarij brižinskega gospodstva v Škofji loki našteva v dvanajstem stoletju nad sto nemških kmetij. V mestih je ostal seveda nemški živelj do l. 48. močan, ker se mu ni bilo bati, da bi ga asimilirala slovenska kmetijska množica. Kaki lepi smotri so vendar za bodoče slovensko socialno zgodovinarstvo, proučevati zgodovino nemške kolonizacije in postanek mest na Slovenskem. V mestih je bil od nekdanj slab slovenski živelj, in Valvasor zatrjuje, da so tvorili tretjino ljubljanskih meščanov tujci.

Pričujoči spis ima pač to posebnost, da odkriva vse polno doslej neizčrpanih, neproučenih problemov. Kaka hvaležna snov bi bil za zgodovinarja, ki mora pa biti obenem tudi sociolog, vznika razvoj in konec slovenskega plemstva. Lončar priznava odkrito, da Slovenci niso mogli biti „političen narod v v državnopravnem smislu, ker so prezgodaj zgubili svoje plemstvo...“ (str. 17) Ako bi imelo plemstvo več odporne sile, gotovo bi se ohranila vsaj ona skupina slovenskih dežel, kakršno je bilo pod Franki vojvodstvo Karantanija.

Zlasti je pritrditi Lončarju, da deželni stanovi „niso bili slovenski, niso bili politični zastopniki slo-

venskega naroda . . ." (str. 17) Politična individualnost je notranje-avstrijska, kranjska, štajerska, nikakor pa ni slovenska.

Ali je reformacija v taki meri, kakor to prikazuje Lončar, vplivala na začetke in razvoj kulturnega dela? V to svrhu bi bilo pač potrebno še mnogo monografičnih študij. Zanimiva je Lončarjeva hipoteza, da bi mogla reformacija za Slovence v političnem oziroma imeti čisto drugi pomen, ako bi bili imeli Slovenci razvitejšo malomeščanstvo, ki bi nastopalo v kmetijskih vstajah skupno s slovenskimi in hrvaškimi kmeti.

Ni menda mogoče trditi, da je francosko kapitalistično meščanstvo vrglo ob tla stari režim (str. 55). Ni bilo to kapitalistično meščanstvo, ampak malomeščanstvo v pravem pomenu besede. Da se Lončar prav nič ne dotakne francoske dobe na Slovenskem, je menda dokaz, da ji v okviru slovenske zgodovine ne pripisuje takega odločilnega pomena, kakor je bilo to doslej običajno med Slovenci. Analiza političnih idej francoskega cesarstva dovaja, kar se tiče pomena te dobe za slovenstvo, do precej negativnih rezultatov. Diskusija o spornem vprašanju, ali je bilo Prešernovo stališče napram hrvaškemu jeziku upravičeno, je danes kolikor toliko odveč. Slovenska narodnost je ustvarjena, in sedaj gre samo za to, da se najde formula razmerja k srbo-hrvatstvu. Pa vendar si upam izpregovoriti nekaj, kar bo morebiti sakrileg raznim gospodom filologom. Ako bi bil sprejet proti Prešernovi volji hrvaški jezik kot književni jezik, bi mogla slovenščina biti jezik ljudske književnosti. Tak dualizem gotovo ne bi bil preprečil slovenskega političnega prepoda.¹⁾

V okviru tega kratkega zgodovinskega orisa je Lončar vendar nekoliko prekratko odpravil važno moderno dobo taborov. Razlagati si moramo to na ta način, da je

avtor posvetil tej dobi že obširno študijo. Pa vendar bi bilo potrebno precizirati pomen te dobe za celotni razvoj Slovencev. Mislim, da ono prvo desetletje ustavne dobe odtehta nekoliko prejšnjih mrtvih stoletij.

Trditev, da je napredna struja spoznala tudi važnost gibalne sile, ki jo predstavlja gospodarstvo, zadružništvo, za narodni razvoj (brata Vošnjaka)²⁾ (str. 64) je gotovo upravičena. Pristaviti je pa treba, da je sicer pokojni dr. Josip Vošnjak, Mladoslovenec, prenesel zadružno misel s Češkega na Slovensko. Pa njegovemu bratu Mihaelu Vošnjaku je pripisati, da je uporabil zadružništvo kot gibalno silo narodnega razvoja. To zadružništvo osemdesetih let pa ni bilo ne klerikalno, ne narodno, ampak izkratka slovensko. Današnje moderno slovensko zadružništvo izkuša zopet postati to, kar je bilo Mihaelu Vošnjaku zadružništvo pred tridesetimi leti, ne strankarsko, ampak slovensko in gospodarsko.

Važna so Lončarjeva izvajanja, kjer zahteva, da bi se ne izrabljaj stan proti stanu, ampak da bi moralo prihajati v poštev gospodarstvo malega človeka sploh, gospodarstvo družabnih slojev. Tu je izražena globoka misel, ki je vredna vsega uvaževanja. Slovensko javno življenje in politika morata biti demokratična, morata edinole zastopati interese malih ljudi. Ni treba, da je ta politika proletarska, ampak skrbeti mora za slovenski nižji srednji stan in za malega kmeta, ki je, kakor nihče drugi, spojen z zemljo, ki jo obdeluje. Treba je smotrene politike srednjega stanu, ki ima še lepo bodočnost pred seboj in ni k smrti obsojen, kakor se je domnevalo pred desetletji. Treba je, da naš mali posestnik ostane na ozemlju naših očetov, da ga zemlja priklene k sebi. Treba je odločne delavske socialne politike. Smer celotne slovenske socialne politike mora biti na vsak način v prospah gospodarsko slabim slojem, gospodarstvu malega človeka.

¹⁾ Glej beležko dr. Prijatelja na str. 647 pričujoče številke.

Formula, ki jo izreka Lončar, da se naj Slovenec vtika v hrvatske, Hrvat v slovenske zadeve, je menda nekoliko preširoka. Povsem nemoteno medsebojno razmerje je le tedaj mogoče, ako se uveljavlja novodobno načelo decentralizacije, ki povsodi zmaguje. Pa seveda mora imeti ta decentralizacija svojo organiznično nadstavbo.

V dobi, ko slovenski politični mogotci zastopajo načelo slovenske konfesionalne politike na slovanskem jugu, je rodoljuben čin, kakor to dela Lončar, opozarjati na škodljivost takega počenja.

Spis, o katerem danes pišemo, bodi nekak uvod k vestnemu proučevanju slovenskega gospodarstva tekom slovenskega zgodovinskega razvoja in preiskovanja stikov, ki so bili med gospodarstvom na slovenski zemlji in pa svojedobno politično strukturo. Treba je, da se budi med Slovenci in slovenskimi znanstveniki zmisel za socialna preiskovanja, da se kaže, kakšen je bil slovenski človek, kako je živel in gospodaril, kakšni so bili tuji kulturni in gospodarski vplivi, kako jih je Slovenec sprejemal in pretvarjal. Pojavljajo se vprašanja, kako se je vršilo križanje ras, kakšna je bila naseljenost v preteklosti, kakšna je v sedanjosti. Treba je na novo ustvariti socialno sliko slovenstva v preteklosti, treba je pa tudi v gospodarskih in socialnih monografijah razmotravati o sedanjem žitju slovenskega človeka in o socialno-geografskih pogojih njegovega bitja. Dela dovolj! In raznovrstno delo, saj so kontrasti, ki se pojavljajo na naši zemlji, taki, kakor menda nikjer drugodi. Tu ni enostavne enoličnosti, ampak neskončno bogata v svoji raznolikosti kakor slovenska pokrajina, je tudi socialna slika slovenstva vobče.

Visole, 21. oktobra 1911.

Bogumil Vošnjak.

Dokumenti.

Letošnji zaupni sestanek narodno-radikalnega dijaštva je sklenil sledeče resolucije, tikajoče se socializma in socialne demokracije:

1. Ker vidimo v narodu najvažnejši naravni socialni organizem in podlago vsakega napredka in civilizacije, nam narodnost ni le politično vprašanje, temveč stvar svetovnega naziranja. Zato smatramo za narodno le tako organizacijo, ki pri svojih pristaših smoteno goji narodni čut v zasebnem in javnem življenju. Pri tem poudarjamo, da smatramo delavski stan za enako važen in drugim stanovom enako vreden del narodne celote. Naloga narodne slovenske politike je, delati na to, da se odstrani gospodarska in vsakojaka duševna odvisnost delavstva, to pa tem bolj, ker bo šele tedaj dana delavstvu možnost, da se v narodnostnem boju tudi aktivno udeležuje. Odbravamo stanovske organizacije, ki delujejo za povzdigo posameznih stanov ter se pri tem zavedajo, da so del narodne celote in torej načeloma ne zastopavljajo narodnih interesov svojim razrednim težnjam.

2. Kriterij, v koliko se je odločiti za individualno ali kolektivistično gospodarstvo, je narodno-radikalnemu dijaštvu le vprašanje, v kateri družabni obliki je več možnosti, da se razvije kar največ izvrstnih posameznikov in se kultura celote povdigne na najvišje stanje, kratkoročno, v kateri družabni obliki bo mogla civilizacija človeštva čim najbolj zrasti. Ne v individualnem, ne v kolektivističnem gospodarstvu ne vidi tega ideala, pač pa v sintezi produktivnih strani obeh sistemov. S tega stališča moramo izjaviti, da gospodarski in družabni kolektivism, kakor ga zahteva program socialne demokracije, ne odgovarja našemu naziranju o družbi in državi.

Pregled revij.

Pregled, List za nauku i socialni život. Sarajevo 1910.

V onem važnem trenutku, ko je Bosna in Hercegovina pretrgala vezi s preteklostjo, tik preden je bila razglašena ustava, se je zbralo nekoliko temeljito izobraženih in požrtvovalnih bosenskih Srbov in začelo izdajati revijo, ki je namenjena vedi in socialnemu življenju. Ako pomislimo, da vsi Hrvati in Srbi doslej niso imeli časopisa, ki bi se bavil izključno z znanstvenimi in družabnimi vprašanji, ne da bi se pečal tudi z leposlovjem in je „Pregled“ prvi časopis te vrste med Hrvati in Srbi, vrže to dejstvo zanimivo luč na intelektualne sile, ki so se pripravljale takorekoč in partibus infidelium. Na pragu nove dobe, ko nekoliko ozkosrčna ustava vendar omogoča začetke javnega življenja, je bilo tako združenje duševnih sil na vsak način velikega pomena. zakaj ravno v taki dobi se družabni problemi pojavljajo v vseh svojih kontrastih in zahtevajo rešitve. Okoli „Pregleda“ so zbrani sami Srbi. Če se tudi ne moremo identificirati s piemonteško srbsko strujo, ki se pojavlja v nekaterih člankih in moramo tudi odklanjati izvajanja Čorovića, naperjena proti slovenskemu znanstveniku, vendar se nam zdi „Pregled“ tako važen kulturni pojav med južnimi Slovani, da bi smatrali naravnost za greh, ako bi o njem molčali. V prvem letniku „Pregleda“ najdemo toliko zanimivega, poučnega znanstvenega gradiva, ki je dokaz prav živahnega kulturnega gibanja in dela. Ako pa pomislimo, da so so-trudniki „Pregleda“ izključno le Srbi iz Bosne in Hercegovine, nam mora naravnost imponirati vsebina „Pregleda“. Spominjamo se, koliko truda in samozatajevanja je bilo treba, da se je udomachila pri Slovencih misel znanstvene revije, in

kako stališče zavzemajo izvestni lokalno-patriotični krogi proti nam, misleč, da Slovencem danes še vedno zadostujejo rahločutne pesmice in kratkočasne novelice. In pri takih mislih in spominih nas obdajajo grenka čustva.

Ni se nam čuditi, da stopa pri sotrudnikih „Pregleda“ srbstvo nekoliko v ospredje. Dežela, katere ustava in volilni red je takorekoč konfesionalnega značaja — saj volijo Hrvati, Srbi in Mohamedanci vsak v svoji kuriji — ima pač svoje posebne razmere, kar je vplivalo tudi na inteligenco. To je pač neizbežna posledica miljeja, da se posameznik, bodisi tudi najinteligentnejši, najizobraženejši, vendar ne more odtegniti tem raznim konfesionalnim vplivom. Celotno sliko bosenskega življenja bi pač dobili šele potem, ako bi mogli zasledovati razvoj hrvatskega življa istotako, kakor nam to omogoča glede srbskega življa „Pregled“.

To je bujno raznovrstno, pestro življenje, kakršno nam nudi Bosna in Hercegovina. Razna veroizpovedanja, ostri socialni kontrasti, narodnostna in politična nasprotstva; vzhod in zapad, križ in polumesec, primitivnost in razvijajoča se mlada inteligenca, vse to se družijo in spaja ob Bosni in Narenti. Ako bode v bodočnosti kulturni zgodovinar hotel podati sliko Bosne in Hercegovine ob prelomu med preteklostjo in novo dobo, na vsak način bo moral seči po prvem letniku „Pregleda“.

V 1. številki je program revije. Njega naloga bodi, svobodno pretresati vsa družabna vprašanja. Država bi bila poklicana, da organizira znanstveno proučevanje vsakega naroda, pa to se mora pri nas goditi po privatni iniciativi. Ali je pri Slovencih drugače? Tudi pri njih je vse to prepuščeno zasebnikom, in v tem oziru uživajo še danes Slovenci nekako narodno

avtonomijo na svoje stroške brez njenih političnih ugodnosti. Bosenski Srbi so sicer demokrati, pa pogled preko mej jih poučuje, kam je privedla Srbijo krivo pojmovana brezuzdna demagogija. „Demokracija, ki je našemu plemenu dala nedvomljivih prednosti, dala je pa tudi neko opasnost, neorganiziranost in nediscipliniranost. Prava demokracija je od nje svobodna. Mi smo sedaj na prehodu iz ene v drugo, v kritičnem stanju. Smoter „Pregleda“ je preprečiti, „da bi inteligenca utočila v morju demagogije“. To je na vsak način zanimiva izpoved, ki priča o prav zdravem razumu. V takih časih, ko se odpirajo prvič vrata v zakonodajno zastopstvo, ko se smatra svoboda za neki absoluten pojem in prevladuje čustvo, navdušenje in retorika, se Bošnjaki prav nič ne lotevajo frazeologije l. 1789. in 1848. Name-noma ne. Gospodje Rusi so bili pri takih prilikah mnogo bolj elegični, humanitarni in naivni.

Jevto Dedijer nam v kratkem poučnem članku prikazuje „Pravce našeg nacionalnog rada“. Pravzaprav je to nekaka slika razvoja srbske narodnosti v Bosni. Skoraj kakor pri nas Slovencih. Seve delo se začne šele ob začetku novega stoletja in ne v šestdesetih letih kakor pri nas. L. 1902. se snuje „Prosveta“, ki ji je cilj „podpirati srbske dijake v Bosni in Hercegovini“. Spominjamo se naših dijaških kuhinj. Na vseh koncih in krajih je treba inteligence; odkod dobiti denar za njeno vzgojo. Srbi začnejo snovati denarne zavode in sicer jim služi kot vzor denarna organizacija Srbov na Hrvatskem. Srbi uvidevajo, kako politično moč predstavlja organizirani kapital. Šele taka denarna organizacija omogoča neodvisno politično delo. Danes imajo Srbi v Bosni in Hercegovini petnajst večjih denarnih zavodov, pred desetimi leti niso imeli niti enega. „Prosveta“, katere prvi smoter je, ustvariti domačo inteligenco, kakor smo že omenili, ima 6500 članov, 250 poverjenikov in 62 pododborov; izdala

je do maja 1909 421,212 K in njeno premoženje znaša četrtilijona kron. Kakor Slovenci so tudi bosenski Srbi imeli svojo „čitalniško“ dobo. Osnovale so se pevska društva, pa po ukazu oblasti so morala nositi naziv „cerkvena“; ona so središče nekakega umetniškega življenja. Skupno s temi društvi so tudi knjižnice in čitalnice.

Prve številke „Pregleda“ so bolj praktičnega značaja, znanstveni članki se izgubljajo med aktualnimi razpravami, katerih politična ost je menda pač tu ali tam preostra, posebno nasproti Hrvatom in vladi. Pa omeniti je treba, da je jako mnogo beležk iz biologije, plemenske in socialne higijene ter antropologije in etnologije, kakor tudi politike in statistike. O kmetiskem vprašanju razpravljajo mnogobrojni temeljiti članki. Vsi člankarji so odločno mnenja, da je treba obligatoričnega odkupa in ne fakultativnega, kakršnega zahtevajo Mohamedanci. Za obligatorični odkup se je tudi izrekel dunajski vseučilišni profesor Grünberg v svojem spisu o bosenskem agrarnem vprašanju. Ko so Turki vdrl v deželo kot zmagovavci, so se polastili zemlje in krščanski kmet je moral odslej robovati Mohamedancem. Versko nasprotstvo je bilo tudi socialnega značaja. Ko je prišlo agrarno vprašanje na dnevni red, so se med Mohamedanci „age“ (veliki posestniki) in „begovi“ (mali posestniki) polastili političnega vodstva in na premeten način prepričali mohamedanske mase, da so njih razredni interesi obenem verski interesi vseh Mohamedancev in da bi bili oni gospodarsko, mohamedanstvo pa politično uničeno, ako bi prišlo do obligatoričnega odkupa. „Slavjanskij“ (2. šte.) dokazuje na podlagi natančnih statističnih podatkov, da mohamedansko ljudstvo nima povoda biti proti obligatoričnemu odkupu, zakaj kmeti so tudi Mohamedanci in povrh nima pol milijona Muslimanov nikake koristi od mohamedanske agrarne politike. Stališče „ag“ in „begov“ ne more biti stališče vsega mohamedanskega ljud-

stva. Izmed Muslimanov je 31.000 oseb, ki pripadajo agam in begom.

Dober je članek o narodnostnem vprašanju v Turčiji. Turki kakor Madžari so topli zagovorniki narodne države. Turški zakon pozna samo Otomane. Turčija bi naj bila čisto narodna država z eno politično nacija. Člankar pravi, da Mladoturki naravnost kopirajo Madjare, kar se tiče umevanja narodnega vprašanja. Mladoturki so povsem razočarali turške narodnosti, njih svobodomselnost končuje pri narodnostnem vprašanju. Mladoturško zakonodajstvo stremi za tem, da bi imelo ljudsko šolstvo povsem turški značaj. Vlada izkuša ojačiti turški element v narodnostno mešanih krajih na ta način, da poseljuje tam muslimanske elemente iz Bosne, Hercegovine, Bolgarske in Male Azije. Mladoturki so se pajdašili z narodnostmi, dokler so se borili za vlado. Sedaj pa, ko so na krmilu, zatajujejo načela narodnostne ravnopravnosti. Posledica tega nečastnega postopanja je, da ponehujejo spori med raznimi narodi in nastopajo vsi skupaj proti turškemu elementu.

Globoko zamišljen članek urednika Riste Radulovića: Naša politična morala (3. štev.). Daleč smo od Evrope; njeni pokreti so nam nerazumljivi, zagonetni kompleks zamotanih vprašanj se pri nas izpremeni v enostavne in preproste formule. Medtem ko se v Evropi ustvarja morala za strukturo družbe višje vrste, je pri nas izginila patriarhalna morala s svojimi vrlinami, a nova morala, ki bi se morala ustvariti potom izpremembe našega družabnega in političnega življenja, se še ni formulirala... Avstrijska uprava v Bosni se je ravnala po principih a priori, ni se trudila, da proučuje narodno dušo. Njeno glavno obeležje je bila nacionalna politika. Rezultat bosenskega nekulturnega stanja je razbitost v javnem življenju, desorganizacija dela. Čuvstva enote ni. Vsako okrožje, vsak okraj, vsako mesto je za se, ima svoje življenje. Vse politično

delo pomenja: kratkovidnost, breznačelnost in dlakocepljenje. Politika je borba proti osebam, stranka pomenja mržnjo dveh ali več oseb med seboj. Naša politična borba ni dvoboj dveh mišljenj in dveh svetovnih nazorov, ampak dveh animoznosti, trdoglavosti in pretenzij. V političnem članku razlaga Vukan Krulj stališče Srbov v državnopravnih vprašanjih. Hrvatski skupini zagovarjata zedinjenje s Hrvatsko, stališče, ki je srbskemu avtonomističnemu povsem nasprotno. Srbska organizacija „se zavzema sicer za principielno in idealno stališče edinstva“ Hrvatov in Srbov, pa se ne more spuščati v „državnopravne aspiracije, ki so nasprotne interesom in pojmovanju celega naroda“. To je zanimiva formulacija, ki je jako odkritosrčna.

V 4. številki piše sloveči srbski znanstvenik profesor Cvijić o darovitosti srbskega naroda. Srbski narod je še mlad in negotov. Zapadni del naroda se odlikuje po svoji krepki fantaziji, po svojem pesniškem zanosu. Srbi kažejo več znanstvenega in književnega daru ko Bolgari, Grki, Madjari. Bolgari imajo pa več sposobnosti za državno organizacijo. Srbi so kmetijski narod, do najnovejšega časa niso mogli ustvariti svojega meščanskega stanu, niti v dobi Nemanicev. Srbija ima preveč nadarjenih ljudi. Največje število nadarjenih ljudi daje slabe rezultate: „Imamo predilekcijo za poznate bistre brbljavce, koji ništa ozbiljno ne stvaraju...“

Strogo gospodarskega značaja sta dva poučna članka „Ekstenzivnost bosansko-hercegovačke poljoprivrede i njezini uzroci“ in „Naša tarifna politika“ od Kostića. Srednja posest znaša v Bosni povprečno 60 dumanov (duman $\frac{1}{10}$ hektarja) „ziratne“ zemlje. L. 1904. je bilo v Bosni 22% polja in njiv, 1.05% sadonosnikov, 0.12% vinogradov, 7.8% livad, 15.14% pašnikov in 51% gozdov. Tekom 10 let se je zmanjšala gozdna plošča

za en odstotek, pa vendar je v Bosni še 30% več gozdov ko v razvitih evropskih državah, imajo povprečno gozdov 20-90%. Največje hibe bosenskega gospodarstva so: „Kmetstvo“, neznanje kmeta, pomanjkanje denarja in kredita, kakor tudi železnice in cest ter slednjič nearondiranost posesti.

Bosenska tarifna politika ni v prospeh Bosni, ampak edinole monarhiji. Železnice so strateškega značaja in njih namen ni, dvigniti gospodarsko blagostanje.

Povsem moderno snov obdeluje v 5. številki dr. Uroš Krulj, čigar obširna in zanimiva znanstvena razprava „Nacionalna plemenska higiena“ se dotika ene temeljnih, najvažnejših strani rasnega vprašanja. Fine psihološke študije o srbskem javnem življenju podaja Dedijer v svojem članku „Naš nacionalizem“. Najnovejša srbska zgodovina vsebuje mnogo individualnega, kar je nesocialno in nedisciplinirano in je ovira vsakemu organiziranemu delu. Glavni vzrok leži v destruktivnosti srbskega značaja. Najbolje stvari morajo propasti radi tega, ker se je osebni prestiž posameznikov čutil zapostavljenega (Slovenci!). Glavno je, da se zadovolji osebna ambicija in potem je vse rešeno. Vsi hočejo, da bi bili prvi, da bi bili voditelji, ali malo je delavcev. Bosenske vasi s svojo patriarhalno moralo dajejo glavni kontigent bosenski „čaršiji“ (trgovini), in iz trgovskega stanu se rekrutira srbska inteligenca. Po „čaršijah“ se še danes vidijo tipični zastopniki orientalske fizične in psihološke dekadence. „Kadar proučujemo politične borbe pri mnogih sosednjih narodih, vidimo, da se trosi mnogo energije v borbi proti klerikalizmu, osobito pri katoliških Slovencih. Srbski narod, ki po svoji veliki večini pripada pravoslavni veri, ne pozna teh vprašanj. Naše duhovništvo je narodno in demokratsko ravno radi tega, ker ni celibata: duhovnik, ki je mož in oče, more neposredno čutiti narodne potrebe in vsakdanje posa-

meznikove potrebe... Treba se je izogniti doktrinarstvu in slepemu prenašanju protiklerikalnih borb, osobito tam, kjer za boj ni nikakega povoda“.

Risto Radulović se pritožuje v članku Socialna sredina u Bosni (6. štev.), da meščanski stan ne napreduje, ampak propada v drugem ali tretjem kolenu gmotno in fiziološko, izkratka degenerira tako, da je redko, da se kakšna rodbina zdrži sto let. V Bosni so vladajoče gospodarske in socialne razmere ustvarile konfesionalne odnošaje, poedine konfesije predstavljajo poedine razrede.

Miličević referira o „konstituciji Alzasa i Lorena“ (7. in 8. številka) Ustava obeh nemških državnih dežel je radi tega važna za Bosno, ker je položaj v nekem obziru podoben onemu Alzacije in Lotarinškega. Referent trdi, da „pri izradjivanju Statuta (Bosne in Hercegovine) lebdile su pred očima institucije Alzasa i Lorena, sa kojih su kopirali jedno mnoštvo stvari.“ Risto Radulović piše o „Srednjem staležu kod nas“. Srbski književnosti se še ni posrečilo ustvariti kako nacionalno delo. Ive Vojnovića ni razumela srbska kritika. Poleg Ive Vojnovića je le še Meštrović mojstrsko izrabil narodni motiv. Pri Srbih ni miljeja, ki bi pospeševal umetnost in finejšo kulturo. Pri vseh narodih podpirajo vedo, književnost in umetnosti izobraženi meščanski razredi. Srbska inteligenca (kakor hrvatska in slovenska) še ni tako daleč. Radulović ostro kritikuje srbsko inteligenco, rekli bi skoraj po cankar-sko. V književnosti literatura poslednje vrste; kar se tiče glasbe, so pa ciganske melodije vrhunec umetnosti; mesto gledališča café chantant. „Pravi nacionalizem je bolj pojav kulture, proizvod prosvetljenega meščanskega razreda, v katerem zavzemajo prvo mesto izobraženi ljudje. Takega stanu pri nas ni in radi tega nimamo večjega kulturnega

življenja, niti pravega nacionalizma; glede kulture smo še primitivni . . .“

Kar je posebno hvalevredno, to je vestno sestavljanje gradiva za proučevanje kmetskega vprašanja, in v tem si je pridobil „Pregled“ gotovo lepih zaslug.

Podjetje, ki smo ga izkušali orisati po vsebini prvega letnika, je prav zanimiv dokument lepih in presenetljivih začetkov bosenskega intelektualnega življenja. Bosna nas je tekom poslednjega časa že enkrat presenetila. Kako malo nad je bilo, da bi postal bosenski sabor središče intenzivnega političnega življenja. Preko noči je pa vzniknila politična sila prvega reda. Zdi se, da so tam v Hercegovini še skriti mnogi nedvignjeni zakladi. Treba je samo večše roke, da jim vdahne življenje. Skoraj neverjetno, da je mogoča na tako primitivnih deviških tleh kakor so bosenska, taka organizacija duševnega dela, ki je predpogoj vsake moderne revije in ki je ni težje. Eno dejstvo je zunaj vsakega dvoma: dobre in sposobne sile so tu. Bosna s svojim eksotičnim poluorientalizmom, dežela, kjer se križajo interesi tolikih cerkev in političnih stremeljenj, izkuša spoznavati svoje bistvo in temelje svoje eksistence pod vidikom znanstvenega preučevanja socialnih dejstev preteklosti in sedanjosti.

B. V.

Dan. List za nauku i književnost. Cetinje 1911. Leto I. Zvezek 1.—4.

Mala Črna gora, ki šteje komaj polovico prebivalstva slovenskega spodnjega Štajerja, ima sedaj tudi že svojo znanstveno revijo. V uvodniku pravi uredništvo: „Dan“ nosi obeležje našega društvenega življenja, to je: služi za skupni arhiv vsem vrstam znanstvenega in strokovnega proučevanja, združenega s književnostjo“. To je skoraj podoben program, kakor ga ima „Veda“. „Dan“ se ne sme pečati s politiko, ampak izključno le z znanostjo. Črnogorsko narodno predstavništvo tiska „Dan“ brezplačno in „Viso-

kopreosvešteni Gospodin Mitropolit Mitrofan in Gospodin Ministar Prosvjete“ je najtopleje priporočal „Dan“ duhovništvu in šolam. Oba prva zvezka sta prav obširna, skoraj podobna ruskim „tolstim“ žurnalom. N. Škerović razpravlja v temeljiti študiji o „Gjuru Križaniću, njegovem radu i idejama.“ Dočim so presojali doslej Križanića z rodoljubno-idealnega stališča in ga hvalili kot prvega navdušenega „panslavista“ (Vujić, Stjepan Radić), se vedno bolj vkoreninja čisto drugo naziranje. Ako se proučuje rimsko arhivno gradivo, se mora priti do čisto drugih zaključkov. Nova šola trdi, da je bil Križanić emisar jezuitske Propagande in je bil Vseslovan le v toliko, v kolikor je bilo to v korist katoliškim težnjam. Kdor pazno čita „Politiko“ mora spoznati Križanićevo popolno odvisnost od katolicizma in katoliškega državnega naziranja, arhivno gradivo le dopolnjuje to spoznanje. Škerović spada k onim, ki skoraj povsem negirajo Križanićev nacionalizem. Na vsak način je hvalevredno to razkrinkanje prvega „vseslovanskega“ pisatelja. Južnim Slovanom ni treba nikakih kraljedvorskih rokopisov, le z resnico na dan! Pa zdi se vendar, da oni, ki povsem zanikujejo Križanićev nacionalizem, pretiravajo. Križanićev značaj je psihološka uganka, njegova fiziognomija podobna dvoličnemu Janusovemu obrazu. Križanić je manj zanimiv kot politični mislilec, nego kot prvi slovanski državoslovni teoretik brez ozira na njegove vseslovanske sanjarije. Poučen za črnogorske pravne razmere je članek Bakića: „Nadležnost šerijatskih sudova u Crnoj gori“. Turško zakonsko pravo je še danes veljavno za Mohamedance v Črni gori. Dragović poroča o „Istoriji Crnegore iz vremena Vladike Petra I. i cara Pavla I.“ V XVIII. veku je bilo prav živahno diplomatsko razmerje med Črno goro in Rusijo, pa tudi pod Napoleonom I. je bila

Crna gora zvesta zaveznica Rusije. Dr. Fran Ilešić referira o „Matici Slovenski“. Prav bogate in raznovrstne so „Bilješke“. V nekoliko preveč vznesenih besedah slavi uvodnik drugega zvezka „Slobodno Italijo“. Te primere med Italijo in Balkanom šepajo, to sta dva čisto druga kulturna kompleksa. Iz mednarodnega prava je vzeta snov članka Živka Dragovića: „Mednarodni značaj Bosfora i Dardanel“. Profesor Silović razpravlja o kazensko-pravnem slučaju črnogorskega prava. Škerović nadaljuje svojo izvrstno zgodovinsko razpravo o Križaniću, ki odkriva marsikatero doslej neznano stran Križaničevega problema. „Dan“ prinaša tudi v oddelku „Književnost“ izbrane krajše spise iz francoske in angleške literature. „Dan“ ima tudi, ne da bi to škodovalo celoti nekako utilitarne članke gospodarskega značaja. Poseben oddelek je: „Crkva i škola“. Uredništvu je čestitati, da je moglo s pomočjo črnogorskih duševnih delavcev ustvariti resnoben časopis, ki je najlepši dokument kulturnih teženj na krških tleh malega kraljestva. B. V.

Revue des sciences politiques. Paris. September-oktober 1911.

Combes de Patris poroča o razmerju med pragmatizmom in demokracijo. Proti demokratičnim idejam je v Franciji skrajna levica in skrajna desnica, sindikalisti in monarhisti. V politični atmosferi je zrak nezdrav, demokratične ideje francoske revolucije niso več brezpogojno priznane. To je gibanje in naziranje, ki je v zvezi s filozofskim pragmatizmom. Lagardelle, ognjevit oznanjevalj propagande dejanja, ima marsikaj skupnega z Bergsonom, to je zmisel „za akcijo“, za dejanje, za življenski „élan“. Revolucionarni sindikalizem se ogreva za češčenje mita kakor učenci Bergsona. Sindikalizem zametava aprioristično ideologijo demokracije francoske revo-

lucije, filozofija dejanja, čina in empirije ima danes večji vpliv ko aprioristična ideologija. Pa politična empirija ni nasprotna političnemu tradicionalizmu, zato se ogrevajo za novo empirično filozofijo tudi neomonarhisti, ki so nasprotni čistemu razumu in individualizmu. Zdi se nam, da se Combes de Patris moti, ako misli, da je pragmatizem nasproten vsaki demokraciji, nasproten je le oni demokraciji starega kova, ki ne pozna ničesar drugega ko apriorna načela in pretirano ideologijo, mislimo pa, da je mnogo čistejša, mnogo razboritejša, mnogo koristnejša demokracija mogoča na empiričnih temeljih. Demokracija, ki je strla šablonske okove racionalističnih načel, ima razvoj pred seboj.

Emile Levasseur, profesor pariške svobodne politične šole in nedosežni preiskovatelj gospodarske zgodovine in delavskih razmer, je umrl pred nekaj meseci, in zadnja številka „Revue“ prinaša postumen članek o „Posledicah razvoja komunikacijskih sredstev.“ Številke, ki jih navaja, so izredno zanimive. Pred l. 1830. še ni bilo nobenih železnic, l. 1909. pa več ko en milijon kilometrov. V železnicah naloženi kapital znaša 250 milijard frankov. Franklin je rabil v osemnajstem veku 42 dni, da je prišel iz Amerike v Evropo, danes se rabi pet dni in pol. Iz Pariza v Marziljo je trajalo l. 1834. potovanje 80 ur, danes traja z ekspresom 12 ur 49 minut; potovanje je veljalo tedaj 157 frankov, danes pa v tretjem razredu 42 fr. 50. Vsled razvoja komunikacijskih sredstev se je dvignila trgovska podjetnost in so se znižale cene produktov; gladu, ki je prej razsajal po celih provincih, ni več. Posledica tega razvoja je nekaka demokratična enakost, isti stroj pelje mnogokrat kneze in delavce. Amerika ima sploh samo še eden železnični razred. Trgovski posli se pomnožujejo in koncentrirajo, mesta narasčajo, in omogočeno je izseljevanje.

B. V.

Goriška Tiskarna
A. Gabršček
Gorica

Politično - sociološka
: knjižnica, zv. 1. :

Vladimir Knaflič:

Socializem

Oris teorije

Str. XII + 372, osmerka, broš. 4 K,
vez. 5 K 20 vin.

— □ —

A. Gabršček:

Narodne

pripovedke

v Soških planinah

Str. 384, mala osmerka, cenā broš.
K 3.—

— ○ —

Slovanska knjižnica

Salonska knjižnica

Svetovna knjižnica

Venec slov. povesti

Knjižnica za mladino

— *Talija* —

= = Veda = =

dvomesečnik za znanost
in kulturo.

II. letnik „Vede“.

Treba je bilo mnogo poguma, da se je ustvaril med Slovenci revijalen časopis, kakršen je »Veda«.

V koliko so se nade, s katerimi smo pred letom poslali »Vedo« v svet, uresničile, v koliko se je ta smeli poizkus posrečil, nočemo preiskovati. Moremo pa trditi, da si je »Veda« priborila tekom prvega leta pripadajoče jej mesto v slovenski literaturi. Bodrilni glasovi slovenskega in slovanskega časopisja pričajo, da je treba vztrajati na potu, ki ga je »Veda« ubrala. Ni dvoma, da je »Veda« potreben činitelj slovenskega kulturnega življenja, da pomenja lep korak naprej.

Po prestanih začetnih težavah je smoter »Vede«, še intenzivnejše, povsem objektivno in nepristransko proučevati socialne in kulturne pojave slovenskega miljea. Treba je aktualne dogodke razmotravati pod teoretskim vidikom, treba je doseči aktualnost znanstvene revije in spraviti teorijo v ozko zvezo s prakso.

Prehodna doba, kakršna je današnja, še ni ustvarila take znanstvene in kulturne kritike, kakršna je prvi predpogoj diferenciranejšemu duševnemu življenju. Ena glavnih nalog »Vede« bodi gojiti resnobno znanstveno kritiko.

Probleme slovanskega Juga je smatrati za najvažnejše in najaktualnejše. »Veda« je pač poklicana, da posebno pažnjo posveča južnoslovanskim zadevam, ki jih naj hrvatski in srbski pisatelji razjasnjujejo slovenski inteligenci.

Prirodoslovne vede zavzemajo gotovo najodličnejše mesto v modernem življenju. Posvečati je torej njim, kakor tudi zdravstvu, socialni in rasni higieni posebno pažnjo.

Narodno gospodarstvo, vir blagostanja, je znanstvena stroka, ki jo Slovenci dosledno zanemarjajo, in vendar je na primer vprašanje izseljevanja za nas nedoglednega narodnega pomena. Ravnotako zaslužujejo več pažnje vse druge

stroke, ki jih razumemo pod geslom socialne politike in socialnega vprašanja. V pošte v prihajajo poleg problema izseljevanja tudi oni obljudenja in no tran je kolonizacije. Vsem tem problemom se moramo približati s pomočjo statistike, da laže preiščemo in spoznamo plimo in oseko v valovanju naroda doma in na tujem.

Stoječ na kulturnem vidiku, mora »Veda« beležiti vsak splošno kulturni pojav. Zato ji je naloga gojiti skrbno literarno in umetniško kritiko ter vestno ocenjevati vse, kar se pojavlja na literarnem trgu. Tudi eseji kulturno-zdovinske vsebine morajo v »Vedi« zavzemati častno mesto. Dobre bibliografije in pregledov južno-slovenskih in zapadno-evropskih revij ne sme pogrešati časopis, kakršen je »Veda«.

»Veda« bode prinašala točne referate narodno-gospodarske vsebine: referirala bode o socialni in občinski politiki, o državnem socializmu, industriji, prometu, obrti in poljedelstvu. Kakor doslej se bode zanimala za javno pravo in upravnopolitiko. Filozofski referati bodo uvažali v novodobno vprašanje psihologije, logike in etike. Kulturna poročila bodo obsegala referate o razvoju slovenske literature, vpodabljaljoče umetnosti, godbe in gledališča.

Na Slovenskem je mnogo zdravih, neizčrpanih, pa razbitih duševnih sil. Smoter »Vede« je, zbirati te sile, da bi bile celokupnosti v korist. Prvi letnik »Vede« je smatrati le za skromen začetek večjega, vsem izobražencem pristopnega, aktualnega dela v bližnji bodočnosti.

»Veda«.

Upravništvo »Vede« je: Gorica, Primorsko. Gosposka ulica 7.

Cena:

Celo leto 8 K, za dijake 5 K, posamezni zvezki 1 K 70 vin.

Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg

založna knjižarna

o o e Ljubljana ni trg šte. 2. o o

Kritike :

Najuglednejši hrvatski dnevnik »Obzor« (Zagreb) dne 15. novembra 1911: »Tekom prvega leta je prinesla ta revija silno mnogo gradiva o slovenski, hrvatski in slovanski kulturi v obče, in sicer je upoštevala vsa polja. Ti prispevki se ne omejujejo samo na literaturo, ampak obsegajo znanstvene in javne pridobitve vseh disciplin. Slovenci nas v tem presegajo, da posvečajo posebno revijo javni diskusiji in informaciji svojega čitajočega občinstva. Taka posebna revija jih poučuje z narodnega in občeslovanskega stališča o vsem tem, kar se dogaja na svetovnem znanstvenem polju. To je bila velika potreba pri Slovencih in bila bi tudi pri nas, pa jedva bi bilo mogoče pri nas ustvariti nekaj takega.«

»Slovanský přehled (Praga) št. 7.—9.: »Pozdravljamo resno slovensko revijo, za katere vsebino so nam najbolje jamstvo imena slovenskega znanstvenega sveta. Redakcija začemlja svoje delovanje v svesti, da mora biti podlaga narodnega kulturnega življenja strogo znanstveno spoznanje.... Ta resnobni časopis bi mogel pomenjati preporod slovenskega narodnega življenja. Ubral je pot, po kateri so šli pri nas koncem XVIII. veka Dobrovský s svojimi vrstniki — pozneje Palacký, Šafařík.«

»Slovenski jug« (Beograd): Pojav te revije se mora zabeležiti kakor dogodek za Slovence. Pri Srbih, katere je obvladala bolj politična stran, bi pojava jednake revije pomenila morda veliko manj, nego pri Slovencih, katerim je edino kulturni napredek obramba proti navalu silnih Nemcev in Italijanov ter je v tem oziru vsaka kulturna pojava eminentne važnosti. Evropska vglajenost tega malega naroda kaže se tudi na zunanosti tega lista, a globokejša kulturnost v njega vsebini. Vidi se, da so si Slovenci svesti svojega položaja in kulturno-nacionalnih nalog.

Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg
založna knjigarna

□ □ v Ljubljani, Kongresni trg šte. 2. □ □

PRAVKAR IZŠLO:
MILAN PUGELJ:
▲ **MALI LJUDJE** ▲

BROŠ. K 3.—. ☉ VEZ. K 4.—.

□ □ □

OVITEK JE NARISAL M. GASPARI.

□ □ □

V tej knjigi je pisatelj zbral devet povesti, ki se odlikujejo z živo realistiko in so psihološko dovolj poglobljene. Majhni ljudje nastopajo v njih, razmere so vsakdanje, zapletkov ni posebnih, toda vse je ostro opazovano in očrtano, zategadelj pa tudi zanimivo do konca. Najbolj so se posrečile pisatelju slike iz preprostega kmetiškega življenja, med njimi zlasti „Zimska pot“ in „Osat“ s svojo pretresljivo tragiko. — Knjigo krasi naslovna slika polna ubranosti, izdelek slikarja M. Gasparija.

Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg
založna knjigarna

□ □ v Ljubljani, Kongresni trg šte. 2. □ □

Damir Feigel: Pol litra vipavca. 8°, 133 strani.
knjigi K 1-80, vezani K 2-60. Cena broširani

Ta knjiga obsega 19 črtic, ki jih vse skupaj preveva pristen humor. Oddelek „Gaudeamus igitur“ prinaša povesti iz dijaškega življenja; „Uredniške tajnosti“ odkrivajo zanimivosti iz časnikarskega delovanja; oddelek „Holmes in njegova smrt“ je naperjen zoper detektivske romane; oddelek „Iz četrte dimenzije“ se odlikuje s pikro satiro na raznovrstne gluposti družabnega življenja. Knjiga si utegne pridobiti lepo število čitateljev. — Ako si hočete napraviti nekaj uric užitka, naročite si „Pol litra vipavca“.

Edmondo de Amicis: Furij, novela. 8°, 100 str.
knjigi K 1-50, vez. K 2-50. Cena broš.

Znameniti italijanski pripovedovalec riše v tej noveli 14 letnega dečka Furija, ki živi edino v družbi dveh starih ljudi, vedno pod njiju neprijaznim nadzorstvom. Dosledno dušita vsako čustvo v njem. Prvi ženski obraz mu zmede možgane — Furij se zaljubi v svojo koketno svakinjo. Kako se razvija ta ljubezen, je popisano izredno plastično; obenem pa pisatelj, čigar toplo čustvovanje za mladino se tako lepo zrcali v njegovi knjigi „Srce“, ostro biča vzgojno metodo, „ki hoče obdržati oblast s hladnostjo in šibo in poniževanjem ter ne doseže drugega, kakor da zaduši lastno ljubezen, okameni srce, goji nezaupnost, seje nasprotstvo in nehvaležnost“.

Slavoj Klepec: Aforizmi in citati. 8°, 212 strani.
knjigi K 2-50, vez. K 3-50. Cena broš.

Z dobrim okusom je Slavoj Klepec v tej knjigi zbral 1086 aforizmov in citatov iz slovenske književnosti ter jih uredil po abecednem redu. V knjigi se zrcali mišljenje in čustvovanje odličnih slovenskih pisateljev, mislecev in pesnikov. „Aforizmi in citati“ niso, da bi jih čitatelj prebiral zdržema; ali pomalem uživani, podajajo čvrsto duševno hrano, zlasti ker odpirajo širok pogled v veliki razvoj slovenske književnosti od Prešernovih časov do današnjih dni. Tukaj so zbrane razno-tere dragocenosti, ki bi bile na čast tudi vsakemu velikemu narodu.

dr. V. Korun: Spake. Satire in humoreske. 8°, 182 strani. Cena broš. knjigi K 1-60, vez. K 2-40.

S tako žgočim sarkazmom, ironijo in samopersiflažo še ni kmalu kdo osvetil smešnosti našega dela in nedela kakor dr. Korun v svojih Spakah. Kar pa njih čitanje napravlja velezabavno, je poleg duhovitosti poant in izrazitosti jezika zlasti blagodejni humor, ki — z eno edino izjemo — veje iz njih. In prav zato, ker se zna pisatelj našim navadam in razvadam tako presrečno smejati, je videti, kakor bi hotel reči: „Takile smo vsi, ki smo krvavi pod kožo! In naravno, da smo, ker sicer bi ne bili ljudje.“

Aškerc Ant., Balade in romance.

Broš. K 2·60, vez. K 4·—

— Lirske in epske poezije.

Broš. K 2·60, vez. " 4·—

— Četrti zbornik poezij.

Broš. K 3·50, vez. " 4·50

— Nove poezije. Iz potopisn. dnevnika. Pesmi

socialne vsebine. Pav-

liha na Jutrovem. Broš.

K 3·—, vez. " 4·—

— Primož Trubar. Zgo-

dov. epska pesnitev.

Broš. K 2·—, vez. " 3·—

— Izmajlov. Red sv. Jurja.

Tujka. Broš. " 2·—

Baumbach R., Zlatorog. Pla-

ninska pravljica. Poslo-

venil A. Funtek. Vez. " 4·—

Brezovnik Ant., Saljivi Slo-

venec. Zbirka najbolj-

ših kratkočasnic iz vseh

stanov. 2. povsem pre-

delana in za polovico

pomn. izd. 380 str. Broš. " 1·50

— Zvončeki. Zbirka lirskih

in pripovednih pesmi za

šolo in dom. Vez. " 1·50

Cankar Ivan, Ob zori. S po-

dobami (izdelal Mat.

Jama). Broš. " 3·—

Dostojevskij F.M., Zločin in

kazen. Roman v šestih

delih z epilogom. Pre-

ložil Vlad. Levstik.

3 zv. Broš. K 10·50, vez. " 13·—

Dimnik J., Avstrijski junaki.

Zgodovinske slike. S

17 podobami. Broširani

K 1·50, vez. K 1·80

Funtek Ant., Godec. Epska

pesem poleg narodne

pravljice o Vrbskem je-

zeru. 100 str. Vez. " 2·50

Golar Cvetko, Pisano polje.

Broš. K 1·80, vez. " 2·80

Govékarjeva Minka, Ruska

moderna: Gorkij, An-

drejev, Skitalec, Bunin,

Čirikov. Novele in

črtice. Broš. K 4·—,

vez. " 6·—

Levstikovi zbrani spisi. Ure-

dil Fr. Levca. 5 zvezkov,

broš. " 21·—

v platno vez. " 27·—

v polfrancoski vezbi " 29·—

v najfinejši vezbi. " 31·—

Malster Rud., Poezije. Broš.

K 2·—, vez. " 3·—

Meško Fr. Ks., Ob tihih večer-

ih. 11 povesti in črtic.

291 str. Br. K 3·50, vez. " 5·—

— Mir božji. 188 str. Broš.

K 2·50, vez. " 3·50

Vsebina: I. Mir, II. Vera, III. Pot

na hrib, IV. Jesensko hrepenenje.

V. Poglavje o Mimici. VI. Romanca

o izgubljeni. VII. Svetišča. VIII. Ro-

manje na goro. IX. Ljudje. X. Na

cesti. XI. O človeku, ki se je vračal.

XII. Mir božji.

Podpisani naroča s tem v knjigarni
ali v založni knjigarni **Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg v Ljubljani**

(znesek sledi s poštno nakaznico — proti povzetju):

..... **Pugelj M.**: Mali ljudje. Povest. Broš. K 3·—, vez. K 4·—.

..... **Feigel Damir**: Pol litra vipavca. Broš. K 1·80, vez. K 2·60.

..... **de Amicis E.**: Furij. Novela. Broš. K 1·50, vez. K 2·50.

..... **Klepec Slavoj**: Aforizmi in citati. Broš. K 2·50, vez. K 3·50.

..... **Korun V., dr.**: Spake. Satire in humoreske. Broš. K 1·60, vez. K 2·40.

Kraj in zadnja pošta:

Podpis:

Česar se ne želi, se izvoli prečrtati.

Ta naročilni list se v odprtem zavitku frankira s 3 vin.

Molė V., Ko so cvele rože.

Br. K 2·—, vez. K 3·20,

vez. z zlato obrezo . . K 3·60

Dr. Franceta Prešerna Poezije.

Pruredil prof. Luka Pintar. — France Prešeren, naš in sploh jugoslovanski prvi lirski pesnik, je znan po vsem slovanskem svetu. Poznajo ga pa iz dobrih prevodov tudi Nemci, Italijani in Švedi. Tem bolj je vsakega Slovenca dolžnost, da ga dobro pozna, in vsak izobraženec naj bi znal večino njegovih pesmi na spomin. Zato bi morale biti Prešernove pesmi v vsaki slovenski hiši. Za stoletnico pesnikovega rojstva je najina tvrdka priredila dve izdaji „Poezij“, eno okrašeno z res lepimi podobami, ki nam predočujejo najznamenitejše momente iz pesmi, balad in „Krsta pri Savici“, broš. K 5·—, v platno vez. K 6·40, elegantno v usnje K 10·—, drugo pa preprosto, toda zelo lično, za navadno rabo, broš. K 1·—, vez. K 1·40.

Sienkiewicz H., Mali vitez.

Roman iz poljske zgodovine (z mnogimi lepimi podobami). Trije zv. Br. K 7·—, lično vez. K 9·50

— Rodbina Polaneških. Roman (z mnogimi lepimi podobami). Trije zv. Broš. K 10·—, lično vez.

K 16·—, skupaj vez. . . 13·—

Šorli Ivo, 11 novel in črtice.

Vez. K 3·60

— Pot za razpotjem. Roman. Vez. „ 3·—

Štritar Jos., Zbrani spisi.

Sedem zvezkov poezij, pripovednih, estetičnih in kritičnih spisov. (Prvi zvezek razprodan.)

II. do VII. zv.: broš. . . 30·—

v platno vezani . . . 38·60

v polfrancoski vezbi . . 43·40

Tavčar Ivan, dr., Povesti.

1. zv.: Ivan Slavelj, Med gorami in drugo. 2. zv.: Otok in Struga, Soror Pia in dr. 3. zv.: Ivan Solnce, Grajski pisar. 4. zv.: Tiberius Panonicus, Vita vitae meae in dr. 5. zv.: Mrtva srca, 4000.

Vsak zvezek broš. . . K 2·70

v platno vez. „ 3·30

v polfrancoski vezbi . . „ 4·50

Zupančič O., Samogovori.

Broš. K 3·—, vez. . . „ 4·—

Povodni mož. Balada, zložil dr. Fr. Prešeren. Za soli, zbor in orkester uglasbil in slavnemu pevskeemu zboru „Glasbene Matice“ poklonil V. Parma. Priredba za klavir, dvo-ročno, s pristavljenim besedilom.

Cena 4 K.

Naročilni list.

Lord Macaulay :

*„Raje živim v podstrešni sobici
ubožen, a s kupom dobrih knjig,
kakor bogat, a nepismen kralj.“*

Vaše blagorodje!

Slavno društvo!

Goriška Tiskarna A. Gabršček v Gorici namerava izdajati pod uredništvom mlajšega slovenskega publicista 100 zvezkov broječo »Prosvetno knjižnico«, vsebujočo zaklad poljudnoznanstvenih esejev in monografij iz peresa izbranih naših najboljših znanstvenikov in publicistov.

Serijske, ki bodo tvorile »Prosvetno knjižnico«, so:

Serijska	I. Država	5 zvezkov
"	II. Gospodarstvo	15 "
"	III. Tehnika	10 "
"	IV. Socialne teorije	10 "
"	V. Socialno gibanje	10 "
"	VI. Politika	10 "
"	VII. Filozofija, psihologija, naravoslovje	10 "
"	VIII. Medicina	10 "
"	IX. Pravo in uprava	10 "
"	X. Kultura	10 "

Cena vsakemu posameznemu zvezku je preračunana na 60 v za naročnike, torej celi zbirki, koje izhajanje je preračunano na 4 leta, na 60 K, tako da je s tem omogočena sukcesivna nabava te knjižnice pač vsakomur.

Nenaročnikom in v knjigotrštvu se cena primerno zviša.

V tem tiči velika vrednost te knjižnice: Za majhen denar si more nabaviti vsakdo moderno knjižnico iz peresa najboljših pisateljev. S tem se priporoča ta moderna poljudnoznanstvena knjižnica vsakemu inteligentu, kakortudi zlasti za javne ljudske in društvene knjižnice, za knjižnice planinskih koč S. P. D., za sokolske župne in društvene knjižnice, za knjižnice Zveze Narodnih Društev in Zveze Napredne Mladine itd. itd.

Založništvo podaja s tem tudi snovateljem in oskrbovatelem ljudskih knjižnic priložnost, oskrbeti te knjižnice poleg leposlovnega tudi s poljudno znanstvenim čtivom.*)

Da pa more prevzeti založništvo nase breme zalaganja, honoriranja, tiska, knjigovoznice in razpošiljanja tako ogromne knjižnice, — koje skupna naklada bo znašala **150.000 zvezkov!** — je nujno potrebno, da se mu zagotovi neko minimalno število odjemalcev, in sicer najmanj

štiri sto.

Malo zahtevamo od slovenske inteligence. A še to, — bo li izpolnjeno?**)

Obračamo se med drugimi tudi do Vašega blagorodja s prošnjo, da blagovolite postati naročnik te knjižnice ter tako pomagati zagotoviti to eminentno kulturno podjetje.

V svrhu naročbe se blagovolite poslužiti privitega naročilnega listka.

Izobrazba vsakega dijaka, uradnika, učitelja in sploh inteligenta je razvidna iz kakovosti knjige, katero čita, knjižnice, katero zbira, revije, na katero je naročen.

Gesla »Knjige med narod!« in »S prosveto k svobodi« imajo dandanes globlji pomen, ko kedaj poprej!

*) Izmed spisov, ki so namenjeni za prve zvezke »Prosvetne knjižnice«, omenjamo: »Državno pravo ali narodnostna avtonomija?«, »Država in cerkev«, »Morje in mesto«, »Naš problem srednjega stanu«, »Poljedelstvo in tehnika«, »Metode socialnih znanosti«, »Proletariat«, »Stavka«, »Parlamentarizem«, »Darwin in Haeckel«, »Svetovno naziranje modernega človeka«, »Geološka struktura slov. zemlje«, »Mi mladeniči«, »Me mladenke«, »Avstrijsko koalicijsko pravo«, »Sport«, »Časopis«, »Univerza«, »Kulturne laži« itd.

**) Da je upravičen pesimizem in da ravna založništvo prav, da se obrne do publike s vprašanjem, ali bo podjetje našlo dovolj odjemalcev, predno prevzame nase tak riziko, dokazuje naslednje dejstvo: Isto založništvo se je v letu Tolstojevе smrti obrnilo na slov. izobraženstvo s pozivom na naročbo slovitega Tolstojevеga romana »Vojna in mir« ter obljubilo izdajo, če se za to delo oglasi vsaj 500 naročnikov. Oglasilo se jih je pa dosedaj celih — 29 (devetindvajset)!

Založništvo „Goriška Tiskarna“ A. Gabršček

je izdalo v maju 1911 prvi zvezek „Politično-sociološke knjižnice“:

VLADIMIR KNAFLIČ

SOCIALIZEM

Oris teorije.

Osmerka, str. XII+372, broš. 4 K, v platno vez. 5.20K.

○ ○ ○

ANDREJ GABRŠČEK

„Narodne pripovedke v Soških planinah“,

strani 384 male osmerke, broš. cena 3.— K.

○ ○ ○

V založbi „Goriške Tiskarne A. Gabršček“ izhajajo:

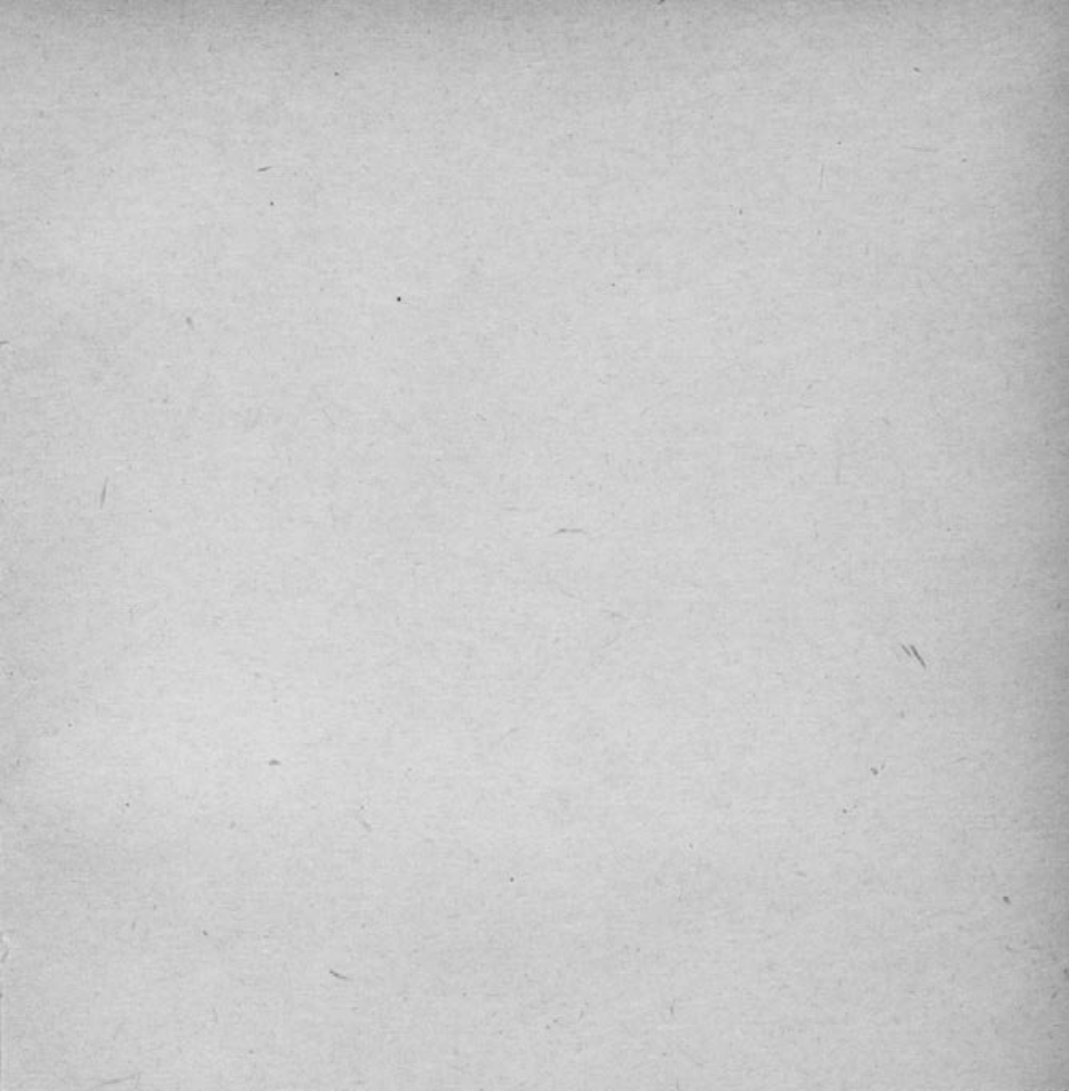
VEDA

Revija za znanost in kulturo. — Izdajajo in urejajo Albert Kramer,
Ivan Prijatelj, Mihajlo Rostohar, Bogumil Vošnjak.

Dvomesечnik.

Obseg zvezka 96 strani.

Cena 8 K, dijakom enkratno 5 K.

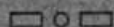

Priloge.

Naši današnji celi izdaji je priložen prospekt izbranih založnih del
tvrdke lg. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg v Ljubljani. — Istega
- - - - - priporočamo v pregled našim cenj. čitateljem - - - - -

Knjigarna Gece Kona iz Belgrada nam je poslala prospekt in ga
- - - - - prilagamo današnji številki - - - - -

Platnice za „Vede“.

Naša knjigoveznica izdela originalne platnice za prvi letnik „Vede“.
Cena K 1'40. — Naročila sprejema „Goriška tiskarna“ A. Gabršček
- - - - - v Gorici. - - - - -

V založništvu „Goriške Tiskarne“ A. Gabršček
sta izšli sledeči publikaciji:

VLADIMIR KNAFLIČ:
SOCIALIZEM
ORIS TEORIJE.

Osmerka, str. XII + 371, cena broš. 4.— K, vez. 5'20 K.

O tem delu se je kritika izrekla zelo laskavo.
(„Veda“ št. 4-5, „Omladina“ št. 5-6, „Čas“ št. 7-8).

ANDREJ GABRŠČEK:
NARODNE PRIPOVEDKE V SOŠKIH
PLANINAH.

Mala osmerka, str. 384, cena broš. 3.— K.

Delo obsega vrsto deloma še nikjer objavljenih narodnih
: : : pravljic ter je namenjeno odraslim bravcem. : : :